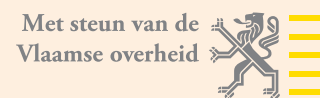

Over de militaire en politieke geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog is reeds veel geschreven. De ontwikkeling van de landbouw- en visserij-sector en de voedselsituatie tijdens de oorlogsjaren is daarentegen minder goed gekend. Deze onderzoeksgids biedt naast een algemene inleiding een overzicht van alle relevante archieffondsen, documentatieverzamelingen en publicaties. Daarnaast worden concrete nieuwe onderzoekspistes aangereikt.

In deze praktische onderzoeksgids kunnen zowel de professionele historicus, de geëngageerde heemkundige en erfgoedliefhebber als de belangstellende landbouwer hun gading vinden. Voor het organiseren van activiteiten en het maken van publicaties naar aanleiding van de herdenking van "De Grote Oorlog" is het een dankbaar hulpmiddel.

Het boek is het resultaat van een samenwerking tussen het Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG, KU Leuven) en het Departement Landbouw en Visserij van de Vlaamse Overheid.

ISBN 978-94-61-65079-5

9 789461 650795

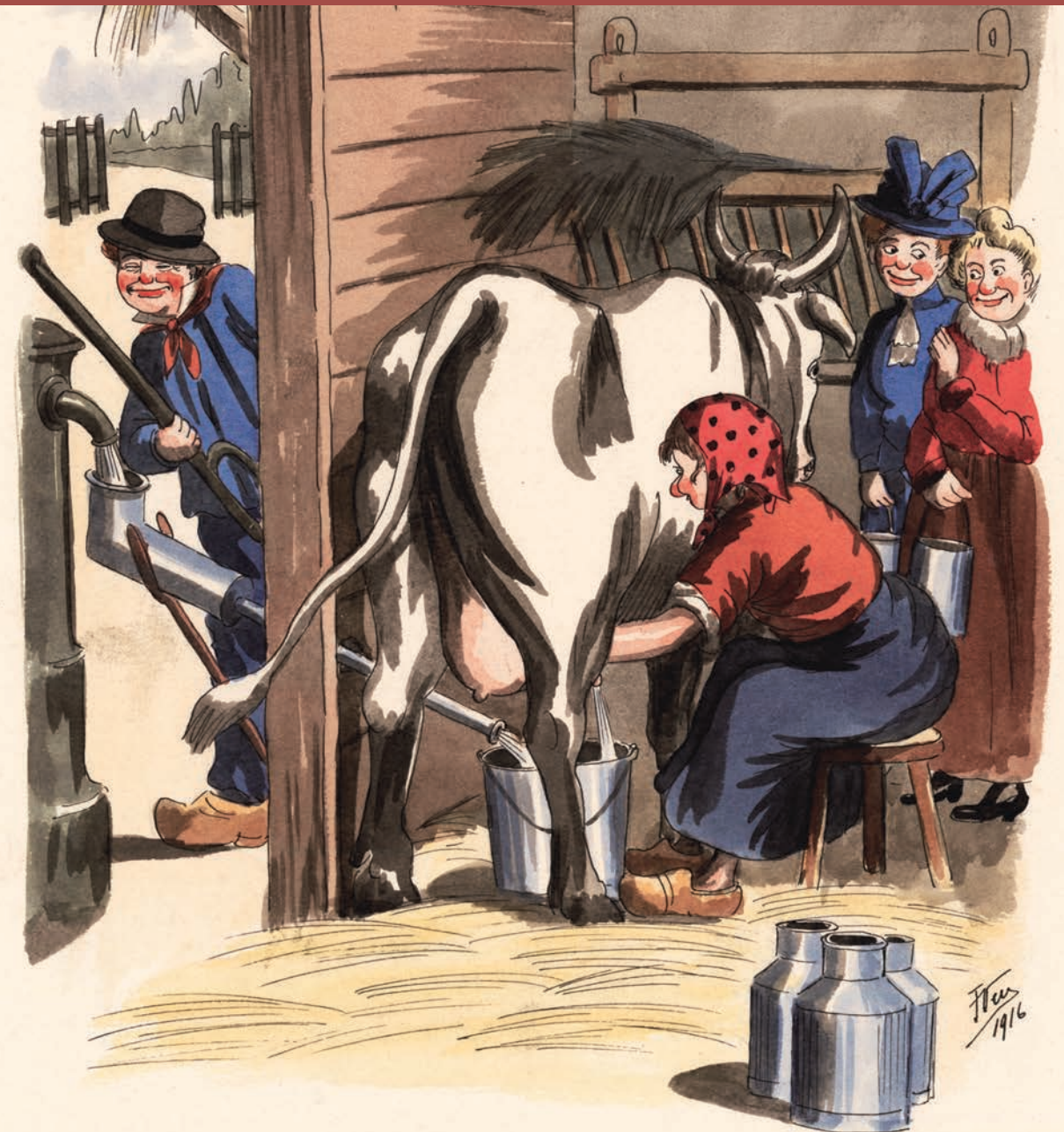
BRECHT DEMASURE

Brecht Demasure

BOEREN, BOTER EN BEZETTERS

Onderzoeksgids landbouw, voeding en Eerste Wereldoorlog

BOEREN, BOTER EN BEZETTERS

“BOEREN, BOTER EN BEZETTERS”
ONDERZOEKSGIDS LANDBOUW, VOEDING
EN EERSTE WERELDOORLOG

BRECHT DEMASURE

“Boeren, boter en bezetters”

*Onderzoeksgids landbouw,
voeding en Eerste Wereldoorlog*

Het onderzoek werd uitgevoerd door Brecht Demasure onder leiding van prof. dr. Yves Segers, Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG), KU Leuven en vzw Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG)

Leuven, 2013

Voor meer informatie:

Brecht Demasure, Centrum Agrarische Geschiedenis vzw
Atrechtcollege, Naamsestraat 63, 3000 Leuven
brecht.demasure@cagnet.be
+32 16 32 35 42

© 2013 Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets van deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ISBN 978 94 6165 079 5
D / 2013 / 1869 / 24

Afbeelding omslag: Stadsarchief Brussel, Fonds Keym, 047-41. Spotprent met als begeleidende tekst “Oui ma chère damme, par ces temps-ci faut faire traire son lait devant soit pour être bien certain qu’il n’y à pas d’eau dedant !!!”

Ontwerp omslag: Jurgen Leemans

INHOUDSTAFEL

Afkortingen	7
Voorwoord	9
1. Landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog	11
1. Een kluwen van actoren	11
2. Opeisingen kwelden de landbouw	15
3. Boeren en bevolking tijdens de oorlog	18
4. Landbouwherstel na de oorlog	21
2. Kennisbronnen	25
1. Gebruik van de onderzoeksgids	25
2. Een tocht door de geschiedenis	26
2.1 <i>Algemeen</i>	26
2.2 <i>Landbouw en voeding</i>	29
2.3 <i>Internationale context</i>	42
3. Archievenoverzicht	50
3.1 <i>Uitgangspunt</i>	50
3.2 <i>Enkele hoofdbronnen</i>	52
3.2.1 Archief van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité	52
3.2.2 Archief van diverse ministeries en overheidsdiensten	54
3.2.3 Provinciale archieven	56
3.2.4 Gemeente- en stadsarchieven	57
3.2.5 Archief van de Belgische Boerenbond	60
3.2.6 Archieven van particuliere personen	61

4. Landbouwpers	63
5. Documentair materiaal	68
5.1 <i>Enkele kerncollecties</i>	69
5.2 <i>Foto's en postkaarten</i>	71
5.3 <i>Affiches</i>	73
5.4 <i>Kaarten en luchtfoto's</i>	75
5.5 <i>Kranten</i>	76
6. Materiële relictten	79
6.1 <i>Algemeen</i>	79
6.2 <i>Bouwkundig erfgoed</i>	80
3. Onderzoekstips	83
4. Bibliografie	91
1. Hulpmiddelen	92
1.1 <i>Bibliografieën</i>	92
1.2 <i>Inventarissen en archiefgidsen</i>	92
2. Bronnen	96
2.1 <i>Uitgegeven bronnen</i>	96
2.2 <i>Tijdschriften</i>	102
3. Studies	103
3.1 <i>België en Vlaanderen</i>	103
3.2 <i>Europa</i>	114
3.3 <i>Verenigde Staten</i>	119
5. Archieven en documentatie	121
6. Illustratieverantwoording	173

AFKORTINGEN

ADN	Archives départementales du Nord
ARA	Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën
AMVC	Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven
ABB	Assurantie van de Belgische Boerenbond
AVV/AVEVE	Aan- en Verkoopvennootschap van de Belgische Boerenbond
BDIC	Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine
CCLB	Centraal Comité voor de Landbouwbelangen in België
COA	Commissie voor Oorlogsarchieven
CRB	Commission for Relief in Belgium
CORN	Comparative Rural History of the North Sea Area
DADD	Documentatiecentrum en Archief voor Daensisme en Hedendaagse Geschiedenis van de Denderstreek
DVG	Dienst der Verwoeste Gewesten
ICAG/CAG	(Interfacultair) Centrum (voor) Agrarische Geschiedenis
IFFM	In Flanders Fields Museum
IWM	Imperial War Museum
NAHI	Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
NCWOII	Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog
NGI	Nationaal Geografisch Instituut
NHVC	Nationaal Hulp- en Voedingscomité ¹
SOMA	Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij

---

1. De officiële naam van het NHVC was ‘Comité National de Secours et d’Alimentation (CNSA)’. Voor de eenvoud hanteren we consequent de benaming ‘Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC)’. Wanneer we spreken over een lokaal of regionaal NHVC is dit om duidelijk te maken over welk comité het gaat.

SNC	Spaans-Nederlands Comité ²
UPA	Fédération Nationale des Unions Professionnelles Agricoles de Belgique
VLIZ	Vlaams Instituut voor de Zee
WOI	Eerste Wereldoorlog
WOII	Tweede Wereldoorlog

---

2. De officiële naam van het SNC of Spaans-Nederlands Comité was ‘Comité Hispano-Néerlandais pour la protection du ravitaillement de la Belgique et du Nord de la France’. Dit was de naam van de ‘Commission for Relief in Belgium’ vanaf 1917, toen de VS aan Duitsland de oorlog verklaarde.

VOORWOORD

Wanneer de jaarlijkse geproduceerde hoeveelheid boeken, artikels, papers, brochures, folders... over de Eerste Wereldoorlog op elkaar worden gelegd, dan ontstaat er ongetwijfeld een metershoge toren. Naar aanleiding van de honderdjarige herdenking in 2014-2018 neemt de interesse alleen maar verder toe. De indruk kan ontstaan dat alle facetten van De Groote Oorlog bestudeerd en beschreven zijn. Niets is echter minder waar. In de historiografie ging de aandacht vooral uit naar militaire en politieke aspecten. Het dagelijkse leven van de bevolking tijdens de bezetting is veel minder bekend. Vooral over de landbouw- en visserijsector tijdens en na de Eerste Wereldoorlog is momenteel zeer weinig informatie beschikbaar. Tot op heden is er weinig wetenschappelijk onderzoek verricht. Het onderwerp kreeg nooit de aandacht en belangstelling die het verdiende.

Dankzij een samenwerkingsverband tussen het departement Landbouw & Visserij van de Vlaamse Overheid en het Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG) wordt dit vergeten stukje WOI-geschiedenis gerevitaliseerd, in zijn context geplaatst en voor het publiek ontsloten. Het ICAG zal samen met het departement Landbouw & Visserij een pakket activiteiten ontwikkelen in functie van de herdenking 2014-2018 waarbij de evolutie van de landbouw- en de visserijsector tijdens de oorlog centraal staat, alsook de ontwikkelingen op het vlak van voedselvoorziening. In oorlogstijd is voedselproductie en –distributie immers zeer belangrijk. Op dergelijke momenten is de bevolking zich sterk bewust van het belang van een degelijke voedselvoorziening en een performante organisatie van de landbouwproductie. Dit ‘besef’ kan via publieksactiviteiten en publicaties zeker overgebracht worden bij de bevolking en de recreant: voedselproductie is geen luxe, meer zelfs, het is levensnoodzakelijk. Ook al zijn we dat misschien al grotendeels vergeten in onze moderne welvaartsmaatschappij.

De Eerste Wereldoorlog betekende tevens een cruciale breuk op het vlak van het landbouwbeleid in heel wat West-Europese landen, en zeker ook in België. Vóór 1914 volgde België (en ook onder meer het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Denemarken) een overwegend liberale handels- en landbouwpolitiek en dat sinds 1860: de invoer van goedkoop basisvoedsel werd toegelaten; op andere levensmiddelen rustte slechts een beperkte invoerheffing. Na de oorlog zouden de meeste Europese regeringen evolueren naar een meer geleide en gestuurde landbouweconomie (zeker tijdens de jaren van overproductie, vanaf de late jaren 1920). De ervaringen tijdens de oorlogsjaren hadden immers uitgewezen dat een meer strikte organisatie van de voedselproductie niet per definitie slecht was. In zekere zin kan gesteld worden dat de (verre) voorlopers van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid teruggaan tot de Eerste Wereldoorlog en de jaren daarna.

Aangezien er amper coherent en wetenschappelijk onderzoek verricht is over landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog in België stelden we een praktische onderzoeksgids op. Er wordt gemikt op een zo ruim mogelijke doelgroep. Zowel de professionele historicus, de geëngageerde heemkundige, de geïnteresseerde student als de belangstellende landbouwer en lokale erfgoedliefhebber, vinden er hun gading in. Voor het organiseren van activiteiten, maken van publicaties en opstellen van brochures en folders is het een onmisbaar hulpmiddel. Voor de andere eindproducten in verband met landbouw, voeding en WOI vormt deze gids het uitgangspunt.

Vijf elementen komen aan bod in deze onderzoeksgids. In een eerste deel wordt een inleiding gegeven over landbouw, voeding en de Eerste Wereldoorlog. De grote lijnen worden zo meteen duidelijk. In een tweede deel komt het hoofdthema van de gids aan bod: een kennismaking met de beschikbare literatuur en de relevante archieffondsen. Het derde deel reikt op basis van het voorgaande hoofdstuk enkele concrete onderzoekstips aan. Delen vier en vijf bestaan respectievelijk uit een bibliografie en een archievenoverzicht.

1. LANDBOUW EN VOEDING TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was ons land slecht voorbereid. Voor heel wat grondstoffen en landbouwproducten was België al decennialang afhankelijk van import. De oorlog brak niet plots uit. Toch kwamen concrete maatregelen om voedseltekorten te vermijden te laat. Wanneer op 4 augustus 1914 Duitse troepen de Belgische grens overschreden, verkeerde het hele land in een crisissituatie. Begin november bleef van het onafhankelijke België alleen een uithoek van West-Vlaanderen en de enclave Baarle-Hertog over. Anders uitgedrukt: er was amper 125.000 hectare vrije landbouwgrond beschikbaar waarvan ongeveer 86.000 hectare onder water was gezet.³ De overige 95 % van het Belgische landbouwareaal viel tot in het najaar van 1918 onder Duits bestuur. In dit inleidend hoofdstuk schetsen we de voornaamste lijnen met betrekking tot landbouw, visserij en voedselvoorziening tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. In vier delen bekijken we de voornaamste actoren, de Duitse uitbuitingspolitiek, de levensomstandigheden van de bevolking en het naoorlogse landbouwherstel.

1. Een kluwen van actoren

In 1914 had België een hoogwaardige landbouw. De oppervlakterendementen en de veebezetting per oppervlakte-eenheid behoorden tot de hoogste van Europa.⁴ Door de bewuste keuze voor vrijhandel was een autarkische voedselvoorziening niet meer mogelijk. Alleen voor aardappelen, margarine, suiker, groenten en fruit voorzag het

---

3. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 131.

4. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 132.

land nog in de eigen behoeften. Voor eieren, boter, kaas, vlees en vis was de handelsbalans negatief maar niet alarmerend. De rundveestapel werd op peil gehouden door import van kalveren uit Nederland. Het beleid vergrootte de buitenlandse afhankelijkheid inzake granen in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog. Broodgranen werden voor bijna driekwart uit het buitenland ingevoerd. De Belgische landbouw was bovendien afhankelijk van de import van meststoffen, veevoeders, zaden en pootgoed. De situatie was bij de inval dus verre van rooskleurig. Het landbouwbeleid vanaf augustus 1914 was gericht op overleven. Door de vlucht van de regering naar Frankrijk lag de werking van het ministerie van Landbouw nagenoeg volledig stil. Het landbouwonderwijs schortte tijdelijk haar activiteiten op.

Na de Duitse inval op 4 augustus 1914 vluchtte de Belgische regering naar Le Havre. De Duitsers installeerden officieel een bezettingsregime onder leiding van generaal-gouverneur Ferdinand von Bissing.⁵ Gebieden die dicht bij het front lagen, waren Etappengebied die onder een militaire autoriteit stonden. Het Generaal-Gouvernement bestond uit een burgerlijke administratie en uit een militaire administratie die instond voor veiligheid en bezetting. België werd een wingewest voor het Duitse leger en draaide op voor de bezettingskosten. Alle strategische grondstoffen zoals papier en benzine maar ook landbouwproducten zoals aardappelen, tarwe, groenten, fruit en bier werden vanaf 1915 onder toezicht geplaatst van Duitse Zentrales.⁶ Die centrales dienden officieel om de verdeling van het voedsel over het bezette land te regelen, maar in de praktijk om een deel van de Belgische producten naar Duitsland te versassen. Ook minder evidente producten zoals brandnetels en aardappelloof werden opgeëist.

Op 26 oktober 1914 was er nog voor vier dagen meel in bezet België. Er was dringend hulp nodig om de dreigende voedselcrisis te voorkomen. Bankier Emile Francqui en grootindustrieel Ernest Solvay hadden kort na de inval een Comité voor Hulp en Voeding opgericht om de bevolking van Brussel bij te staan. Naar het voorbeeld van Brussel werden provinciale comités opgericht in heel het land. Op 29 oktober 1914 werd het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC) opgericht met vertegenwoordigers van elke provincie.⁷ Het bestond uit twee grote afdelingen, een eerste voor voedselbevoorrading en -verdeling en een tweede voor hulpverlening aan vluchtelingen, daklozen, werklozen en oorlogswezen. Het NHVC was een

---

5. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, 102-106.

6. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, 134.

7. NATH, *Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën*, 40-42.

Na het uitbreken van de oorlog verschenen diverse spotprenten. De bezetter werd vaak met het varken vereenzelvigd.

private organisatie die zich opwierp als de spil van het economische en politieke leven in het land. Het comité telde ongeveer 125.000 medewerkers, verspreid over lokale, regionale en provinciale afdelingen, en was ook actief in het bezette Noord-Frankrijk. Via het NHVC werd in totaal, verspreid over de vier jaar, 4,8 miljoen ton goederen aangevoerd en verdeeld voor een bedrag van meer dan vier miljard Belgische Frank. Deze invoer bedroeg toch slechts één vierde van het normale niveau, zodat het probleem van schaarste en woekerprijzen bleef bestaan.

Het Nationaal Hulp- en Voedingscomité nam de verdeling van voedselvoorraden voor haar rekening. Voor de aanvoer van deze voorraden en voor het afdwingen van Duitse garanties was een neutrale partner noodzakelijk. Markies de Villalobar en Brand Whitlock, beiden ambassadeurs, namen deze taak op namens Spanje en de Verenigde Staten.⁸ In 1915 sloot Nederland zich hierbij aan in de persoon van Maurits van Vollenhoven. De voedselvoorraden zelf werden in het buitenland verzameld en gekocht door de Commission for Relief in Belgium (CRB). Het Verenigd Koninkrijk weigerde aanvankelijk voorraden aan België te leveren. Herbert Hoover, de voorzitter van het CRB (en latere Amerikaanse president), overhaalde de neutrale overheden om de invoer van levensmiddelen te verzekeren en de totale uithongering van de bevolking te verhinderen.⁹ Toen de Verenigde Staten in 1917 de oorlog verklaarden aan Duitsland, verlieten de Amerikaanse vertegenwoordigers Brussel. Voortaan waakten Nederland en Spanje via het Comité Hispano-Néerlandais (CHN) over de bevoorrading van het bezette land. Het CRB bleef werkzaam voor de aankoop van goederen en de opvolging van de verdeling. De controle op de Duitse garanties viel onder de verantwoordelijkheid van het CHN.

De vele verwoestingen en opeisingen raakten de Belgische landbouw in de kern van haar bestaan. De landbouw speelde echter een vitale rol in de oplossing van de voedselproblematiek. Reeds in oktober 1914 richtte Emile Tibbaut, volksvertegenwoordiger en lid van de Hoge Landbouwwraad, het *Comité Auxiliaire d'Assistance Agricole* op.¹⁰ Dit comité vormde zich om tot een aparte Landbouwsectie van het NHVC. Het fungeerde als officieuze plaatsvervanger van de officiële landbouwinstaties zoals het ministerie, de landbouwcomices... die wegens de oorlog hun normale activiteiten niet konden ontplooiën.¹¹ Het doel van de Landbouwsectie was

8. VAN BOSSTRAETEN, *Bezet maar beschermd*, 36-37.

9. DE LANNOY, *L'alimentation de la Belgique par le Comité National*, 13-15.

10. *Rapport spécial*, 1-2.

11. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 135-136.

de landbouw op alle mogelijke vlakken te ondersteunen en het naoorlogse herstel voor te bereiden. De Landbouwsectie kon slechts overleven dankzij ruime toelagen van het NHVC. De organisatie stimuleerde landbouwinitiatieven door middel van raadgevingen en subsidies. De Landbouwsectie verdeelde eveneens veevoeder, meststoffen en andere landbouwbenodigdheden die uit het buitenland door de CRB werden aangevoerd. Ze was net zoals het NHVC hiërarchisch gestructureerd: er waren lokale commissies met daarboven provinciale comités.

Veel landbouworganisaties kregen het moeilijk tijdens de oorlog. De Belgische Boerenbond, de grootste landbouwvereniging voor de oorlog, moest veel van haar activiteiten stopzetten of beperken tijdens de jaren 1914-1918. De Boerenbond fungeerde aanvankelijk als aankoopcoöperatie van het NHVC voor de aanschaf van veevoeder. In februari 1915 richtte de Landbouwsectie haar eigen aankoopcoöperatie op, zodat de Boerenbond enkel nog een financiële participatie had.¹² De lokale afdelingen van de Boerenbond kenden een moeilijke periode: de leden gingen naar het front, de werking viel stil en velen sloten zich aan bij lokale landbouwsecties. Het ledenblad 'De Boer' verscheen niet, zodat communicatie vanuit Leuven zeer moeilijk was. De hoofdraad van Boerenbond bleef wel samenkomen. Haar voornaamste actiepunt was toezien dat boeren hun producten niet op de zwarte markt verhandelden. De publieke opinie had immers harde kritiek op de boerenstand. De Boerenbond reageerde met intekenlijsten waarmee alle gildeleden 'christelijk en eerlijk' moesten beloven dat ze - ondanks de onvermijdelijke prijsstijgingen - nooit oneerlijke prijzen zouden vragen die hun medeburgers beletten nooddrantsoenen in te slaan.

2. Opeisingen kwelden de landbouw

Opeisingen van rundvee en andere levensmiddelen werden verantwoord als noodzakelijk voor de bevoorrading van het Duitse leger. De Tweede Conventie van Den Haag uit 1907 schepte daartoe het wettelijke kader. De conventie bepaalde dat opeisingen van goederen of diensten van de lokale bevolking enkel mochten indien ze nodig waren voor de noden van het bezettingsleger. In de mate van het mogelijke moesten de vergoedingen contant worden betaald (anders via ontvangstbewijs). De prijs die boeren voor de verplichte leveringen ontvingen, lag ver onder de prijzen

---

12. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 136.

Het Duitse leger eiste veel paarden op voor de oorlogsvoering. De Belgische landbouw viel langzaam stil zonder trekkracht.

op de zwarte markt.¹³ De Britten dreigden in 1915 het CRB en NHVC niet langer te bevoorraden als de Duitsers grote delen van de Belgische landbouwogst bleven opeisen. In 1916 kwam er een conventie tussen Groot-Brittannië, het CRB en het Generaal-Gouvernement die bepaalde dat Duitsland geen ingevoerde producten bestemd voor het NHVC mocht opeisen. Onder het mom van ‘lopende contracten’ via Belgische handelaars gingen de opvorderingen toch voort. Voor groenten, paarden en kunstmeststoffen veranderde er niets aangezien Duitsland argumenteerde dat deze producten reeds voor de oorlog naar Duitsland werden geëxporteerd en dat oorlog daar niets aan veranderde. De conventie van 1916 gold enkel voor het Generaal-Gouvernement en niet voor het Etappengebied waar de landbouw het nog moeilijker had.

De opeisingen van vee en paarden lagen moeilijk bij de Belgische bevolking. De boeren wensten hun waardevolle vee niet te verkopen aangezien melk, eieren, vlees en boter schaarse en dure producten waren.¹⁴ Ze waren echter verplicht om het vee

13. MARTENS, *De veestapel onder schot*, 30.

14. MARTENS, *De veestapel onder schot*, 34.

tegen een vastgestelde prijs te verkopen aan de bezetter. De opgeëiste runderen en varkens waren bestemd voor de bevoorrading van het Duitse leger. De opeising van paarden veroorzaakte veel meer kritiek. Sommigen meenden dat de bezetter de hoogstaande Belgische paardenkweek volledig ten gronde wilde brengen.¹⁵ Heel wat opgeëiste paarden werden immers niet ingezet in het leger maar in Duitsland verkocht als fokdieren. De schattingen over het totaal aantal opgeëiste dieren lopen uiteen. Sommigen meenden dat er tussen 1914 en 1918 naar schatting 560.000 runderen, 250.000 varkens, 35.000 schapen en geiten, 92.000 paarden en 1.690.000 stuks pluimvee werden opgeëist, terwijl anderen cijfers dubbel zo groot gaven.¹⁶ In West-Vlaanderen overleefde slechts één derde van het rundvee de oorlog. Ook de rest van het Etappengebied in Oost-Vlaanderen en Henegouwen was ernstig getroffen. Toen het einde van de oorlog naderde, trokken de Duitsers zich massaal terug en namen opnieuw heel wat dieren met zich mee. Deze geraakten verspreid over het hele land. Onmiddellijk na de oorlog probeerde de Landbouwsectie de dieren aan de rechtmatige eigenaars terug te bezorgen.

Het tekort aan veevoeder tijdens de oorlog had verscheidene oorzaken. Enerzijds werden voedergewassen zoals maïs, aardappelen en suikerbieten nagenoeg uitsluitend voor menselijke consumptie bestemd. Vanaf 11 september 1915 mochten suikerbieten niet meer als veevoeder dienen en ook het voeren van aardappelen aan varkens werd beperkt tot de kleine en misvormde knollen. Anderzijds kende het land ook een verminderde import van zaaigoed en meststoffen waardoor de veevoederproductie fel werd bemoeilijkt. De daling van het vee veroorzaakte eveneens een afname van natuurlijke meststoffen. Voor de oorlog bestond de helft van het beschikbare landbouwareaal uit weiden en akkers bestemd voor de productie van veevoeder.¹⁷ Tijdens de oorlog werden echter veel weiden omgeploegd tot akkers bestemd voor graanproductie. De Landbouwsectie reageerde hierop door maïs en lijnkoeken in het buitenland aan te kopen, omdat een groot deel van het inlandse voeder door de bezetter naar Duitsland werd versluisd! Strikte reglementen schreven voor hoeveel voeder elk dier kreeg, naargelang het werk dat het dier verrichtte.¹⁸ In de loop van de oorlog werden de porties steeds kleiner.

---

15. HENRY, *Etudes sur l'occupation allemande*, 195.

16. DE LEENER, 'L'agriculture', 153. HENRY, *L'agriculture belge et la guerre*, 31.

17. DE LEENER, 'L'agriculture', 173.

18. MARTENS, *De veestapel onder schot*, 42

Door het stilvallen van de import bleef België ook verstoken van meststoffen. De bezetter had een groot deel van alle binnenlandse mest opgeëist en door het stilvallen van de Belgische chemische industrie waren ook een heleboel kunstmeststoffen niet meer voorhanden. Er werd getracht om zoveel mogelijk mest in het binnenland te houden. De bezetter ging door met het aanslaan van meststoffen, hoewel de conventie van 1916 daarmee geschonden werd. Dierlijke mest werd plots een kostbaar goed.¹⁹ De Landbouwsectie slaagde erin een beperkt aantal kunstmeststoffen te importeren. Net zoals veevoeder werden kunstmeststoffen frequent vervalst.

De Belgische landbouw werd plots van bovenaf geleid. De verordeningen van de bezetter wijzigden grondig de teelt van gewassen en de samenstelling van het vee. De opeisingen ontregelden eveneens de keten. Er ontstond een vicieuze cirkel: geen import van voeder en mest, minder eten voor dieren, een felle afbouw van de veestapel, minder natuurlijke mest, waardoor de gewassen op hun beurt minder goed groeiden, de landbouwproductie instortte en de voedselbevoorrading in het gedrang kwam.

3. Boeren en bevolking tijdens de oorlog

Door de vele opeisingen en het gebrek aan grondstoffen daalde het voedselaanbod. Prijzen schoten pijlsnel de hoogte in. Ondanks de instelling van maximumprijzen door het Duitse bewind floreerde de zwarte markt als nooit tevoren. Rijke burgers waren bereid om het tienvoudige te betalen. Eieren waren soms verkocht vooraleer ze gelegd waren.²⁰ Broodgranen, aardappelen en boter waren erg gegeerd. Vandaar dat het imago van de boer tijdens de oorlog niet zo positief was. Ook handelaars, winkeliers en foeriers hadden een negatief imago. Elke dag had de - al dan niet clandestiene - pers wel een verhaal klaar om de woekerpraktijken van boeren aan te klagen. Sommige historici zagen hierin een plan van de Duitsers om tweedracht te zaaien in het land. Het klopt dat sommigen niet correct handelden. Maar in elke samenleving, bij iedere crisis profiteren mensen van de situatie. Een groot aantal landbouwers toonde zich barmhartig en medelevend en koos ervoor om het lot van de landgenoten te laten primeren op geldgewin. Na de oorlog deed de Belgische

---

19. SEBRECHTS, *Geschiedenis van den landbouw*, 50.

20. SEBRECHTS, *Geschiedenis van den landbouw*, 38.

In steden en industriële agglomeraties werden keukens geïnstalleerd om de bevolking dagelijks van verse soep te voorzien.

Boerenbond trouwens veel moeite om de perceptie ten opzichte van de boeren te verbeteren. Wekelijks verschenen in ‘De Boer’ verdedigende artikels.

Hoewel de landbouw als sector het zeer moeilijk had, slaagden heel wat individuele landbouwers er paradoxaal genoeg in om hun gemeenschappelijk kapitaal te vergroten. Met een boutade wordt de primaire sector tijdens de Eerste Wereldoorlog wel eens getypeerd als “arme landbouw, rijke boeren”.²¹ De spaar- en leenkassen aangesloten bij de Middenkredietkas van de Belgische Boerenbond zagen het saldo van hun spaargelden aangroeien van 33,8 miljoen Belgische Frank in 1914 tot 190,4 miljoen in 1918! Meer dan tienduizend nieuwe spaarders sloten zich aan. De belangrijkste redenen voor de stijging was de inbreng van nieuwe spaarkassen, het uitblijven van investeringen, een rente van 3 % (andere banken verlaagden tot 1,5 %), de hoge landbouwprijzen en uiteraard ook de sterke inflatie.²² De vroege jaren 1920 waren mede hierdoor gunstige jaren voor de Belgische landbouw. Investeringen in machines, de aankoop van gronden en de uitbreiding van het bedrijf lagen in het bereik van steeds meer boeren. Daardoor verliep het herstel vlot, met uitzondering van de zwaar getroffen Westhoek.

21. HENRY, *L'agriculture belge et la guerre*, 18.

22. VAN MOLLE, ‘Spaar- en leengilden onder de hoede van de Middenkredietkas’, 88.

In spotprenten werd vaak verwezen naar de gebrekkige voedselsituatie. Het gebeurde wel eens dat huisdieren zoals honden en katten in de pan terecht kwamen.

Zowel de Boerenbond als het NHVC lanceerden initiatieven om de voedselschaarste van de Belgische bevolking aan te pakken. In elk dorp werden dagelijks openbare soepbedelingen met een snee brood georganiseerd. Er werden tips gegeven voor een evenwichtige maaltijd. Boerinnen kregen les over zuinig koken en het verstellen van oude kledij. In 1915 publiceerde de Boerinnenbond twee boekjes over ‘*Bewaren van groenten en fruit*’ en ‘*Nuttige raadgevingen over de voeding*’. Ook het NHVC bracht talrijke brochures uit. Enkele tips waren bijvoorbeeld brood vervangen door rijst en maïs, vlees door vis en mosselen, boter door goedkopere vetstoffen en suiker als een basismiddel beschouwen.²³ Vijvers, rivieren en kanalen kregen plots talrijke amateur-vissers op bezoek. De boeren zelf werden tot slot aangeraden om terug ‘te leren boeren gelijk grootvader het deed’, zonder meststoffen en veevoerders.

In de steden en dorpskernen was de voedselnood het hoogst. Arbeiders had zelden tuinen en waren niet in staat om zelf groenten te kweken. Het Werk van den Akker, sinds 1896 de koepelorganisatie voor de Belgische volkstuinten, stimuleerde samen met de Landbouwsectie de bevolking om moestuinen aan te leggen.²⁴ Alle beschikbare terreinen, of ze nu in handen waren van particulieren, de staat of de gemeente, werden omgevormd tot hoogproductieve tuinbouwgrond. Groenten, fruit en vooral aardappelen waren de voornaamste teelten. Als meststof werd meestal stadsbeer of mest van huisdieren gebruikt. Bermen, onverkochte bouwgrond, opgeruimde stortten, omgespitte stadsparken... werkelijk alle lapjes grond werden mettertijd benut. Het Werk van den Akker kende een groot succes: in 1914 waren 16.000 families met ongeveer 800 hectare aangesloten; in 1918 maar liefst 180.000 families, goed voor 7300 hectare.²⁵ De doelstelling was ook hier ‘meer produceren met minder’.

4. Landbouwherstel na de oorlog

De oorlogsschade aan de Belgische landbouw was hoog. Vooral de landbouwgronden in de Westhoek waren ernstig getroffen. In de arrondissementen Diksmuide en Ieper was het volledige landbouwareaal verwoest, zowat 68.000 hectare, en moesten twee steden en 68 dorpen heropgebouwd worden.²⁶ De kostprijs voor de hele hersteloperatie werd geraamd op één miljard Belgische Frank. Sommige

---

23. HERMAN, *Considérations utiles sur l'alimentation humaine*, 11.

24. VANDEWEYER, ‘Tuintjes in oorlogstijd’, 157.

25. *Rapport spécial*, 119.

26. CARNEL, ‘La reconstruction agricole dans les régions dévastées’, 257-258.

rijkslandbouwkundigen twijfelden zelfs of het herstel van de vernielde West-Vlaamse landbouwgronden wel mogelijk en nodig was! Er werden diverse diensten opgericht om de getroffen gebieden te herstellen, aanvankelijk echter zonder eenheidsvisie. Het ministerie van Landbouw richtte een Dienst voor het Landbouwherstel op. Die Dienst voorzag in de aankoop en verdeling van landbouwproducten en -machines evenals het vernietigen van het aanwezige oorlogsmateriaal. Naast het verstrekken van subsidies zette de Dienst ook wedstrijden op voor de herinrichting van weiden, stallen, hoeves... Per herstelde hectare landbouwgrond werd een premie voorzien. In 1926 staakte de Dienst voor het Landbouwherstel zijn werkzaamheden.

De Belgische Boerenbond zette eveneens sterk in op het herstel van de verwoeste gewesten. Ze ijverde onder meer voor het gratis uitdelen van zaaigranen en meststoffen. Om de acties beter te coördineren richtte de Boerenbond vanaf 1919 in Roeselare een Dienst voor het herstel van West-Vlaanderen op, onder leiding van Mathieu Gilot.²⁷ Die Dienst kreeg vier functies. Ten eerste ging het om een inlichtingenbureau waar landbouwers met alle mogelijke vragen terecht konden. Ten tweede bemiddelde de Dienst in het toekennen van voorschotten op oorlogsschade. In de periode 1919-1922 leende de Middenkredietkas van de Boerenbond 51 miljoen Belgische Frank uit voor het herstel van de verwoeste gebieden. Ten derde coördineerde de dienst de grondverbeteringswerken van de Heidemaatschappij in West-Vlaanderen. In 1922 waren al 9375 hectare landbouwgrond gesaneerd en 325 km waterlopen hersteld. Er werden tot 7000 arbeidskrachten tegelijk ingezet om de gronden te zuiveren en te effenen. Vee, meststoffen, machines en andere hulpmiddelen werden aangekocht en ter beschikking van de boeren gesteld. Tot slot was de Dienst voor het herstel van West-Vlaanderen ook actief op het vlak van wederopbouw. De Bouwdienst in Roeselare telde zo'n 30 werknemers die honderden plannen van woningen, hoeven, melkerijen, scholen en kerken maakten. Zelf bouwen deed de Boerenbond aanvankelijk niet.

Tijdens de vredesgesprekken van Versailles in 1919 vertegenwoordigde de Leuvense professor Leopold Frateur de Belgische landbouw. In tegenstelling tot de algemene Belgische eisen, was er een gematigde opvatting in verband met het landbouwthema. Men wilde geen wraak. Een teruggave van de gestolen goederen, vooral van de prijspaarden, volstond. Eigenaars van opgeëiste fokpaarden dienden de nodige

---

27. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 154-156. GILOT, *Onze werking in Verwoest Vlaanderen*, 3-4.

Het landbouwherstel na de oorlog vergde een grondige aanpak. De bodem werd gesaneerd van prikkeldraad, hout- en steenafval en oorlogsmateriaal.

bewijsstukken - inclusief een beschrijving van het paard - voor te leggen als zij hun dier terug wilden. Concreet vroeg België 10.200 paarden, 92.000 runderen, 20.200 schapen en 15.000 varkens terug. De gevraagde dieren vormden nog geen 10 % van de veestapel die verloren ging tijdens de oorlog.²⁸ De dieren die terugkeerden naar België waren eerst en vooral bestemd voor de verwoeste streken. Na de uitbraak van varkenspest in Duitsland in 1919 werden de gevraagde varkens vervangen door schapen, geiten en kippen. Door ziekten en administratieve problemen verliep de teruggave van het vee niet vlot. De verdragsbepalingen bij de Vrede van Versailles voorzagen ook in de teruggave van landbouwmachines en -gereedschap. Over een teruggave of vergoeding voor alle opgeëiste akkerbouwgewassen, veevoeder en meststoffen vermeldde het verdrag niets, hoewel er zeker compensaties in natura werden gedaan.

---

28. MARTENS, *De veestapel onder schot*, 62.

De Belgische overheid kocht in 1919 paarden uit Groot-Brittannië en rundvee uit Nederland bestemd voor direct landbouwherstel. Later trokken veeartsen naar het buitenland om de beste rassen uit te zoeken met het oog op de naoorlogse hoogstaande veekweek.²⁹ De oorlog gaf een belangrijke impuls aan de veeveredeling. Melkgift, vleesmassa of vetpercentage van de boter werden belangrijke elementen. De landbouwpolitiek van minister Albert Ruzette begunstigde deze ontwikkeling.³⁰ Talrijke organisaties, instituten en diensten ten behoeve van de veeteelt werden opgericht. En met resultaat: reeds in 1922 stond de Belgische veeteelt op hetzelfde kwalitatieve niveau als in 1913. In absolute aantallen, zogenaamde veestapeffectieven, duurde het echter nog tot de jaren 1930 vooraleer het vooroorlogse niveau bereikt was.

De Eerste Wereldoorlog vormde een breuklijn op het vlak van het landbouwbeleid in België en heel wat andere West-Europese landen. Sinds 1860 had België een overwegend liberale handels- en landbouwpolitiek gevolgd: de invoer van goedkoop basisvoedsel werd toegelaten, op andere levensmiddelen rustte slechts een beperkte invoerheffing.³¹ Van protectionisme was geen sprake. Na de oorlog zouden de meeste Europese regeringen evolueren naar een meer geleide en gestuurde landbouweconomie, zeker tijdens de jaren van overproductie, vanaf de late jaren 1920. De ervaringen tijdens de oorlogsjaren hadden immers uitgewezen dat een meer strikte organisatie van de voedselproductie niet per definitie slecht was voor de sector. Vanuit de landbouwsector was er minder tegenstand tegen overheidsregulering dan voor de oorlog. In zekere zin kan gesteld worden dat de wortels van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid teruggaan tot de Eerste Wereldoorlog en de jaren daarna.

---

29. GOBIN, *Professor J.-Leopold Frateur*, 170.

30. MARTENS, *De veestapel onder schot*, 64.

31. SEGERS en VAN MOLLE, *Leven van het land*, 50.

2. KENNISBRONNEN

1. Gebruik van de onderzoeksgids

Om het onderzoeksgedeelte van deze gids adequaat te gebruiken, geven we hier enkele richtlijnen. De gids bevat een aantal omvangrijke delen. We brengen voor eerst een overzicht van de voornaamste historiografische werken, een beknopt archievenoverzicht, een selectie van relevante landbouwpers en een overzicht van het belangrijkste documentair materiaal. De geschiedschrijving van landbouw, voeding en de Eerste Wereldoorlog laten we starten bij de contemporaine bronnen. Vervolgens komen de werken gerealiseerd tijdens het interbellum aan bod, om te eindigen met de nieuwste werken vanaf de jaren 1990. Naast een overzicht van de belangrijkste studies die handelen over België, besteden we ook aandacht aan internationaal onderzoek over het thema.

In het archievenoverzicht groepeerden we een zestal archieffondsen en bekeken die van naderbij. Belangrijke archieven in verband met landbouw en voeding zijn die van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité, van diverse ministeries en overheidsdiensten, van provincies, van steden en gemeenten, van de Belgische Boerenbond en van particuliere personen. Een interessante aanvulling op het archiefmateriaal zijn de contemporaine gespecialiseerde landbouwpers en -tijdschriften. Bij de registratie van het documentair materiaal hadden we vooral aandacht voor collecties van foto's, postkaarten en prenten, verzamelingen van affiches en aanplakbrieven, kaarten, luchtfoto's en reguliere kranten (dagbladpers). Bij materiële relicten is vooral bouwkundig erfgoed belangrijk.

Een tweede deel zijn de onderzoekstips. Daar geven we concreet aan in welke velden er verder onderzoek mogelijk is. In veel gevallen liggen de archiefstukken als bron voor historisch onderzoek voor het grijpen. Er is voldoende materiaal voor zowel voor de hand liggende als minder evidente thema's.

Het derde en vierde deel zijn de feitelijke hulpinstrumenten. In de bibliografie (deel 3) proberen we een zo omvangrijk mogelijk overzicht te geven van alle verschenen werken in verband met landbouw, voeding en de Eerste Wereldoorlog. Het vierde deel is het archieven- en documentatieoverzicht. Via eenzelfde stramien lijsten we alle belangrijke archieven op in verband met het onderwerp. We geven steeds een korte beschrijving mee van wat in het fonds te vinden is.

We peilden de archieven van de dertien Vlaamse centrumsteden (Aalst, Antwerpen, Brugge, Genk, Gent, Hasselt, Kortrijk, Leuven, Mechelen, Oostende, Roeselare, Sint-Niklaas en Turnhout) naar materiaal over het NHVC en andere stukken ivm landbouw en voeding. We kregen bijna steeds een postief antwoord.³² Deze gemeentelijke archieven namen we in het overzicht op. Daarnaast namen we de archieven op van een aantal steden en gemeenten zoals Dendermonde, Ieper, Luik en Poperinge die een bijzondere historische band met de Eerste Wereldoorlog hebben. Uiteraard is de lijst van gemeentearchieven verre van volledig. Tijd en middelen ontbraken voor grondiger onderzoek. Het is aan de lokale historici om uit te zoeken welke mogelijkheden er zijn.

2. Een tocht door de geschiedenis

2.1 Algemeen

In *Une guerre totale?* (2005) wordt een stand van zaken gegeven van de belangrijkste historiografische trends.³³ Onmiddellijk na de oorlog en tijdens het interbellum was er een rijke historische productie. Het standaardwerk werd in 1928 afgeleverd door de bekende Belgische historicus Henri Pirenne.³⁴ Samen met de studies gemaakt

32. Het OCMW- en stadsarchief van Genk heeft geen dossiers in verband met het Hulp- en Voedingscomité of landbouw en voeding.

33. AMARA e.a., *Une guerre totale?*, 13-16.

34. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, v-xi.

in de reeks van de Dotation Carnegie blijft de studie van Pirenne een referentiewerk voor de Eerste Wereldoorlog.³⁵ De Tweede Wereldoorlog verdrong evenwel het onderzoek naar de gebeurtenissen van 1914-1918. Tot in de jaren 1980 lag het onderzoek naar de Grote Oorlog grotendeels stil. In de historiografie van het Vlaamse activisme kreeg de oorlog wel een plaats maar dan als deel van een groter geheel. De meeste studies die verschenen, betroffen de politiek-militaire geschiedenis zoals bijvoorbeeld de studies van Lode Wils (1974) en Luc De Vos (1996).³⁶ Het historisch-wetenschappelijk onderzoek was zelden buiten de academische kringen bekend en had weinig invloed op het maatschappelijke debat (uitgezonderd de beeldvorming rond koning Albert I). Wel was er een stroom aan bijdragen en artikelen in regionaal-historische en heemkundige tijdschriften.

Pas vanaf het einde van de jaren 1980 kreeg de Belgische historiografie een nieuw elan met de publicatie door het Legermuseum van een bibliografie over de Eerste Wereldoorlog.³⁷ Hoewel het gros van de opgenomen werken van politieke of militaire aard waren en er al bij al weinig recente studies terug te vinden waren, zette de bibliografie de Eerste Wereldoorlog terug op de kaart. In de jaren 1990 sloot het Belgische historische onderzoek eindelijk aan bij de Europese geschiedschrijving in verband met WOI. Het syntheseswerk *De Grote Oorlog* (1997) van Sophie de Schaepdrijver werd met meer dan 12.000 verkochte exemplaren een heuse bestseller. Door nieuwe inzichten te koppelen aan een uitgekende synthese en een vlotte stijl, kreeg het grote publiek opnieuw interesse in het thema.

De oprichting van het In Flanders Fields Museum (IFFM) in Ieper (1998) bestendigde het enthousiasme. Naast het uitvoeren van toeristische en herdenkingsinitiatieven richtte het IFFM ook een onderzoeks- en kenniscentrum op waarbij nieuwe pistes werden verkend.³⁸ De omvorming van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (NCWOII) naar het Studie- en

---

35. In 1910 richtte industrieel en filantroop Andrew Carnegie de 'Carnegie Endowment for International Peace' op. Het doel van de organisatie was het bereiken van internationale vrede via grensoverschrijdende samenwerking. Carnegie schonk daartoe 10 miljoen dollar. Na WOI wordt er onder de auspiciën van de zgn. Dotation Carnegie intensief onderzoek verricht naar de oorzaken en gevolgen van de oorlog.

36. WILS, *Flamenpolitiek en aktivisme: Vlaanderen tegenover België*; DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*.

37. LEFEVRE en LORETTE, *België en de Eerste Wereldoorlog. Bibliografie*.

38. Bijvoorbeeld: MEIRE, *De stilte van de Salient*; CHIELENS EN DENDOOVEN, *Wereldoorlog I: vijf continenten...* Naar aanleiding van de herdenking van 100 jaar 'De Grote Oorlog' werd het IFFM grondig vernieuwd en uitgebreid. Het kenniscentrum zal daarin een prominente rol spelen.

Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) paste eveneens in deze vernieuwingsbeweging. De focus van het SOMA verschoof van het onderzoek van de geschiedenis van WOII naar het bestuderen van de grote politieke, sociale en culturele conflicten en breukmomenten van de twintigste eeuw. Een andere belangrijke instelling op het vlak van onderzoek van WOI is het Algemeen Rijksarchief en het Rijksarchief in de Provinciën (ARA). Sinds de jaren 1990 houdt het ARA zich in het bijzonder bezig met de inventarisatie en ontsluiting van allerhande archieffondsen gerelateerd aan 1914-1918. De uitbouw van een bibliografische databank met meer dan 40.000 werken over de Grote Oorlog en het opstarten van de publicatiereeks 'Studies over de Eerste Wereldoorlog' zijn de voornaamste acties. Het ARA werkte eveneens actief mee aan een vervolg van de bibliografie over België en de Eerste Wereldoorlog (2001).³⁹ Zo trad het onderzoek een nieuwe fase in.

Drie nieuwe trends domineren het historisch onderzoek van de voorbije tien à vijftien jaar.⁴⁰ Ten eerste worden de bezetting en het dagelijkse leven grondig bestudeerd. Er wordt onderzocht hoe de Belgen de bezetting beleefden, zowel in het dorp als in de stad en zowel gedeporteerden als niet-gedeporteerden. Bijzonder is dat ook de ervaring en de beleving van de Duitsers wordt bekeken. Een tweede trend is het plaatsen van het Belgische oorlogsbelevissen in de wereldgeschiedenis. Onder meer de Belgische vluchtelingenkwesie komt aan bod. Als laatste nieuwe tendens wordt voor het eerst veel aandacht besteed aan de naoorlogse samenleving. Verwerking (repressie, terugkeer van vluchtelingen, contact met de vroegere vijand) en herinnering zijn daarin de voornaamste onderzoekstopics. Na het verdwijnen van de laatste ooggetuigen en veteranen stelt herinneringseducatie de vraag hoe er op een hedendaagse en zinvolle wijze met de oorlog kan worden omgegaan.

De activiteiten georganiseerd voor de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog vormen een impuls voor een nieuwe golf van onderzoek. Nagenoeg alle maatschappelijke thema's zijn het studieonderwerp.⁴¹ Oude inzichten en nieuwe ideeën worden met elkaar afgetoetst. Het is in deze context dat het onderzoek naar landbouw, visserij en voeding kadert.

39. TALLIER en SOUPART, *België en de Eerste Wereldoorlog. Bibliografie. Deel 2*. Een vervolgpuplicatie die werken van na 2000 behandelt, is voorzien tegen 2014.

40. AMARA e.a., *Une guerre totale?*, 17-18.

41. Zie daartoe <http://iv.vlaanderen.be/nlapps/docs/default.asp?fid=500> voor de geplande activiteiten van de Vlaamse overheid.

2.2 Landbouw en voeding

De historiografie met betrekking tot landbouw en voeding tijdens WOI kan in drie episodes worden opgedeeld. Tijdens en onmiddellijk na de oorlog ontstond er een stroom van publicaties die handelden over de voedselbevoorrading, de werking en organisatie van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC, zie verder) en de Commission for Relief in Belgium (CRB), het herstel en de restauratie van de verwoeste gewesten, het opbouwen van de veestapel... Kortom, heel wat aspecten kwamen aan bod. De zeldzame werken die tijdens de oorlog verschenen, waren echter onderhevig aan een strikte censuur. De moeilijke economische omstandigheden tijdens het interbellum deden de focus verder verschuiven naar het politiek-militaire aspect. De uitbraak van de Tweede Wereldoorlog kan gezien worden als het einde van de eerste historiografische periode. Na 1945 kwam – zoals hierboven bondig geschetst – de Eerste Wereldoorlog amper aan bod en voor elementen uit het dagelijkse leven was er zeker geen plaats.

De eerste stroom van publicaties zijn de uitgaven van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité en de Commission for Relief in Belgium. Meer info over beide organisaties is hoger terug te vinden. De publicaties van het NHVC en de CRB tijdens de oorlog waren zowel studies over de werking als pamfletten met praktische tips om zuinig te leven en alternatieve voeding.⁴² Er werd bijvoorbeeld promotie gemaakt voor rijst, maïs en vis ter vervanging van brood en vlees. Huishoud- en keukenboekjes vonden gretig aftrek. Enkele voorbeelden daarvan zijn: *Eerste huishoudboekje: ons dagelijksch brood: handeling tot het bereiden van onzer gewone spijzen* (Gent, 1915), *Nuttige wenken over spaarzame en voedzame keuken* (Antwerpen, 1916), *De recepten die iedereen kennen moet* (Antwerpen, 1916) en *De voeding gedurende den oorlogstijd: eenige keuken-recepten, eenige recepten voor huishoudkunde* (Etterbeek, 1917).⁴³ Max Rasquin, afgevaardigde van de provincie Henegouwen in de Landbouwsectie, publiceerde een paar tientallen boekjes en brochures over veteelt en

---

42. Voorbeelden van publicaties van tijdens de oorlog zijn: CASTIAU, *Heures de détresse*; DE KEYSER, *De landbouw ten huidigen tijde*; LEVY, 'Le ravitaillement du Nord de la France'; MARECHAL en DE RUMER, *Comment se nourrir et se chauffer*; HERMAN, *Considérations utiles sur l'alimentation humaine*.

43. LAMONT, *Eerste huishoudboekje: ons dagelijksch brood*; MANNAERT, *Nuttige wenken over spaarzame en voedzame keuken*; MASSART, *De recepten die iedereen kennen moet*; *De voeding gedurende den oorlogstijd*.

Tijdens de oorlog verschenen veel brochures en infogidsen over rationele voeding en met kooktips. Dit is de titelpagina van *De Voeding gedurende den Oorlogstijd* (1917).

moestuinen.⁴⁴ Zijn doel was om niet alleen de professionele land- en tuinbouwers te informeren, maar om de hele bevolking aan te zetten tot het aanleggen van een moestuin. Tuinieren bood de mogelijkheid om het rantsoen aan te vullen.

Het NHVC besprak na de wapenstilstand in enkele vuistdikke rapporten zijn werking gedetailleerd.⁴⁵ Het *Rapport général* bestaat uit vier grote delen: 1) De stichting, het statuut en de werking van het NHVC; 2) het Voedingscomité; 3) het Hulpcomité en de daaraan verbonden commissies; 4) Controle van garanties, intergemeentelijke coöperatieven, Duitse instellingen en inspectie- en controlecomité. Het *Rapport Spécial* is het verslag van de activiteiten van de *Section Agricole* (Landbouwsectie). Diverse bijdragen werden geleverd door regionale mandatarissen en missen daarom soms wat samenhang. De organisatie en de nationale voedselbevoorrading en hulpverlening werd in de jaren 1920 het onderwerp van heel wat studies.⁴⁶ Zowel Brand Whitlock, de Amerikaanse gezant, als Herbert Hoover, de voorzitter van het CRB, beschreven in een vlotte stijl de organisatie en de ondernomen acties van het CRB tijdens de oorlog.⁴⁷ Tijdens de jaren 1920 en 1930 schreven medewerkers van het CRB een eigen overzicht.⁴⁸ Het spreekt voor zich dat deze publicaties slechts één (positieve) kant van het verhaal vertellen. Sommige zaken werden mooier voorgesteld dan ze eigenlijk waren. Er werd weinig interne kritiek geleverd. Recent onderzoek toont evenwel aan dat de werking van dergelijke organisatie niet zo vlot verliep.⁴⁹

Het standaardwerk over het NHVC is ongetwijfeld geschreven door Albert Henry die voor de oorlog werkte op het ministerie van Landbouw en tijdens de oorlog secretaris-generaal van het NHVC was.⁵⁰ Niemand was beter geplaatst dan Henry om een studie aan het NHVC te wijden. Hij had rechtstreeks contact met de ove-

44. RASQUIN, *Le régime alimentaire de guerre*; RASQUIN, *Il faut parer au manque d'engrais chimiques*; RASQUIN, *L'institution du coin de terre*; RASQUIN, *Conservons le plus possible les fruits pour l'hiver prochain*.

45. *Rapport général*; *Rapport spécial*.

46. Onder andere: PATRIS, *Le Comité de Secours et d'Alimentation*; PEETERS, *Le Comité National de Secours et d'Alimentation*.

47. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*; HOOVER, *An American Epic*. De mémoires van Hoover werden pas in 1959 gepubliceerd. Zie ook: GELFAND, *Herbert Hoover: the great war and its aftermath*.

48. KITTREDGE, *The history of The Commission for Relief in Belgium*; GAY, *The Commission for Relief in Belgium*; GAY, *Public relations of the Commission*. Deze laatste publicatie is integraal online raadpleegbaar via <http://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/CRB/CRB1-TC.htm>.

49. Zie bijvoorbeeld: NATH, *Voedselschaarste en voedselbedeling*, 44-46.

50. HENRY, *L'Oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation*; HENRY, *Etudes sur l'occupation allemande*; HENRY, *Le ravitaillement de la Belgique*.

rige topmannen en medewerkers van het NHVC. Toch is Henry geen onbesproken figuur: “*Il [Henry] a, de propos délibéré, laissé de côté de nombreuses questions qu’il n’aurait pu développer sans augmenter de beaucoup les dimensions de son ouvrage et sans lui donner un caractère technique qui en aurait rendu la lecture moins attrayante*”.⁵¹ Henry bracht hoofdzakelijk een positief verhaal en ging weinig in op de gebreken van de organisatie. Zijn publicaties vormen evenwel het startpunt van elk onderzoek.

Naast een overzicht van de werking van het NHVC maakte Henry ook een omvangrijke studie over de landbouw.⁵² In *L’agriculture belge et la guerre* komt de toestand van de landbouwsector voor, tijdens en na de oorlog gedetailleerd aan bod. Henry besteedde aandacht aan de economische en technische consequenties van de oorlog. Het terugvallen van de import, de opeisingen en de Duitse regelgeving beschreef hij grondig. In het slothoofdstuk legde Henry de nadruk op vorming en onderwijs, de implementatie van wetenschappelijk onderzoek en het gebruik van machines om de landbouw na de oorlog er bovenop te helpen.

Charles De Lannoy, professor rechten aan de Gentse universiteit, concludeerde dat de rapporten van het NHVC en de publicaties van Henry enkele tekorten hadden. Hij maakte in 1922 een nieuw standaardwerk over het NHVC.⁵³ De Lannoy’s doel was om de aspecten die noch de rapporten noch Henry vermeldden, te redden van de vergetelheid. Zo besteedde hij aandacht aan het programma van het NHVC en wat uiteindelijk gerealiseerd werd. De Lannoy onderzocht ook voor het eerst de relatie tussen de CRB en het NHVC. Henri Pirenne besteedde in zijn overzichtswerk over de Eerste Wereldoorlog tevens veel aandacht aan de oprichting en de werking van het NHVC en het CRB.⁵⁴ Hij gebruikte de werken van De Lannoy en Henry als uitgangspunt. Landbouw komt in mindere mate aan bod.

Naast de basisstudie van Henry over de Belgische landbouw tijdens de oorlog, zijn er nog een aantal interessante bijdragen die landbouw als hoofdonderwerp hebben. Het beknopte artikel van Maurice Henriquet verscheen nog tijdens de oorlog en belichtte de moeilijke arbeidsomstandigheden in de landbouw.⁵⁵ Berger en Graf-tiau publiceerden onmiddellijk na de oorlog hun bijdragen over het ‘proces van de

51. DE LANNOY, *L’alimentation de la Belgique*, ix.

52. HENRY, *L’agriculture belge et la guerre*.

53. DE LANNOY, *L’alimentation de la Belgique*, viii-ix.

54. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 132-165.

55. HENRIQUET, ‘La crise agraire en Belgique’.

landbouw' (imago van de boer) en over de bescherming van de landbouw tijdens de oorlog.⁵⁶ Een onbekend maar interessant werk is *L'occupation allemande en Belgique* (1919) van Louis Bertrand, oud-gedeputeerde van Brussel. In het tweede volume van zijn studie besteedde hij uitgebreid aandacht aan 'l'alimentation', 'l'agriculture' en 'les prix'.⁵⁷ Hij baseerde zich in grote mate op de besluiten van de koning en – na de vestiging van een militair bestuur – de verordeningen van de Duitse bezetter. De evolutie van de prijzen van levensmiddelen biedt een ongezien inzicht in de prijshausse tijdens WOI.

Jan Sebrechts schreef in de jaren 1920 een interessante studie over de landbouw voor, tijdens en na de oorlog.⁵⁸ Via tal van cijfers en anekdoten geeft de auteur een stand van zaken. Voor de organisatie van de naoorlogse landbouw neemt Sebrechts graag Denemarken als voorbeeld.⁵⁹ Zijn studie geraakte echter in de vergetelheid en weinig recent onderzoek verwees naar hem. Het artikel van Georges De Leener over landbouw in *La Belgique restaurée* (1926), gepubliceerd onder redactie van Ernest Mahaim, werd wel vaker geciteerd.⁶⁰ In *La Belgique restaurée* wordt een overzicht gegeven van de naoorlogse toestand op alle socio-economische vlakken (bevolking, verwoeste gewesten, landbouw, industrie, buitenlandse handel, arbeid, openbare financiën, geldmarkt, welvaart en kolonie), telkens geschreven door experts. De Leener schetste vanuit strikt economisch oogpunt de situatie van de landbouw voor en na de oorlog. Het aandeel van de landbouw in de naoorlogse nationale economie kreeg een zware klap ten nadele van de industrie, zo concludeerde hij.

Na de oorlog verschenen eveneens een aantal bijdragen die nevenaspecten van de landbouwsector belichten. Tijdens de bezetting nam de veestapel in bepaalde Belgische regio's drastisch af. Leopold Frateur, verbonden aan het Instituut voor Huisdierkunde (Leuven), schatte de situatie en het potentiële gevaar goed in en ijverde reeds tijdens de oorlog voor het herstel van de veestapel via wetenschappelijk onderzoek (veredeling).⁶¹ Onder meer dankzij Frateurs initiatieven kwam de Belgische veeteelt er relatief vlug bovenop. Sevenster hernam in *De rundveefokkerij*

56. BERGER, *L'agriculture belge pendant la guerre*; GRAFTIAU, 'La défense agricole sous l'occupation'.

57. BERTRAND, *L'occupation allemande en Belgique*, 3-42; 43-67; 192-219.

58. SEBRECHTS, *Geschiedenis van den landbouw in België*, 3-5.

59. Zie bijvoorbeeld: SEBRECHTS, *Geschiedenis van den landbouw in België*, 55, 77-78 en 107.

60. DE LEENER, 'L'agriculture', 143.

61. FRATEUR, *Reconstitution, développement et amélioration*; FRATEUR, *De nieuwe methode tot verbetering*. Zie ook: WALLON, 'Sur la reconstitution possible'.

in België (1924) de belangrijkste elementen van Frateur en maakte een round-up.⁶² Naast bekommernissen om de veeteelt was er ook aandacht voor de voedingswaarde van levensmiddelen. Vandevelde en Neiryck wezen in hun bijdragen op de slechte kwaliteit van de melk.⁶³ Demoor en Slosse onderzochten het eetpatroon van de bevolking tijdens de bezetting vanuit medisch oogpunt.⁶⁴ Schoofs belichtte in zijn artikel 'vervalste' levensmiddelen en de consequenties daarvan op de gezondheid.⁶⁵

Het spreekt voor zich dat de Belgische Boerenbond, als belangrijkste landbouwersvereniging, ook heel wat pogingen ondernam om zijn leden te bereiken tijdens de oorlog. Het ledenblad *De Boer* verscheen een laatste maal op 19 augustus 1914 en werd pas na de wapenstilstand opnieuw uitgegeven. Alle publicaties die tijdens de oorlog verspreid werden, waren onderhevig aan censuur. Contact met het lokale niveau verliep dus moeilijk. De verslagen van de Boerenbond geven een gedetailleerd overzicht van de beperkte werking tijdens 1914-1918.⁶⁶ Na de oorlog herstelde de Boerenbond zijn werkingsveld en speelde het een rol in het herstel van de verwoeste landbouwgewesten in West-Vlaanderen.⁶⁷ Tijdens de jaren 1930 werd de Boerenbond en de toestand van de Belgische landbouw onderzocht door Abel Varzim.⁶⁸ Hij bestudeerde onder meer hoe de organisatie zich opwerkte, haar ledenbestand verder uitbouwde en omging met de gevolgen van WOI. De Boerenbond speelde hoe langer hoe meer een prominente rol in het Belgische landbouwbeleid.⁶⁹

Er is in de literatuur veel aandacht voor het herstel van de verwoeste gewesten. Aangezien de getroffen regio een sterk ruraal karakter had, was het logisch dat het herstel van de landbouweconomie hoog op de agenda stond. Reeds in 1918 publiceerden Théo Raison en Alfred Ronse een handige gids met tips en ontwerpen voor het bouwen van nieuwe modelhoeves.⁷⁰ Om de getroffen gebieden terug op te bouwen, richtte de overheid een Dienst voor de Verwoeste Gewesten op. De coördinatie verliep evenwel chaotisch waardoor het herstel aansleepte en de bevolking morde. Minister van Landbouw Albert Ruzette en de Boerenbond richtten

62. SEVENSTER, *De rundveefokkerij in België*.

63. VANDEVELDE en NEIRYNCK, *La question du lait*; VANDEVELDE, *La lutte contre la disette*.

64. DEMOOR en SLOSSE, 'L'alimentation des Belges pendant la guerre', 464-472.

65. SCHOOF, 'À propos des falsifications'.

66. LUYTGAERENS, *Rapport du Boerenbond*.

67. GILOT, *Onze werking in Verwoest Vlaanderen*; GILOT, *Notre action en Flandre dévastée*, [Boerenbond].

68. VARZIM, *Le Boerenbond belge*, vii-viii.

69. Bijvoorbeeld: *Een nieuwe richting in de handelspolitiek van België*.

70. RAISON en RONSE, *Landelijke bouwingen*, 1-2.

daarnaast een soortgelijke organisatie op. Algemene bijdragen over de *Regions dévastées* werden onder meer geschreven door Lootens, Devos, Dessaint, Maertens en Smets.⁷¹ Daarnaast waren er ook studies die meer specifieke aspecten van de verwoeste gewesten belichten: de reconstructie van een bepaald dorp, de evolutie van de pachtprizen, de bevoorrading met water en voedsel, de opbouw en uitbouw van landbouwschooltjes...⁷²

Edmond Leplae, professor landbouwkunde in Leuven maar afkomstig uit de regio, maakte een boeiende bijdrage over het landbouwherstel in de verwoeste gewesten.⁷³ Hij had aandacht voor de kostprijs en de noden van de wederopbouw. Zelf deed Leplae verschillende voorstellen om het landbouwherstel zo vlot en spoedig mogelijk te laten verlopen. Bepaalde ideeën van Leplae werden overgenomen in een rapport opgesteld door de landbouwfederatie van Poperinge en omstreken.⁷⁴ Het basisartikel van Gesché over het landbouwherstel in de getroffen streek wordt in de literatuur vreemd genoeg weinig geciteerd.⁷⁵ Nochtans geeft het een beknopt en adequaat overzicht weer van het landelijke herstel van de verwoeste gewesten. De bijdrage van Boereboom, inspecteur-generaal van het ministerie van Landbouw en directeur van de Dienst van Verwoeste Gewesten, heeft een grotere bekendheid.⁷⁶ In 1923 maakte hij een stand van zaken op. Henri Pirenne tot slot besprak ook elementen van het landbouwherstel in zijn algemene studie over de Eerste Wereldoorlog.⁷⁷ De conclusies van elke auteur waren nagenoeg gelijk.

Ter afronding van de eerste historiografische periode vermelden we nog enkele algemene overzichtswerken over de geschiedenis van de landbouw. Een grondige introductie is de studie van Julien Vander Vaeren, gemaakt ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van België (1930). In een kort, apart hoofdstukje besteedt Vander Vaeren aandacht aan de landbouw tijdens WOI.⁷⁸ De oorlog wordt daarin wel als een breukmoment aanzien. Een soortgelijke studie – met weliswaar een

71. LOOTENS, *Rapport au sujet des méthodes*; DEVOS, 'La reconstruction des régions dévastées'; DESSAINT, 'Aux régions dévastées'; MAERTENS, '5e Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen'; SMETS, 'Les régions dévastées'.

72. LACOSTE, 'La reconstruction du village'; VAN DIEVOET, *Le bail à ferme des terres dévastées*; HACHEZ, 'L'alimentation en eau potable'; SIMOENS, *L'école ménagère*.

73. LEPLAE, *La Restauration agricole*.

74. MISEREZ, *Le cultivateur west-flamand devant sa ferme détruite*.

75. GESCHÉ, 'La restauration agricole des régions dévastées'.

76. BOEREBOOM, 'Landelijken Wederopbouw der Verwoeste Streken'.

77. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 115-120.

78. VANDER VAEREN, *De voornaamste feiten uit eene eeuw geschiedenis*, 78-81.

meer economische insteek – is de publicatie van Albert Delos.⁷⁹ Het eerste deel van het basiswerk van Fernand Baudhuin *Histoire économique de la Belgique 1914-1939* (1944) behandelt ook de landbouwsituatie tijdens en na de oorlog.⁸⁰ De Lepeleire en Vermeire publiceerden tot slot elk een regionale landbouwgeschiedenis waarin WOI aan bod komt.⁸¹

Het is opvallend dat in de eerste fase van de geschiedschrijving vooral agronomen, politici, deskundigen en beleidsmensen aan het woord komen. Historici zoals Pirenne en Baudhuin hebben vooral aandacht voor de voedselbevoorrading van het bezette land. Landbouw en visserij komen slechts in beperkte mate aan bod. De geschiedschrijving over landbouw, voeding en WOI door historici kwam opnieuw aan bod in algemene overzichtswerken over landbouwgeschiedenis. Het onderwerp was aanvankelijk geen thema voor professionele landbouwhistorici, vooral omwille van het ontbreken van coherent bronnenmateriaal.

Omstreeks de jaren 1980 ving de tweede episode in de geschiedschrijving aan met de publicatie van Bublot en Verhulst.⁸² Landbouwgeschiedenis in deze periode was vooral van kwantitatieve aard. Binnen het kader van de Leuvense werkgroep voor de reconstructie van de nationale rekeningen maakte Jan Blomme een uitgebreide studie over de Belgische landbouw (1993).⁸³ De studie van Blomme – over de periode 1880-1980 – analyseerde onder meer de ontwikkeling van de output- en inputstructuur, de productiviteit en de zelfvoorzieningsgraad van de agrarische sector. Nagenoeg elke cijferreeks van Blomme eindigde in 1913 en startte opnieuw in 1919-1920. Door het ontbreken van accurate data, bleef hij opvallend stil over de tussenliggende periode. In de mammoetpublicatie *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1979-1982) komt vooral voedselbevoorrading ter sprake in het artikel over de Eerste Wereldoorlog.⁸⁴ Schepens besteedt in het artikel ook aandacht aan de fenomenale prijsstijgingen.

Peter Scholliers besteedde aandacht aan de invloed van de oorlog op de levensstandaard en de levenswijze in België via de evolutie van de koopkracht en de

79. DELOS, *Les aspects économiques de l'agriculture belge*.

80. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique 1914-1939*.

81. DE LEPELEIRE, 'Land- en tuinbouw in Vlaanderen'; VERMEIRE, *Geschiedkundige schets van West-Vlaanderens landbouw*, 126-129.

82. BUBLOT en VERHULST, *De Belgische land- en tuinbouw*.

83. BLOMME en SCHOLLIERS, 'De economische geschiedenis van België', 9-10.

84. SCHEPENS, 'België in de Eerste Wereldoorlog', 22-26.

indexkoppeling.⁸⁵ Tijdens en na de oorlog deden zich op dat vlak fundamentele verschuivingen voor. Scholliers peilde naar de levensvoorwaarden in het bezette België en naar de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog op het vlak van voedselconsumptie en levensstandaard. Hij stelde zich ook de vraag in welke mate de oorlog op het vlak van levensomstandigheden (en in het bijzonder voedselbevoorrading) continuïteit of discontinuïteit bewerkstelligde.⁸⁶ Hij concludeerde dat de levensomstandigheden onmiddellijk na 1918 er sterk op vooruitgingen. Scholliers schepte zo een interessant kader voor het onderzoek naar landbouw en oorlog. In het standaardwerk *Arm en rijk aan tafel* over tweehonderd jaar eetcultuur in België gaat Scholliers nog een stapje verder.⁸⁷ Hij vergelijkt de voedselsituatie van de Eerste Wereldoorlog met deze van de Tweede Wereldoorlog. Zijn voornaamste conclusie was dat tijdens de oorlog van 1914-1918 de prijzen vooral stegen in de tweede helft van de oorlog, terwijl ze in de oorlog van 1940-1945 vooral in de eerste helft klommen.

Naast het kwantitatieve socio-economische verhaal won ook de politiek-institutionele landbouwgeschiedenis aan belang. Leen Van Molle was vaandeldraagster van deze stroming met onder meer publicaties over de geschiedenis van het ministerie van Landbouw (1984), de nationale landbouwpolitiek (1989) en de Belgische Boerenbond (1990).⁸⁸ In deze bijdragen is er een eerste kennismaking met landbouw en WOI. In de publicatie over de Belgische Boerenbond wordt de werking van de landbouworganisatie tijdens en na de oorlog grondig belicht. Het recente synthesewerk *Leven van het land* (2004) biedt eveneens een beknopte synthese over de jaren 1910-1920 op landbouweconomisch vlak.⁸⁹ Deze omvangrijke overzichtswerken boden met betrekking tot WOI slechts een introductie. De informatie is bovendien hoofdzakelijk gebaseerd op het werk van Henry. In het recente standaardwerk *Nieuwe Geschiedenis van België* (2006) komt de Eerste Wereldoorlog uiteraard aan bod.⁹⁰ Het leven in het bezette land wordt toegelicht aan de hand van het NHVC. Vernieuwende inzichten komen evenwel weinig aan bod.

---

85. SCHOLLIERS, 'Oorlog en voeding', 30; SCHOLLIERS, 'The policy of survival', 39-40.

86. SCHOLLIERS, 'België dreunt in zijn voegen', 151; SCHOLLIERS en DAELEMANS, 'Standards of Living', 139-140.

87. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel*, 175-179.

88. VAN MOLLE, '100 jaar Ministerie van Landbouw'; VAN MOLLE, *Ieder voor allen*; VAN MOLLE, *Katholieken en landbouw*.

89. SEGERS en VAN MOLLE, *Leven van het land*, 105-107.

90. DUMOULIN, GERARD, VAN DEN WIJNGAERT en DUJARDIN, *Nieuwe Geschiedenis van België, Deel II*, 808-826.

Vanaf het laatste kwart van de twintigste eeuw werden veel egodocumenten over de Eerste Wereldoorlog gepubliceerd.⁹¹ Naast de publicaties van functionarissen is het interessant om een blik te werpen op de dagdagelijkse realiteit. Hoe werden de besluiten en beslissingen van hogerhand bij de basis aanvoeld? Wat was de werkelijke situatie van de boeren op het platteland en hoe verschilde dat per regio? In welke mate was de ‘strijd om het dagelijks brood’ een realiteit? Een antwoord op deze vragen ligt niet voor de hand en is ook niet eenvoudig te beantwoorden. Dagboeken, brieven, mondelinge getuigenissen en andere egodocumenten bieden een mogelijke uitweg. Tijdens de oorlog vonden heel wat mensen het nuttig om de gebeurtenissen in hun dorp gedetailleerd weer te geven. Het oorlogsdagboek van Eduard Cortvrindt – een landbouwer uit Denderleeuw – biedt bijvoorbeeld een blik vanuit het landbouwersstandpunt. Het is één van alle dagboeken waarin het aspect landbouw, bevoorrading en voeding belicht wordt. De lijst is immers ellenslang en jaarlijks groeit het overzicht aan.⁹²

Als voorbeeld halen we de oorlogsdagboeken van de Izegemse dokter Jules Gits aan.⁹³ De berichten van Gits over de boeren in de West-Vlaamse stad slaan vooral op de opeisingen en de talrijke Duitse reglementen, de stijgende prijzen en de woeker, de ruzie tussen de boeren en het plaatselijke Voedingscomité, het gebrek aan veevoerders en meststoffen en de toename van het aantal diefstallen. De verhalen van de respondenten die in *De allerlaatste getuigen van WOI* opgevoerd worden, geven een inzicht in de levensomstandigheden van de kinderen toen.⁹⁴ De strijd om het ‘dagelijks brood’ komt daarin frequent naar voor.

De eenentwintigste-eeuwse Belgische landbouwhistoriografie kreeg door het vrijkomen van interessante archieffondsen een nieuwe impuls. Deze golf vormt een derde

91. Een greep uit het aanbod: VAN WALLEGHEM en GELDHOF, *De oorlog te Dickebusch en omstreken*; STREUVELS, *In oorlogstijd: het volledige dagboek*; STYNEN en VAN PETEGHEM, *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek* en CORTVRINDT en DE METSENAERE, *Denderleeuw tijdens de Eerste Wereldoorlog: naar het dagboek van Eduard Cortvrindt*.

92. Via diverse repertoria kunnen (uitgegeven) dagboeken worden gevonden: VAN DEN EECKHOUT en VANTHEMSCHE, *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 1175-1272*; VANDEN BOSCH, AMARA en D’HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog, 694-697*; MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwwarchieven*, 11-15. Dagboeken uit kustplaatsen belichten de visserij, zoals bijvoorbeeld VERMAUT, *Het Oostendse oorlogsdagboek van Charles Castelein*, 4-7.

93. LERMYTE, *Izegem 14-18*. In volgende publicatie haalde de auteur de voornaamste passages ivm landbouw en WOI aan: LERMYTE, *Boeren in landelijk Izegem*, 151-172.

94. VANOUTRIVE, *De allerlaatste getuigen van WOI*, 7-11.

episode. Vooral de voedselproblematiek werd grondig onderzocht. Het thema van de voedselproblematiek aan het front werd opengetrokken door Luc Vandeweyer.⁹⁵ De Belgische soldaat zocht en vond allerhande alternatieven om zijn karige rantsoen aan te vullen. Vandeweyer besloot dat er, zowel in bezet België als aan het front, naast de ‘officiële’ voedselbedeling en strooppartijen ook ruimte was voor de aanleg van volkstuintjes.⁹⁶ Frank Becuwe maakte een studie over de brouwerijen in vrij België.⁹⁷ Deze floreerden dankzij de Britse militaire aanwezigheid. Naast het werk van Becuwe is er trouwens weinig onderzoek verricht naar de agro-industrie in bezet België. Het thema komt wel aan bod in de recente doctoraatsverhandeling van Peter Van der Hallen maar is gekaderd in de ruimere evolutie van 1890-1940. Van der Hallen ziet de oorlog trouwens als een breekmoment voor de Belgische brouwerijsector.⁹⁸ Er stopten niet alleen veel brouwers, de resterende producenten schakelden in grote mate over naar de productie van bier met ondergisting (pilsbier).

In 2008 verscheen *Honger, Een Geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog* van de Nederlandse journalist Rick Blom.⁹⁹ De auteur had vooral aandacht voor de wijdverspreide honger die aan beide zijden van het front heerste. Voedselbevoorrading en voedselschaarste waren uiteraard ook actuele thema's voor de burgerbevolking. Eddie Niesten bekeek niet alleen de voedselcrisis tijdens de Eerste Wereldoorlog maar trok de problematiek door tot aan de Tweede Wereldoorlog.¹⁰⁰ De voedselsituatie kwam tot driemaal toe in gebrek – tijdens de twee wereldoorlogen en na de Grote Depressie – waardoor de bevolking beroep moest doen op zogenaamde ‘armoederecepten’. In zijn bijdrage over *Sociaal protest in een bezet land* (2011) onderzocht Antoon Vrints verschillende Belgische voedselopstanden tijdens de oorlog.¹⁰¹ Via optochten, petitities, rellen, strooptochten, vergeldingsacties, brandstichtingen en blokkades liet de lokale bevolking haar ongenoegen blijken. De organisatie van de voedselbedeling lag vanaf het begin van de oorlog in handen van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. Door de ontsluiting van de uitgebreide en interessante archieffondsen van het NHVC, zowel op nationaal als regionaal vlak, werden aan

---

95. VANDEWEYER, ‘Wat schaft de pot?’, 405.

96. VANDEWEYER, ‘Tuintjes in oorlogstijd’, 153.

97. BECUWE, *Het verhaal van de dorst*, 11-14.

98. VAN DER HALLEN, *Industrial dynamics in the food industry*, 268.

99. BLOM, *Honger*, 9-12.

100. NIESTEN, *Tweemaal oorlog, driemaal honger*, 9.

101. VRINTS, ‘Sociaal protest in een bezet land’, 31-32.

beide kanten van de taalgrens een aantal boeiende licentiaatsverhandelingen en masterproeven afgeleverd.¹⁰²

Naast de voedselproblematiek kwam ook het herstel van de verwoeste gewesten opnieuw onder de aandacht dankzij de ontsluiting van archieffondsen. Beide trends hebben bovendien een link met de contemporaine oorlogshistoriografie. De studies over de wederopbouw en heraanleg onderzochten onder meer de werking van de Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG), de Dienst voor het Landbouwherstel van de verwoeste gewesten en de Dienst voor herstel van West-Vlaanderen (een initiatief van de Belgische Boerenbond). De studies vertrekken van een lokale case (Nieuwkerke, Wijtschate, Mesen) maar illustreren de ontwikkelingen van een hele streek.¹⁰³ Het syntheseartikel van Sven Carnel over de naoorlogse landbouwherichting bracht heel wat elementen samen.¹⁰⁴ Een grootschalig project, opgezet door het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, de provincie West-Vlaanderen en het Stadsarchief Diksmuide, was *Het Gekwetste Gewest* dat op zoek ging naar archiefmateriaal in verband met de wederopbouw.¹⁰⁵ De publicatie *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050* over de (wederopbouw)architectuur in de Westhoek was één van de concrete resultaten.¹⁰⁶ Niet alleen stadsplanning en woningreconstructie kwamen aan bod, er was ook aandacht voor landinrichting en landbouwherstel.

Historisch onderzoek resulteert niet altijd in een publicatie. In 2009 organiseerde het Koninklijk Legermuseum de tentoonstelling '*Hondse Oorlog. Dieren in de Oorlog*'.¹⁰⁷ Dieren waren voor de aanvang van de oorlog een bron van rijkdom én werkracht. Na afloop van de strijd verloor het dier zijn vooraanstaande plaats in de maatschappij. Het Legermuseum zag de oorlog als een breukmoment in de verhouding tussen mens en dier. De expo groepeerde zo'n driehonderdtal collectiestukken die wezen op de aanwezigheid van dieren aan het front (dienst veeartsenij, rol van de dieren, parasieten, affectieve band...). De burgerbevolking werd geconfronteerd met de gevolgen van de opeisingen van vee en andere landbouwdieren.

102. Bijvoorbeeld: NATH, *Voedselschaarste en voedselbedeling*; JACOT, *Le Comité National de Secours et d'Alimentation à Namur*; BAUDINE, *Le Mouvement de la protection de l'enfance*.

103. CARNEL, *La reconstruction... le cas de Neuve-Eglise*, 11-16; TITECÀ, 'De wederopbouw van Mesen', 84-85; VANSUYT, 'Heuvelland in de Verwoeste Gewesten', 209.

104. CARNEL, 'La reconstruction agricole', 257.

105. DE CAIGNY en ANSEEUW, *Het Gekwetste Gewest*, 9-21. Zie ook: *Het Gekwetste Gewest* (Centrum Vlaamse Architectuurarchieven), www.wederopbouw.be.

106. CORNILLY, DE CAIGNY en VANDERMARLIÈRE, *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050*, 7.

107. Zie: <http://www.klm-mra.be/cdgho/nl/>.

De geschiedschrijving van de laatste decennia besteedde aandacht aan het leven van elke dag. Voedselproblematiek en het herstel van de verwoeste Westhoek kwamen daarbij prominent naar voor. De landbouwsector bleef een opvallende afwezige in het historische discours over WOI. Zelfs in het overzichtsartikel van Tammy Proctor over het ontbreken van sociaal-burgerlijke geschiedschrijving in België over de Eerste Wereldoorlog wordt er geen woord gerept over de landbouw.¹⁰⁸ Onder impuls van Yves Segers en Leen Van Molle (KU Leuven) verschenen recent een aantal masterproeven die daar verandering in brachten.¹⁰⁹ Een algemene synthese is er evenwel nog niet. In dit kader kunnen we tevens verwijzen naar het doctoraats-onderzoek van Henk Byls (KU Leuven) over Belgische migranten in Frankrijk.¹¹⁰ Byls besteedde aandacht aan de impact van de Eerste Wereldoorlog op de migratie van Belgische boeren naar Frankrijk. Gevluchte boeren uit de frontstreek leerden de uitgestrekte Franse landbouwgebieden kennen en vestigden er zich bij gebrek aan landbouwomglijkheden in het verwoeste vaderland.

Een buitenbeentje in de geschiedschrijving over landbouw, voeding en WOI was de visserijsector. In geen enkele van bovenstaande publicaties komt de sector – soms beschouwd als ‘landbouw op zee’ – aan bod. Er is uiteraard wel aandacht voor het Duitse marinekorps en de oorlogsgeschiedenis van de Belgische kust tijdens 1914-1918 maar de visserij (inclusief riviervisserij) komt als dusdanig niet aan bod. In het tweedelige fotoboek over Oostende 14-18 van Ferdinand Gevaert en Freddy Hubrechtsen wordt de visserij amper vermeld.¹¹¹ De foto's van de zee of de (vissers) schepen hebben uitsluitend verband met militaire activiteiten. De voornaamste studies over de zeevisserij tijdens de oorlog verschenen in de tijdschriften van lokale heemkundige kringen.

Het voornaamste werk over de geschiedenis van de zeevisserij tijdens 1914-1918 is ongetwijfeld van de hand van Roger Jansoone. In achttien deelbijdragen onderzocht hij de oorlogsgebeurtenissen in Oostende, telkens toegespitst op de visserij

---

108. PROCTOR, 'Missing in Action', 557-562.

109. BRULLOT, *Het oog van de meester maakt het vee vet?*; MARTENS, *De veestapel onder schot*.

110. In het FWO-project 'Religie, cultuur en alteriteit. Vlaams/Belgische migranten in Noord-Frankrijk en Parijs (1850-1960)' onderzocht Henk Byls de identiteitsvorming van Belgische migranten die zich permanent in Frankrijk vestigden. Bijzondere aandacht ging uit naar de rol van religie.

111. GEVAERT en HUBRECHTSEN, *Oostende 14-18, deel 1 en deel 2*.

(of het tijdelijk ontbreken ervan).¹¹² Heel wat vissers namen de wijk naar Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië. Roger Decler onderzocht dit in een kort artikel.¹¹³ Het artikel van Jozef Schot uit 1988 behandelt de Belgische vissers die tijdens 1914-1918 vluchtten naar Zierikzee.¹¹⁴ De meeste vissersschepen die aanmeerden in het Zeelandse kustplaatsje waren afkomstig uit Heist en Zeebrugge. Voor de vluchtelingen werden barakken en een schooltje gebouwd. Ze leefden van de visvangst. Jean-Baptist Dreesen en Rudolf Weise maakten elk een korte bijdrage over de gevluchte Oostendse vissers tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹¹⁵ De vissers konden hun activiteiten in het buitenland relatief snel hervatten. Joseph Rondas onderzocht in een korte bijdrage de invloed van WOI op de haven van Zeebrugge.¹¹⁶ De herdenking van 100 jaar Grote Oorlog in 2014-2018 levert impulsen voor nieuwe studies over de oorlog en de zee. Zo verschijnt in 2013 een publicatie over Belgische schepen en zeelui tijdens de Grote Oorlog.¹¹⁷ Ook het VLIZ (Vlaams Instituut voor de Zee) plant een speciale uitgave van het tijdschrift 'De Grote Rede' over WOI en de zee. De visserijsector komt in beide publicaties aan bod.

2.3 Internationale context

De Belgische historiografie met betrekking tot landbouw, voeding en WOI staat niet op zichzelf. Ook op Europees en internationaal vlak verschenen heel wat studies. De Europese geschiedschrijving bleef lang beperkt tot de eigen nationale situatie. Nagenoeg elk land bevond zich in een andere landbouweconomische positie. België was samen met Luxemburg het enige land dat met een ingrijpende bezetting te maken had. Nederland was neutraal en het kabinet Cort van der Linden nam maatregelen om de landbouw te beschermen en de voedselvoorziening te garanderen. Frankrijk zag na de oorlogsverklaring bijna 30 % van zijn actieve mannelijke bevolking naar het front trekken. Duitsland kende eveneens een arbeidstekort op het land maar kreeg te maken met een economische blokkade van Groot-Brittannië. De Britten zetten in op rantsoenering en voedselbedeling. Voor de Verenigde

112. JANSOONE, 'Oostende en de zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog', 74-78, 135-141, 160-164, 200-204, 238-240, 9-14, 42-47, 110-118, 168-173, 199-201, 256-262, 90-96, 107-114, 143-148, 156-162, 276-280, 94-101, 126-131.

113. DECLER, 'Belgische vissers uitgeweken in 1914 tot 1918', 7-12.

114. SCHOT, 'Vlaamse vissers als vluchtelingen', 71-83.

115. DREESEN, 'Het laatste schip ontvlucht uit de Oostendse haven', 223-224. WEISE, 'Zeelui van bij ons (2)', 245-255, deels hernoemen als WEISE, 'Onze Vlaamse vissers in de 1e Wereldoorlog', 249-254.

116. RONDAS, 'Zwarte bladzijden: Wereldoorlog I', 15-30.

117. PHILIPS, *14-18 op zee*. De studie verschijnt in het voorjaar van 2013.

Staten was er tot 1917 geen vuiltje aan de lucht, hoewel de Europese en Belgische voedselbevoorrading er wel een thema was.

Net zoals voor België zijn er studies gemaakt over Groot-Brittannië en Frankrijk binnen het kader van de Dotation Carnegie (zie hoger). Voor Frankrijk was politiek agronoom Michel Augé-Laribé de auteur van dienst.¹¹⁸ Daarnaast schreef hij nog een aantal andere werken over de problematiek van de landbouw en voedselbevoorrading tijdens en na de oorlog.¹¹⁹ Het materiële en zedelijke leven van de Franse boer komt onder meer aan bod. Andere contemporaine auteurs over de Franse landbouwsituatie waren Pinot (1925) en Collinet (1928).¹²⁰ In 1920 verscheen het doctoraat van Jules Carlotti over de landbouw in de Provence tijdens en vooral na de oorlog.¹²¹ Pas in de jaren 1990 kreeg deze regionale landbouwgeschiedschrijving navolging. Aan de universiteit van Artois – niet toevallig de landbouwstreek die het meest leed onder WOI – werden een aantal proefschriften afgeleverd die handelden over het herstel van de landbouw of de voedselbevoorrading na de oorlog.¹²²

Midden jaren 1970 was er een hernieuwde interesse van Franse landbouwhistorici voor de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Pierre Barral onderzocht in een artikel de nasleep van de oorlog op de Franse landbouw, terwijl Joel Polle de vooruitgang en de evolutie van de landbouw tussen 1914 en 1926 bekeek.¹²³ Dergelijke bijdragen waren een voorbode van het grootschalige project dat de volledige geschiedenis van de Franse landbouw in kaart bracht: *Histoire de la France rurale*. Deel vier besteedt uitgebreid aandacht aan het landbouwbeleid en de landbouwsector tijdens de oorlog.¹²⁴ Het nieuwe overzichtswerk *Encyclopédie de la Grande Guerre, 1914-1918* (2004), zet de standaard van de Franse geschiedschrijving over 1914-1918.¹²⁵ Voedselbevoorrading (Jay Winter) en landbouw (Pierre Barral) komen er in enkele pagina's aan bod.

118. AUGÉ-LARIBÉ, *L'agriculture pendant la guerre*.

119. AUGÉ-LARIBÉ, *La situation matérielle et morale des agriculteurs*. AUGÉ-LARIBÉ, *Le paysan français après la guerre*. AUGÉ-LARIBÉ, *Agriculture and food supply in France during the war*.

120. PINOT, *Le contrôle du ravitaillement de la population civile*. COLLINET, *Le ravitaillement de la France occupée*.

121. CARLOTTI, *Répercussions de la guerre 1914-1918 sur l'agriculture provençale*.

122. Bijvoorbeeld: CARPENTIER, *La reconstitution agricole des champs de bataille de l'Artois (1915)*; TRUPIN, *La reconstruction agricole dans le canton de Bapaume de 1919 à 1929*; KUKULA, *La reconstitution de l'espace agricole dans le canton de Cambrin au lendemain de la Première Guerre Mondiale*.

123. BARRAL, 'Les conséquences de la Première Guerre Mondiale dans l'agriculture française'; POLLE, *Le progrès agricole: monographie d'un hebdomadaire agricole*.

124. GERVAIS, JOLLIVET en TAVERNIER, *Histoire de la France rurale. Tome 4: la fin de la France paysanne de 1914 à nos jours*, 39-56, 165-192.

125. AUDOIN-ROUZEAU en BECKER, *Encyclopédie de la Grande Guerre*, 581-590 en 651-664.

Evoluties in Frankrijk, Engeland en Duitsland worden kort met elkaar vergeleken. McPhail bekeek het dagelijkse leven onder de Duitse bezetting in Noord-Frankrijk.¹²⁶ Edouard Lynch onderzocht in een artikel in *Rural History* de plattelandsvlucht na de oorlog.¹²⁷ Hij confronteerde het fenomeen met de Franse nationale identiteit die teruggreep naar “agrarische waarden” zoals hard werken, eigendomsrecht en spaarzaamheid. Tot slot is ook het recente artikel van Jean-Christophe Fichou over sardinekwekerijen tijdens de oorlog het vermelden waard.¹²⁸

De Britse historiografie is zowel voor de Eerste Wereldoorlog als voor landbouw heel rijk en verscheiden. Studies die beide thema's verenigen zijn talrijk aanwezig. Het land was niet bezet en kende bijgevolg weinig censuur. Er verschenen in Groot-Britannië talrijke publicaties die gericht waren op rantsoeneringen. Ze riepen op om voorzichtig met voedsel om te gaan. Ze hadden voor zichzelf sprekende titels zoals: *Home cookery in war-time* (1914), *How to save cookery: a war-time cookery book* (1915), *War-time farming* (1916), *Meals without meat* (1916), *Agriculture after the war* (1916), *Rations, rationing and food control* (1918)...¹²⁹

De feitelijke Britse historiografie over landbouw en voedselbevoorrading in crisisperiodes startte tijdens het Interbellum. Hibbard schreef in 1919 een eerste comparatieve studie over de evolutie van de landbouw in de Verenigde Staten en Groot-Britannië tijdens de oorlog.¹³⁰ Thomas Middleton schreef in 1923 binnen de reeks van de Carnegie Dotation het standaardwerk over de Britse voedselproductie tijdens de oorlog.¹³¹ In de bijdragen van Lloyd (1924), Beveridge (1928) en Venn (1933) lag de nadruk vooral op de staatscontrole van de Britse overheid op de voedselproductie.¹³² De economische gevolgen van de oorlog op de landbouw werden grondig belicht. Vanaf de tweede helft van de jaren 1930 viel de landbouwhistoriografie grotendeels stil, onder meer door de nakende uitbraak van de Tweede Wereldoorlog.

126. MCPHAIL, *The Long Silence: Civilian Life under the German Occupation of Northern France*.

127. LYNCH, 'Interwar France and the Rural Exodus', 165.

128. FICHOU, 'La Grande Guerre et les conserveurs de sardines', 71-86.

129. Zie ook: OLDMEADOW, *Home cookery in war time*; MILES, *Economy in war time, or health without meat*; BYRON, *How to save cookery: a war-time cookery book*; DE LISSA, *War-time cookery: three weeks' meals for a family of eight at 2s. per day*; WIBBERLEY, *War-time farming*; TURNOR, *Our food supply: perils and remedies*; SENN, *Meals without meat*; HALL, *Agriculture after the war*; CROOKES, *The wheat problem*; PHILIP, *Rations, rationing and food control*.

130. HIBBARD, *Effects of the Great War upon agriculture*.

131. MIDDLETON, *Food production in War*.

132. LLOYD, *Experiments in State control at the War Office and Ministry of Food*; BEVERIDGE, *British food control*; VENN, *The foundation of agricultural economics*.

Diverse advertenties in de Verenigde Staten maanden aan om spaarzaam met voeding om te gaan. Op die manier kon er meer voedsel naar Europa gestuurd worden.

Het is pas met de publicatie van *The Agrarian History of England and Wales* (1978) dat de landbouwsector tijdens de Eerste Wereldoorlog opnieuw in het daglicht wordt geplaatst.¹³³ Het achtste deel behandelt de periode 1914-1939. Landbouw tijdens de oorlog komt uitgebreid aan bod. Er is onder meer aandacht voor beleidsmaatregelen, voedselproblematiek, prijscontrole, productie voor het leger en de naoorlogse situatie. Margaret Barnett diepte het Britse voedselbeleid tijdens de oorlog verder uit.¹³⁴ De Britse historici John Sheail en Peter Dewey schreven in dezelfde periode diverse artikels over het thema.¹³⁵ Dewey groepeerde zijn bijdragen

133. WHETHAM, *The agrarian history of England and Wales*, 70-139.

134. BARNETT, *British Food Policy during the First World War*.

135. SHEAIL, 'Land improvement and reclamation: the experience of the First World War in England and Wales', 110-125; DEWEY, 'Agricultural labour supply in England and Wales during the First World War', 100-112; DEWEY, 'Government provision of farm labour in England and Wales', 110-121; DEWEY, 'British Farming Profits and Government Policy during the First World War', 373-390.

in het nieuwe standaardwerk van de Britse landbouw: *British agriculture in the First World War* (1989).¹³⁶ In hetzelfde jaar – niet toevallig 75 jaar na het uitbreken van de oorlog – verscheen tevens *The First World War: an agrarian interpretation* van Avner Offer.¹³⁷ Offers opzet was om aan te tonen hoe sociale en economische factoren een rol speelden bij de deelname van Groot-Brittannië aan de oorlog. Voeding en voedselbevoorrading zag hij als de zwakste schakel van de volledige oorlogseconomie.

Net zoals de Belgische landbouwhistoriografie zag de Britse geschiedschrijving een boom aan publicaties vanaf het einde van de jaren 1990. Diverse thema's komen daarbij aan bod: gender, regionale ontwikkeling, soldatenvoeding, landarbeiders... Volgende artikelen en boeken kunnen als voorbeeld vermeld worden: *From soldier to peasant? The land settlement scheme of East Sussex* (1998), *Tea, Rum and Fags: Sustaining Tommy* (2009), *Sowing the seeds of patriotism? The Woman's Land Army in Devon* (2011) en *The stomach for fighting: food and the soldiers of the Great War* (2012).¹³⁸

Een interessante publicatie met tal van foto's over landbouw tijdens de oorlog is *Farming and Forestry on the Western Front 1915-1919* (2004).¹³⁹ Het boek schetst aan de hand van uniek beeldmateriaal uit het Imperial War Museum een beeld van het Britse soldatenleven achter het front. Aangezien levensmiddelen schaars waren, werden soldaten – tijdelijk terug van het front – ingezet om zelf groenten te kweken, graan te telen en bomen te kappen. Bijzonder zijn de foto's waar Britse soldaten de Belgische en Noord-Franse landbouwers in de niet-bezette zone helpen met het binnengaan van de oogst. Voor de constructie van loopgraven, verbindingswegen, wandelpaden en schuilplaatsen was er veel hout nodig. Talrijke foto's illustreren het kappen van bomen en het vervoeren van de boomstammen. Veel foto's zijn terug te vinden op de website van het Imperial War Museum.

Naast de geschiedschrijving van de geallieerde landen Frankrijk en Groot-Brittannië is het relevant om de landbouw en voedselvoorziening van Duitsland tijdens 1914-1918 te bekijken. Duitse agronomen bekeken en beoordeelden de landbouwsituatie nauwkeurig. Max Rubmann wist meteen na de oorlog waar het allemaal om

136. DEWEY, *British agriculture in the First World War*.

137. OFFER, *The First World War: an agrarian interpretation*.

138. LOCKWOOD, 'From soldier to peasant? The land settlement scheme of East Sussex', 439-462; WEEKS, *Tea, Rum and Fags: Sustaining Tommy*; WHITE, 'Sowing the seeds of patriotism? The Woman's Land Army in Devon', 13-27; DUFFETT, *The stomach for fighting: Food and the soldiers of the Great War*.

139. MACLEAN, *Farming and Forestry*, 5.

draaide: *Hunger! Wirkungen moderner Kriegsmethoden* (1919).¹⁴⁰ Adolf von Batocki en August Skalweit gaven daar een politiek-institutionele en economische invulling aan: *Rationierung der Lebensmittel* (1920), *Umstellung der Landwirtschaft* (1920) en *Die deutsche Kriegsernährungswirtschaft* (1927).¹⁴¹ De publicaties van Friedrich Aereboe waren echter tijdens (1916) en na (1927) de oorlog de voornaamste referentiewerken over landbouw en voeding in Duitsland.¹⁴² Ook niet-Duitsers publiceerden over de voedselsituatie in Duitsland: *Germany's food. Can it last?* (1915), *German food and trade traditions* (1920) en *The food supply of Germany during the war* (1920).¹⁴³ De nationalistische wind die in Duitsland waaide vanaf 1933 blokkeerde het kritisch-historisch onderzoek volledig. De studie van Archibald Ball uit 1943 moet dan ook met de nodige omzichtigheid bekeken worden.¹⁴⁴

Vroeger dan in Frankrijk, Groot-Brittannië en België hervatten Duitse historici het onderzoek naar de landbouw- en voedselproblematiek. In de jaren 1970 en 1980 verschenen diverse publicaties. Rudi Berthold en Wilfried Hombach waren de eersten die het onderzoek een nieuwe impuls gaven.¹⁴⁵ Ze richtten zich daarbij vooral op de landbouwkunde en het landbouwbeleid. Politiek-economische elementen bleven in de Duitse historiografie heel belangrijk. De nadruk werd gelegd op de veranderingen die de oorlog veroorzaakte: *Dimensions of Social Conflict in the Great War: the view from the German countryside* (1981) en *Inflation and black marketeering in the Rhenish agricultural economy* (1985).¹⁴⁶ In de Engelstalige geschiedschrijving wordt vooral de voedselproblematiek behandeld zoals bijvoorbeeld: *The German Food crisis of World War I* (1981) en *The politics of hunger: the allied blockade of Germany* (1985).¹⁴⁷ In de jaren 1990 wierpen de bijdragen van onder meer Rüsse

140. RUBMANN, *Hunger! Wirkungen moderner Kriegsmethoden*.

141. VON BATOCKI, 'Rationierung der Lebensmittel', s.p.; VON BATOCKI, 'Umstellung der Landwirtschaft', s.p.; SKALWEIT, *Die deutsche Kriegsernährungswirtschaft*.

142. AEREBOE, *Die Landwirtschaft und der Krieg*; AEREBOE, *Der Einfluss des Krieges auf die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland*.

143. ELTZBACHER, *Germany's food. Can it last?*; TAYLOR en KELLOG, *German food and trade traditions*; STARLING, 'The food supply of Germany during the war', s.p.

144. BALL, *Die englische Hungerblockade in Weltkrieg*.

145. HOMBACH en BERTHOLD, 'Landwirtschaft und Agrarpolitik im Imperialistischen Deutschland', 571-578; 613-631. BERTHOLD, 'Zur Entwicklung der Deutschen Agrarproduktion und der Ernährungswirtschaft', 83-111.

146. MOELLER, 'Dimensions of Social Conflict in the Great War: the view from the German countryside', 142-169; KOHLER, 'Inflation and black marketeering in the Rhenish agricultural economy', 43-64.

147. BOTT, *The German Food crisis of World War I*; VINCENT, *The politics of hunger: the allied blockade of Germany*.

en Triebel een aanvullend beeld op de gevolgen van de oorlog.¹⁴⁸ Recente literatuur zijn *Home Fires Burning. Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin* (2000), *War experiences in rural Germany 1914-1923* (2007) en *Die Hungerunruhen in Hamburg in juni 1919 – eine zweite Revolution?* (2010).¹⁴⁹

Het biedt een meerwaarde om naast de landbouwhistoriografie van de oorlogvoerende landen ook de geschiedschrijving te bekijken van de neutrale naties. In eerste instantie bekijken we Nederland, een van de voornaamste toevluchtsoorden van de Belgen. De geschiedenis van de Nederlandse landbouw en voedselvoorrading verscheen een eerste maal – net zoals in vele Europese landen – in de reeks van de Carnegie Foundation.¹⁵⁰ Daarna kwam de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse landbouwhistoriografie amper aan bod. De gebeurtenissen worden meestal geïntegreerd in een ruimer geheel over ofwel de geschiedenis van de landbouw ofwel de geschiedenis van de oorlog (meer bepaald oorlogseconomie). Een specifieke studie over het onderwerp is niet beschikbaar. Veelzeggend is dat er wel een studie bestaat over de Nederlandse zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹⁵¹

Op het einde van de twintigste en aan het begin van de eenentwintigste eeuw verschenen een aantal werken waarin de economische en rurale ontwikkeling van Nederland tijdens de jaren 1910-1920 aan bod komt. Harry Smidt onderzocht de export van Nederlandse landbouwproducten naar Duitsland.¹⁵² De titels van de volgende studies zijn typerend voor de Nederlandse landbouweconomische ontwikkeling tijdens de oorlog: *Een doorlopende groote roes* (1995) en *Leven naast de catastrofe* (2001).¹⁵³ Deze werken integreren de geschiedenis van de landbouw in bovenliggende economische groeiprocessen. In zijn omvangrijk werk over *Boeren in Nederland* (2008) besteedde Jan Bieleman weinig tot geen aandacht aan de Eerste

148. RÜSSE, 'Absatzkrisen und marketingkonzepte der Deutschen Landwirtschaft nach dem Ersten Weltkrieg', 129-162; TRIEBEL, 'Variations in patterns of consumption in Germany in the period of the First World War', 159-195

149. DAVIS, *Home Fires Burning. Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin*; ZIE-MANN, *War experiences in rural Germany 1914-1923*; SCHULTE-VARENDORFF, *Die Hungerunruhen in Hamburg in juni 1919 – eine zweite Revolution?*.

150. POSTHUMA, 'Food supply and agriculture', 207-299.

151. GOUDA, *De Nederlandse zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog*, 7-9.

152. SMIDT, 'Dutch and Danish agricultural exports during the First World War', 140-160; SMIDT, 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwproducten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', 102-133.

153. VAN DER BIE, *Een doorlopende groote roes. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921*; BINNEVELD, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*.

Wereldoorlog.¹⁵⁴ Regionale landbouwgeschiedenissen en jubileaboeken over landbouwworganisaties behandelen in beperkte mate het thema.

Hoewel de Verenigde Staten op militair vlak lange tijd langs de zijlijn stonden, was dat op maatschappelijk en economisch vlak helemaal niet het geval. Wanneer de Verenigde Staten actief aan de oorlog deelnamen, werd de Amerikaanse burger gesensibiliseerd om zuinig met voeding om te gaan: *War, patriotism, and the food supply* (1917), *Everyday foods in war time* (1918) en *Foods that will win the war and how to cook them* (1918).¹⁵⁵ Vanaf het interbellum lag de nadruk in de historiografie vooral op landbouwbeleid, internationale handel en voedselproblematiek, zoals bijvoorbeeld in de werken van Frank Surface, William Mullendore, Edith Guerrier en Maxcy Dickson.¹⁵⁶ Sindsdien kwam het thema nog af en toe aan bod.¹⁵⁷

Nagenoeg alle relevante Europese studies over landbouw, voeding en platteland over de periode 1910-1920 gingen uit van de nationale situatie. Comparatief onderzoek werd slechts in beperkte mate geleverd. *Agricultural production in Continental Europe during the 1914-1918 war and reconstruction period* (1943), uitgegeven door de Volkenbond, was daarop een uitzondering.¹⁵⁸ In 1994 verscheen het doctoraalproefschrift van Niek Koning. Hij onderzocht de landbouwpolitiek van het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Nederland en de Verenigde Staten tussen 1846-1919.¹⁵⁹ Als postscriptum duidt hij enkele gevolgen van de oorlog aan op het landbouwbeleid van de besproken landen. Hij ziet bijvoorbeeld de toename van de mechanisatie, de stijging van het aantal landarbeiders en de ontwikkeling van landbouworganisaties als uitdagingen voor het naoorlogse landbouwbeleid. Vanaf de eenentwintigste eeuw werden er diverse pogingen ondernomen de oorlogssituatie in verschillende Europese landen met elkaar te vergelijken. In *The First World War and International Economy* (2000) en *The economics of World War I* (2005) wordt de oorlog beschouwd

154. BIELEMAN, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw*, 222-224, 270, 302, 319.

155. 'War, patriotism, and the food supply', 254-272; ROSE, *Everyday foods in war time*; GOUDISS en GOUDISS, *Foods that will win the war and how to cook them*.

156. SURFACE, *The Grain Trade during the World War*; SURFACE en BLAND, *American Food in the World War and reconstruction period*; MULLENDORE, *History of the United States Food Administration, 1917-1919*; GUERRIER, *We pledged allegiance: the U.S. food administration*; DICKSON, *The food front in World War I*.

157. Zie bijvoorbeeld: VEIT, "'We Were a Soft People': Asceticism, self-discipline and American Food Conservation in the First World War', 167-190.

158. *Agricultural production in Continental Europe during the 1914-1918 war and reconstruction period* (League of Nations).

159. KONING, *The failure of agrarian capitalism*, 225-242.

vanuit zijn macro-economische context.¹⁶⁰ In de diverse deelartikelen wordt het belang van de landbouwproductie uitvoerig geduid. Giovanni Federico werkt in *Feeding the world* (2005) ook op comparatieve basis.¹⁶¹ Hij brengt een economische geschiedenis van de landbouw sinds 1800. De Eerste Wereldoorlog komt niet specifiek aan bod maar wordt ingeschakeld in de conjuncturele ontwikkeling van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Naast comparatief onderzoek verschenen een aantal verzamelbundels over het thema. Twee van dergelijke werken zijn bijvoorbeeld *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars* (2006) en *Food and War in Twentieth Century Europe* (2011).¹⁶² In *Food and Conflict* komt bijvoorbeeld de voedselbevoorrading van steden als Parijs en Den Haag tijdens de oorlog aan bod. *Food and War* gaat dieper in op soldatenvoeding, de bevoorrading van de burgerlijke bevolking, de staatsinmenging en de naoorlogse modernisering en innovatie. Uiteraard verschenen nog tal van andere werken met een meer militaire focus waarin landbouw en voeding aan bod kwamen.

Voor een uitgebreid overzicht van de voornaamste internationale studies over landbouw, voeding en de Eerste Wereldoorlog waarbij ook andere landen aan bod komen, verwijzen we graag naar de bibliografie.

3. Archievenoverzicht

3.1 Uitgangspunt

Naast een beknopt historiografisch overzicht van de voornaamste literatuur op het vlak van landbouw, voeding en WOI kan en mag een selectief archievenoverzicht niet ontbreken. Het laatste decennium verschenen twee archiefgidsen die betrekking hebben op het thema:

160. WRIGLEY, *The First World War and the International Economy*; BROADBERRY en HARRISON, *The economics of World War I*.

161. FEDERICO, *Feeding the world*, 1-4.

162. TRENTMANN en JUST, *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*; ZWEINIGER-BARGIELOWSKA, DUFFETT en DROUARD, *Food and War in Twentieth Century Europe*.

- MATTHYS, C. en LEFEBVRE, W., *Gids van landbouwarchieven in België 1795-2000* (ICAG-Studies, 3), Leuven, 2006.
- VANDEN BOSCH, H., AMARA, M. en D'HOOGHE, V., *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Algemeen Rijksarchief. Studies over de Eerste Wereldoorlog, 17), Brussel, 2010.

De bronnen over de geschiedenis van België tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn quasi ontelbaar. Veel archieven en fondsen zijn echter weinig bekend en zijn verspreid over verschillende bewaarinstellingen zoals rijksarchieven, provincie-archieven, musea, gemeente-archieven, archieven van heemkringen... Het ARA besloot om over te gaan tot de realisatie van een archievenoverzicht met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog in België (2010).¹⁶³ Alle verspreide informatie over de archiefbestanden en verzamelingen bewaard in openbare en private archiefdiensten in België en het buitenland zijn in de gids verzameld. Onderzoekers vinden via dit instrument informatie over onder meer gewonde, gesneuvelde, gevluchte en gedeporteerde burgers en soldaten of hun gestolen, opgeëiste en vernielde bezittingen.

De opzet van een gids voor landbouwarchieven in België was dezelfde als die voor Wereldoorlog I. Hij biedt een overzicht van het in België bewaarde archiefmateriaal betreffende de Belgische land- en tuinbouw (inclusief Belgisch-Congo) vanaf ca. 1795 tot 2000.¹⁶⁴ De sterk verspreide en versnipperde landbouwarchieven werden geregistreerd volgens een vastliggend patroon. De archieven zijn in de gids weergegeven per type van instelling en per bewaarplaats, wat de onderzoeker toelaat om een volledig overzicht te krijgen van alle landbouwgerelateerde archieven binnen een bepaalde instelling.

Recent verschenen twee inspiratiegidsen die specifiek aandacht besteden aan de geschiedenis van het dagelijkse leven en het lokale leven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ze bieden enkele relevante invalshoeken om het dagelijkse leven in 1914-1918 te bevragen. Het zijn geen repertoria of archiefoverzichten. De nadruk wordt gelegd op de meerstemmigheid van het verleden: foto's, dagboeken, verzetskrantjes en parochiebladen leveren immers elk een eigen versie van het oorlogsverleden. De

---

163. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 59-60.

164. MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwarchieven*, 11. De gids is integraal online consulteerbaar via: <http://www.hetvirtueleland.be/themes/CAG/docs/archiefgids.pdf>.

gidsen bieden concrete aanknopingspunten voor het opzetten van lokale erfgoedprojecten. In deze onderzoeksgids gaan we daar verder niet op in.

- DE NIL, B. en VERCAUTEREN, G., *Gemene Geschiedenis. Inspiratiegids voor het onderzoek naar het dagelijkse leven van het 'gewone' volk (1789-1918)*, Brussel, 2012.
- NATH, G. en VAN ALSTEIN, M., *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*, Leuven, 2012.

3.2 Enkele hoofdbronnen

Bovenstaande gidsen fungeerden als basis voor het samenstellen van een archievenoverzicht met betrekking tot landbouw, voeding en de Eerste Wereldoorlog. De aanduiding van de concrete archieven gaat verder dan de inspiratiegidsen. In hoofdstuk 5 zijn een groot aantal archieffondsen terug te vinden. We somden telkens de voornaamste elementen op: bewaarplaats, benaming, datum, raadpleegbaarheid, trefwoorden, archiefvormer, inhoud en ontsluiting. Hieronder belichten we een aantal van die archieffondsen meer in detail.

3.2.1 Archief van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité

Het NHVC was een omvangrijke private organisatie die instond voor de coördinatie van de voedseldistributie in het bezette België en in Noord-Frankrijk. Er werd daarnaast diverse hulp aan noodlijdenden geboden in de vorm van gratis soep, kolen, kleding, uitkeringen... Het NHVC was afhankelijk van de steun van de CRB. De CRB zamelde geld in en zond massaal voedsel naar België. Door de omvang van het 'relief work' werd spoedig een heuse administratie op poten gezet. Een vijftigtal jonge Amerikaanse studenten controleerde ter plaatse of alle goederen correct werden verdeeld. Vanaf 1917 werd deze controletaak overgenomen door het Spaans-Nederlands Comité. De NHVC was opgedeeld in een afdeling voeding – de commerciële organisatie – en een afdeling hulp – de caritatieve instelling – waarbij de inkomsten van het Voedingscomité het Hulpcomité ondersteunden.¹⁶⁵ Om de binnenlandse landbouwopbrengsten te verhogen, werd aan deze structuur in 1915 een Landbouwsectie toegevoegd.

---

¹⁶⁵. AMARA, *Inventaire des archives du Comité national*, 13.

NATIONAAL HULPS- EN VOEDINGSKOMITEE
COMITÉ NATIONAL DE SECOURS ET D'ALIMENTATION

BRUSSELSCH E OMGEVING
AGGLOMÉRATION BRUXELLOISE

BROODKAART CARTE DE PAIN

Nr 871923
N° 617388

M *Goiris*
voornamen
prénoms *Léon*

Rue *Beek* straat, n° *48* te *Jette*
n° . à

Gezinskaart N° *612* Fenzelviheidsbewijs N° *124*
Carte de Ménage N° Carte d'identité N°

Geboren den	Datum	Maand	Jaar
Né le	Date	Mois	Année

PRIJS : 10 CENTIEMEN
TAXE : 10 CENTIMES

Stempel van het Comité
AGGLOMÉRATION BRUXELLOISE
Comité
D'Alimentation
Tijdsduur du Comité

BELANGRIJK BERICHT.
Er wordt geen dubbel afgeleverd.

AVIS IMPORTANT
Il ne sera pas délivré de duplicata.

*De broodkaart zal geëischt worden in geval van betwistingen, vraag naar inlichtingen, enz.
La carte de pain sera exigée en cas de réclamation, demande de renseignements, etc.
De woonstveranderingen worden ingeschreven in het bureau, 38, Bischoffsheimlaan, op vertoon
Les changements de domicile seront enregistrés au bureau, 38, Boulevard Bischoffsheim,
dezer en der Gezinskaart.*

sur production de la présente et de la Carte de Ménage.
*De persoon welke zich naar de provintie begeeft, is verplicht in onze burealen een getuigschrift
Toute personne se rendant en province est tenue de réclamer en nos bureaux une
aan te vragen hem toelatinge ommiddellijk brood te bekomen in zijne nieuwe verblijfplaats.
attestation l'autorisent à obtenir immédiatement du pain dans sa nouvelle résidence.*

Veel levensmiddelen stonden op de bon. Dit is een broodkaart van het NHVC uit de gemeente Jette. Ze behoorde aan de familie van Léon Goiris en was bestemd voor vier personen. Telkens er een brood gekocht werd, duidde een NHVC-medewerker hoeveelheid en datum op de kaart aan.

Voor onderzoek met betrekking tot voedselbevoorrading, voedselhulp en landbouwteelten is het archief van het NHVC met andere woorden het vertrekpunt bij uitstek. Het archief bevat niet alleen de centrale archieffondsen die bewaard worden in het ARA. Nagenoeg alle lokale, kantonnale, regionale en provinciale afdelingen van het NHVC hebben archiefmateriaal achtergelaten. Archiefbestanden van het NHVC zijn met andere woorden in heel Vlaanderen, België en Noord-Frankrijk terug te vinden.

In het ARA zitten heel wat verslagen en notulen van het nationaal comité, van het uitvoerend comité en van de vergaderingen van de provinciale afgevaardigden.¹⁶⁶ De briefwisseling werpt een blik op de samenwerking tussen bezetter, ambassadeurs, Belgische regering, CRB en leden van het NHVC. Over het algemeen zijn er veel boekhoudkundige, financiële, statistische en administratieve documenten bewaard. Van de afdeling Landbouw bleven verslagen, notulen, briefwisseling, dossiers ivm oogsten, veestapel, landbouwproducten, zaai- en plantgoed, veevoeder, meststoffen en landbouwareaal bewaard. Soortgelijke documenten zijn ook terug te vinden in de de provinciale en regionale archieffondsen van het NHVC.

Het archief van de CRB wordt bewaard in het Hoover Institution on War, Peace and Revolution in Stanford (California).¹⁶⁷ Gedeelten van dit enorme archief werden gemicrofilmd, waarvan het Leuvense universiteitsarchief kopieën kreeg. Ook het Algemeen Rijksarchief beschikt over documenten van de CRB.

3.2.2 *Archief van diverse ministeries en overheidsdiensten*

Tijdens WOI verbleef de Belgische regering in een dorpje bij Le Havre in Frankrijk. De activiteiten van de ministeries vielen grotendeels stil. Ook de werkzaamheden van het ministerie van Landbouw werden opgeschort. Sommige ambtenaren bleven in België en vervulden een functie in het NHVC, andere vluchtten naar het buitenland. Archiefmateriaal met betrekking tot landbouwbeleid is voor de periode 1914-1918 zeer schaars. Het is pas na de Wapenstilstand dat de administratie opnieuw begon te draaien. Diverse initiatieven werden genomen om het verwoeste land zo snel mogelijk opnieuw op te bouwen. Deze activiteiten lieten heel wat sporen na in de (overheids)archieven.

¹⁶⁶. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 534-535.

¹⁶⁷. AMARA, *Inventaire des archives du Comité national*, 19-20.

De Dienst der Verwoeste Gewesten werd als openbare instelling opgericht in april 1919. Zwaar geteisterde gemeenten konden zich door de staat laten ‘adopteren’ om de wederopbouw te bespoedigen.¹⁶⁸ In ruil voor financiële hulp kreeg de staat ruime bevoegdheden. Puin en bunkers werden geruimd, landbouwgronden in orde gebracht, openbare wegen hersteld en publieke en private gebouwen heropgebouwd. Veel dossiers documenteren deze wederopbouw. Verder bevat het archief veel rooilijnplannen en dossiers over financiële aspecten. Het archief van de DVG bevat dossiers voor nagenoeg elke nieuwe of vernieuwde constructie.

Onmiddellijk na de oorlog werd een ‘Bijzondere dienst voor de heropbouw van de door de oorlog verwoeste gewesten in West-Vlaanderen’ opgericht binnen het ministerie van Landbouw en Openbare Werken. Door de opsplitsing van het ministerie in twee aparte entiteiten – amper een maand later – ondergingen de onderliggende diensten een hergroepering. Specifiek voor de landbouw werd in 1919 een ‘Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw’ opgericht. De ‘Bijzondere dienst voor heropbouw’ werd niet afgeschaft maar functioneerde binnen de nieuwe opgerichte dienst. Deze instelling coördineerde de heraanleg van landbouwgronden en de aankoop van materiaal.¹⁶⁹ Wetgeving, verslagen, dossiers inzake de afsluiting van contracten en dossiers over wedstrijden (‘Concours de restauration’) zijn bewaard gebleven. Naast algemene wedstrijden om landbouwgronden te saneren waren er ook specifieke wedstrijden zoals het telen van aardappelen en het heropbouwen van boerderijen en stallen. De dienst verdeelde schenkingen zoals vee, landbouwmateriaal en zaaigoed en organiseerde de publieke verkoop van vee uit Canada, Groot-Brittannië en Nederland. De meeste dossiers hebben betrekking op West-Vlaanderen.

Begin 1919 werd in elk gerechtelijk arrondissement een Rechtbank voor Oorlogschade opgericht. Dat waren bijzondere rechtscolleges die uitspraak deden over het herstel van oorlogsschade, onder meer met betrekking tot onroerende goederen. Een geteisterde diende een verzoekschrift in tweevoud in bij de griffie, begeleid met bewijsstukken.¹⁷⁰ Tijdens de zitting in de rechtbank probeerde men een akkoord te bereiken tussen de staatscommissaris en de geteisterde. De rechtbank bekrachtigde het akkoord en deed uitspraak over de schadeloosstelling. Het was mogelijk om

---

168. DE CAIGNY en ANSEEUW, *Het Gekwetste Gewest*, 211.

169. VANDEN BOSCH, AMARA en D’HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 218.

170. DE CAIGNY en ANSEEUW, *Het Gekwetste Gewest*, 240.

hier tegen in beroep te gaan. Midden jaren 1920 werden de Rechtbanken voor Oorlogsschade afgeschaft omwille van het dalende aantal rechtszaken. De archieven van de rechtbanken bevatten interessante dossiers in verband met de schade opgelopen aan landbouweigendommen tijdens WOI.

Archiefmateriaal in verband met de Eerste Wereldoorlog kan ook te vinden zijn in op het eerste gezicht onverwachte plaatsen. We denken aan archieven van Polders en Wateringen, van landbouwscholen, van kerken en kerkfabrieken en van landbouwerelateerde diensten en bedrijven.

Met betrekking tot de visserij tijdens WOI zijn er een tweetal interessante archief-fondsen. Ten eerste is er het archief van het Bestuur van het Zeewezen dat een aantal dossiers bewaard in verband met 1914-1918.¹⁷¹ Diverse aspecten komen daarbij aan bod: verslagen over de situatie van Belgische vissers in Engeland, opeisingen van schepen, oorlogsschade aan de zeevisserij, recuperatie van vissersschepen ten laste van Duitsland... Ten tweede is er het archief van het Hoofdwaterschoutambt in Oostende. De waterschout was verantwoordelijk voor het opsporen en vaststellen van misdrijven aan boord van Belgische schepen.¹⁷² In het archief zijn lijsten bewaard van vissers die in aanmerking kwamen voor premies wegens oorlogsdiensten, lijsten van vissers die naar Groot-Brittannië vluchtten en lijsten van vissers die stierven tijdens de uitoefening van hun beroep.

3.2.3 Provinciale archieven

Aangezien tijdens WOI de nationale overheid in ballingschap ging in Le Havre, was er een grote verantwoordelijkheid voor de provinciale overheden. Uiteraard moesten zij zich ook schikken naar de wensen en eisen van de Duitse bezetter. Er is archief beschikbaar voor de onderzochte periode, zowel gedrukt als archivalisch materiaal. De notulen van de provincieraad – uitgegeven als ‘Processen-verbaal der zittingen van de provincieraad’ – en de notulen van de bestendige deputatie werden meestal gepubliceerd.¹⁷³ Ze bevatten de beraadslagingen en besluiten van de raad en deputatie en behandelen alle activiteiten waarvoor de provincie bevoegd is. Iedere provincie gaf daarnaast ook jaarverslagen uit over de algemene toestand van de provincie.

171. VLEESCHOUWERS, *Bestuur van het Zeewezen*, 447-459.

172. VANDEN BOSCH, AMARA en D’HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 220.

173. MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwarchieven*, 181-182.

De notulen van de provincieraad – die tijdens de oorlog minder samenkwam – bevatten heel wat informatie over bevoorrading, hoge voedselprijzen en voedselproblematiek. Verslagen over de toestand van de landbouw zijn jaarlijks beschikbaar. Naargelang de situatie is er ook info over de provinciale landbouwkamer of het provinciaal veefonds. Toch krijgt men pas vanaf 1919, na het wegvallen van de censuur, een goed overzicht van de provinciale situatie. In de notulen wordt ook veel aandacht geschonken aan de wederopbouw en landbouwherinrichting van het land. Herstel en bevordering van de landbouw staan centraal. Ook over bepaalde landbouwproducten (boter, aardappelen) is er info in de notulen terug te vinden.

Het bewaarde bronnenmateriaal van de verschillende provinciale administraties vertoont sterke gelijkenissen. Dossiers van het provinciale NHVC zijn verweven geraakt met dossiers over opeisingen, rantsoeneringen..., opgesteld door de provinciale administratie. Met betrekking tot de opeisingen zijn veel affiches en aanslagbiljetten bewaard. De provincie-archieven bevatten tot slot interessante briefwisseling met verenigingen, individuele landbouwers en landbouwonderwijsinstellingen.

3.2.4 *Gemeente- en stadsarchieven*

In 1914-1918 telde België zo'n 2.633 gemeenten.¹⁷⁴ In de loop der tijd verdween evenwel veel archiefmateriaal. Bij de gemeentefusies in de jaren 1960 en 1970 werden archiefstukken overgebracht naar het bevoegde Rijksarchief, naar het archief van de hoofdgemeente of gewoon vernietigd. Omwille van de beperkte tijd was het onmogelijk om een systematisch overzicht te geven van de gemeente- en stadsarchieven (inclusief OCMW-archieven) die nuttige dossiers bewaren. We dienden ons te beperken tot de voornaamste Vlaamse en Belgische steden.

In tegenstelling met wat het *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog* beweert – namelijk dat de toegevoegde waarde om van elke gemeente een notitie op te maken nihil is – is het net wel zinvol om de mogelijkheden van de gemeentearchieven te benutten.¹⁷⁵ Voor de regio Haspengouw werd onlangs een onderzoeksgids opgesteld. De verschillende bronnen en onderzoeksmogelijkheden werden per gemeente gepresenteerd.¹⁷⁶

---

174. Thans zijn dat 589 gemeenten waarvan 308 in Vlaanderen, 262 in Wallonië en 19 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

175. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 270.

176. NIJSSEN en CEUNEN, *WOI Onderzoeksgids*, 10-11.

P. B. C.

WERK VAN DEN AKKER

Op ZONDAG 10 FEBRUARI aanstaande
om 4 1/2 torenuur

VOORDRACHT

GEGEVEN

door M. ARTHUR LAGAST, Staatstuinbouwkundige,
in de zaal
der herberg **DE MAANDAG.**

VOORWERP:

HET BEBOUWEN VAN UW LAND.

Na den 15 FEBRUARI zullen geene nieuwe
inschrijvingen meer aanvaard worden in de
P. B. C.

De populariteit van volkstuinten steeg explosief tijdens de oorlog. In veel steden (hier Kortrijk) werden voordrachten gegeven over het onderhouden van een moestuin.

Op verschillende plaatsen in Haspengouw nam het gemeentebestuur het initiatief om graan- en melkoverschotten van de boeren op te kopen en te verkopen aan redelijke prijzen aan de inwoners van het dorp. De besluiten daarover zijn bewaard in de registers van de gemeenteraden. Tijdens de oorlog legde de bezetter bovendien elke boer op wat en hoeveel hij moest produceren en wanneer en aan welke prijs hij zijn vruchten moest verkopen. De vrije markt maakte plaats voor een door de staat geregelde markt. De leveringsquota voor de boeren werden vastgelegd op gemeentelijk niveau en zijn in diverse gemeentearchieven bewaard gebleven. Info over voedselhulp is terug te vinden in de gemeenterekeningen.

Een interessante bron zijn de notulen van de gemeenteraad. Deze verslagen vermelden in chronologische volgorde alle onderwerpen die in de gemeenteraad werden behandeld. Tijdens de oorlog waren de gemeenten gebonden aan de wensen en eisen van de bezetter en konden ze zelf weinig acties ondernemen. Ondanks de moeilijke omstandigheden gingen de vergaderingen van de gemeenteraad meestal door (zie bijvoorbeeld Oostende).¹⁷⁷ Naargelang de situatie was voedselvoorraad een 'hot topic'. Ook problemen en conflicten met de bezetter kwamen ter sprake. Inlichtingen in verband met fiscale en financiële thema's, openbare veiligheid en economie worden ook in de gemeentearchieven teruggevonden.

Naast de 'klassieke' series van notulen van schepencollege en gemeenteraad, registers van de burgerlijke stand, de gemeentelijke boekhouding (begrotingen, rekeningen, groot- en kasboeken) is de briefwisseling met de bezetter (lokaal en bovenlokaal) een interessante bron.¹⁷⁸ De gemeentelijke aanplakbrieven met verordeningen en bekendmakingen schetsen een goed beeld van de bezetting. Dossiers in verband met inkwartieringen, mobilisatie, Duitse inval, hulpverlening, verwoestingen, uitgave van noodgeld... kunnen onverwachte informatie bevatten over landbouw en voeding. Eventueel zijn er dossiers van de lokale politie bewaard. Deze archieffondsen en specifieke dossiers in verband met het herstel van de oorlogsschade werpen tevens een licht op de naoorlogse periode.

Veel gemeentelijke dossiers hebben betrekking op bevoorrading en landbouw. Soms bleven de dossiers van de opeisingen bewaard (zoals bijvoorbeeld in Kortrijk).

---

177. De notulen van de Oostendse gemeenteraad (ook in oorlogstijd) staan integraal online. Zie: <http://archiefbank.oostende.be/ArchiefZoek.aspx>.

178. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 270.

Opeisingen van landbouwproducten en dossiers over oorlogsschade aan de oogst en veestapel komen voor.¹⁷⁹ Naast de opeisingen nemen ook de bevoorradingsdossiers een belangrijke plaats in. Een dispaaraat geheel van instellingen en initiatieven stond tijdens 1914-1918 in voor de bevoorrading van de bevolking. Veel lokale archieven bevatten de dossiers van de plaatselijke afdeling van het NHVC (briefwisseling, richtlijnen, voedselbons, statistieken, inspectieverslagen). De Burelen van Weldadigheid hielpen eveneens de noden te lenigen. Het archief wordt meestal bewaard in het huidige OCMW-archief. Daarnaast worden in de lokale archieven slechts enkele sporen van andere comités en organisaties ivm voedselhulp teruggevonden. De gemeente- en stadsarchieven van de kustgemeenten kunnen interessant materiaal bevatten in verband met visserij.

3.2.5 *Archief van de Belgische Boerenbond*

De Belgische Boerenbond is de oudste en grootste landbouworganisatie van het land. Hij werd in 1890 opgericht door de katholieke politici Joris Helleputte en Frans Schollaert en door priester Jacob-Ferdinand Mellaerts. Na de Duitse inval werd de werking van de Boerenbond gehinderd. De bond probeerde in de mate van het mogelijke zijn leden bij te staan en zelf overeind te blijven.¹⁸⁰ De Boerenbond was trouwens de enige landbouworganisatie die min of meer normaal zou blijven functioneren.

De archieven van de Boerenbond werden in de loop van de jaren overgedragen aan het KADOC te Leuven. Het gaat niet om één alomvattend archief maar om een amalgaam van kleinere en grotere deelarchieven.¹⁸¹ Het KADOC bewaart eveneens monografieën en een uitgebreide collectie tijdschriften uitgaande van de Boerenbond of hiermee verbonden organisaties. Het hoofdarchief van de centrale bestuurs- en adviesorganen van de Boerenbond bestaat uit zo'n zevental afdelingen. In elke sectie is materiaal terug te vinden die de periode 1910-1920 documenteert. Duidelijk wordt dat de oorlog een grote invloed had op de werking van de Boerenbond als sociale en beroepsorganisatie. De Boerenbond zette trouwens sterk in op het naoorlogse landbouwherstel in West-Vlaanderen, niet in het minst om de lokale boeren aan zich te binden.¹⁸² Uiteraard is dit proces in het archiefmateriaal goed te volgen.

179. MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwarchieven*, 214.

180. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 139.

181. MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwarchieven*, 237.

182. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 158.

De Belgische Boerenbond participeerde actief in de wederopbouw van West-Vlaanderen. De zetel van de Heidemaatschappij werd tijdelijk naar Roeselare overgebracht om de werkzaamheden beter te coördineren.

Diverse organisatie- en coöperatiediensten lieten ook archiefmateriaal uit de oorlogsperiode na. Boekhoudkundige documenten, kredieten en verzekeringen zijn terug te vinden in het archief van de Assurantie (ABB). Ook het archief van de Aan- en Verkoopvennootschap van de Belgische Boerenbond (AVV/AVEVE) bleef bewaard. De archieven van de lokale boerengilden (later Landelijke Gilden) geven een inzicht in de sociale geschiedenis van de boerenstand tijdens de oorlog en daarna.

3.2.6 *Archieven van particuliere personen*

Particuliere en familiearchieven bezitten heel wat informatie omtrent landbouw en de Eerste Wereldoorlog. Vaak gaat het om archivalia van belangrijke Boerenbondmedewerkers, politici die actief waren rond landbouw of ambtenaren van het ministerie van Landbouw. Via de ambtelijke stukken krijgt de onderzoeker inzicht in de motieven en ideeën van de voornaamste personen op het vlak van landbouwbeleid en -politiek. Ook persoonlijke briefwisseling kan interessant zijn.

Het archief van het Belgisch Comité van Den Haag (Comité belge de la Haye) bevat een aantal documenten inzake de landbouwsituatie. Enkele Antwerpse vluchtelingen richtten het comité op in oktober 1914 en dit werd spoedig aangevuld met leden van de rest van het land.¹⁸³ Doel van de vereniging was om nieuws uit het bezette land uit te wisselen en om na te denken over maatschappelijke vragen die betrekking hadden op de oorlogssituatie. Het comité richtte daarom heel wat commissies op. De Commissie voor Landbouwbelangen was één van de belangrijkste. Naast verslagen en processen-verbaal van de vergaderingen bevat het archief veel conferentieverlagen over een welbepaald landbouwkundig thema, waarbij telkens een andere spreker een lezing voor zijn rekening nam.

Een belangrijk archief is dat van Albert Henry. Henry startte zijn carrière als kabinetssecretaris van de katholieke ministers van Landbouw Maurice Van der Bruggen en Joris Helleputte.¹⁸⁴ Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte hij naam als secretaris van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. Na de oorlog was Henry directeur-generaal van het ministerie van Landbouw (1920-1935). Hoewel zijn archieffonds weinig omvangrijk is, zijn er veel gegevens te vinden over de bevoorrading van België tijdens WOI en de binnenlandse landbouwpolitiek voor en na de oorlog. Het archief van Gerard Cooreman (minister van Staat) biedt een interessante aanvulling op de bevoorradingproblematiek en de wederopbouwplannen.¹⁸⁵

Het archieffonds van Jean-François Maes biedt wellicht de beste kijk op de voedselbevoorrading en landbouw in onbezet België. Maes werd in 1916 door de regering aangesteld tot 'Commissaris-generaal voor de burgerlijke bevoorrading' in onbezet België.¹⁸⁶ Hij speelde ook een rol in het 'Officieel Comité voor hulp aan de vluchtelingen' en het 'Centraal Comité voor de Landbouwbelangen in België' (CCLB/CCIA). Na de oorlog was hij onder meer lid van de landbouwcomice van Diksmuide en de Landbouwkamer van West-Vlaanderen. Talrijke dossiers, brieven, verslagen, notulen en telegrammen documenteren zijn sleutelrol.

---

183. DE SMET en TALLIER, *Inventaire des archives du fonds Auguste Dupont*, 4-6.

184. MADDENS, *Papiers A. Henry*, 1-2.

185. DEMEYER en DE SMAELE, *Inventaris van het archief van minister van staat Gerard Cooreman*, 3.

186. MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwarchieven*, 86.

Joseph Manneback, secretaris-generaal van het ministerie van Landbouw en Openbare Werken tijdens de oorlog, liet ook een aantal interessante dossiers na.¹⁸⁷ De werking van de Landbouwsectie van het NHVC wordt bijvoorbeeld in een ander daglicht gesteld. Daarnaast zijn er dossiers van de Gerstcentrale, de (beperkte) werking van de administratie landbouw onder de bezetting en de uitwerking van een *modus vivendi* met de bezetter. Er bleef ook briefwisseling met minister van Landbouw Albéric Ruzette (1918-1925) bewaard.

De persoonsarchieven van Joris Helleputte, Emiel Vliebergh, Frans Schollaert, Charles de Broqueville, Jozef Goossenaerts, Raphaël Verwilghen en Georges Theunis – allen vooraanstaanden uit het politieke, culturele en maatschappelijke leven voor en tijdens het interbellum – bevatten interessante dossiers over de voedselproblematiek, de bevoorrading, de organisatie van de Boerenbond, de landbouwsituatie en de wederopbouw van het land. Helaas liet Albéric Ruzette geen bekend archiefmateriaal na. Gedetailleerde fiches van de archieven van particuliere personen zijn verder terug te vinden.

4. Landbouwpers

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bestond er een uitgebreide en gespecialiseerde pers over landbouw in de ruimste zin van het woord. Nauw verbonden met de uitbreiding van diverse landbouworganisaties en het ontstaan van een kennisnetwerk tussen wetenschap en landbouwer, groeide het aantal tijdschriften en kranten vanaf het midden van de negentiende eeuw sterk aan. Een groot deel van de landbouwsamenleving werd voorzien van een eigen krant of tijdschrift: wetenschappelijke bladen, populaire tijdschriften, ledenmagazines, opvoedkundige dossiers en ministeriële uitgaven.¹⁸⁸

Het uitbreken van de oorlog was voor nagenoeg alle landbouwbladen de reden om er – al dan niet tijdelijk – mee op te houden. Enerzijds was er de strikte Duitse censuur. Het ledenmagazine van bijvoorbeeld de Boerenbond, *De Boer*, verscheen op

---

187. VANDEN BOSCH, AMARA en D’HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 343.

188. Het CAG maakte een inventaris van de Belgische landbouwpers die bewaard wordt in Belgische bibliotheken, archieven en documentatiecentra. Voor meer info, zie: www.cagnet.be.

Tijdens de bezetting verscheen *De Landbouwer*, een weekblad voor landbouwers, uitgegeven met medewerking van het Generaal-Gouvernement. De krant verschaftte allerhande informatie over teelten, ziekten, meststoffen en dergelijke meer.

19 augustus 1914 een laatste keer.¹⁸⁹ Om Duitse controle te omzeilen werd de uitgave voor de bevrijding niet hernomen. Anderzijds was er ook de schaarste aan middelen en mensen om überhaupt te kunnen publiceren. Drukpersen werden onder Duitse controle gebracht, agronomen waren gevlucht of onder de wapens geroepen, papier werd schaarser...

Enkele landbouwtijdschriften waar de oorlog een einde aan maakte na een lang bestaan, waren *Het Boekje der Vlaemsche Landbouwers* (1858-1914), *Bulletijn van het Bondgenootschap der Hofbouwmaatschappij van België* (1904-1914), *L'Elevage* (1902-1914), *La Ferme et le Jardin* (1890-1914), *Gazette des Campagnes* (1879-1914), *De Landbouwgalme* (1890-1914), *De Landman* (1863-1914), *Le Moniteur du Jardinier* (1901-1914), *Revue de l'Horticulture Belge et Etrangère* (1875-1914) en *Vlasnijverheid en landbouw* (1892-1914).¹⁹⁰ Een vakblad van de bond voor landbouwers en hoveniers, *De Toekomst van Vlaanderen* (1912-1914), verscheen nog een tijdje tijdens de Duitse bezetting. De redactie gaf dan ook de nieuwe Duitse regelingen aangaande de landbouw mee aan haar lezers. Na enkele maanden werd het blad opgedoekt. Hoewel deze tijdschriften lopen tot 1914 zijn ze zeker niet waardeloos voor het historisch onderzoek. Ze bieden immers een bijzondere kijk op de landbouwwetenschap, het

189. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 139-140.

190. CAIMO, ROSIER, SEGERS en VAN MOLLE, *Repertorium van de Belgische landbouwers*.

landbouwbeleid en het landbouwonderwijs tot vlak voor de Duitse inval. Het is interessant om te bekijken of bepaalde ideeën, discussies of thema's na de oorlog werden hervat of helemaal naar het achterplan verdwenen in andere tijdschriften.

De bezetter maakte niet volledig komaf met de verspreiding van landbouwideeën en -technieken. Om de kleinschalige voedselproductie te controleren, verscheen vanaf het voorjaar van 1915 het tijdschrift *De Landbouwer. Weekblad voor landbouwers uitgegeven onder medewerking van het Duitsch Generaal Gouvernement in België*.¹⁹¹ De landbouw had fel te lijden onder de oorlog en voedsel was het belangrijkste gemis van de bevolking. De bezetter probeerde de landbouw te stimuleren door praktische tips te geven en behandelingsmethodes van ziektes te verspreiden. *De Landbouwer* bevatte vooraan de restricties, uitdelingen en andere officiële aankondigingen van de Duitse overheid. In het midden waren praktische bijdragen gebundeld over onderwerpen als tuinbouw, akkerbouw, veeteelt, vogelkweek, bijenteelt, bosbouw en melkerijen. Achteraan het blad stonden de vaste rubrieken 'Stad en land' (met binnenlandse agrarische nieuwsfeiten), 'Bondige raadgevingen' (met korte tips) en 'Marktnieuws'. Het weekblad hield stand tot het einde van de bezetting. De redactie was een gemengd Duits-Vlaams gezelschap en heel wat artikels waren vertalingen of bewerkingen uit Duitse publicaties. Er bestond tevens zowel een Franstalige als een Duitstalige versie, respectievelijk *Le Cultivateur. Journal Hebdomadaire Agricole publié sous les auspices du Gouvernement Général Allemand en Belgique* en *Der Landman. Landwirtschaftliche Wochenschrift herausgegeben unter Mitwirkung des Deutschen General-Gouvernements in Belgien*. Het blad werd gratis verspreid door de burgemeesters en was bestemd voor zowel professionelen als amateurs.

Hoger gingen we kort in op de werking van het NHVC en de daaraan gekoppelde Landbouwsectie. Om te kunnen communiceren met de bevolking publiceerden lokale en vooral provinciale afdelingen eigen tijdschriften. Deze werden nauwlettend door de bezetter bekeken. 't *Landbouwleven* werd vanaf 13 februari 1915 het orgaan van de landbouwafdelingen van het provinciaal voedingscomité van Oost-Vlaanderen.¹⁹² De opzet van 't *Landbouwleven* was de boeren te informeren en raad te geven. De bezetter hoopte zo de voedselsituatie van de lijdende Belgische bevolking te verbeteren. Het weekblad publiceerde artikels over bemesting en veevoeder, gaf praktische raad, informeerde over lopende ziektes, voerde enquêtes uit over

191. VANDEWEYER, 'Tuintjes in oorlogstijd', 155-156.

192. 't *Landbouwleven*. Orgaan der Landbouwafdeeling van 't Provinciaal Voedingskomiteit van Oost-Vlaanderen, 1915-1918.

kwaliteit en prijs van voedingsproducten en hield de actualiteit uit de agrarische sector bij. Het vakblad berichtte niet over de oorlogsontwikkelingen en probeerde een zo neutraal mogelijke stelling in te nemen. Zo hield de provinciale landbouwsectie de bezetter te vriend. De nieuwe, Duitse verordeningen die betrekking hadden op de landbouwactiviteiten publiceerde 't *Landbouwleven* wel.

Het is interessant om een aantal landbouwtijdschriften te consulteren die tijdens de oorlog niet verschenen. Vooral de eerste jaargangen na de wapenstilstand beschrijven op een boeiende manier de landbouw. We vermeldden reeds het ledenblad *De Boer* van de Belgische Boerenbond, maar ook zijn Franstalige tegenhanger *Le Paysan* en *De Boerin* verschenen niet tijdens de oorlog. Een aantal andere vaktijdschriften die tijdens 1914-1918 een onderbreking kenden, waren *Bulletin de la Société Agricole du Luxembourg* (1857-1978), *Bulletin de la Société Centrale Forestière de Belgique* (1893-lopemd), *Le Bulletin Horticole, Agricole et Apicole* (1883-1962), *Journal de la Société Agricole de Liège* (1850-1922), *Journal de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut Agricole de l'Etat à Gembloux* (1890-1997), *La Tribune Horticole* (1906-1940) en *Journal de la Société Centrale d'Agriculture de Belgique* (1854-1967).¹⁹³ Ook *De Hopboer* (1904-1984) was een gespecialiseerd tijdschrift dat de oorlog overleefde. Voor 1914 had het blad vooral afname bij de hopboeren in Poperinge en Aalst. Na de oorlogsgebeurtenissen veranderde het tijdschrift haar titel in: *Het Westland en de hopboer. Tijdschrift van het landbouwwerbond der verwoeste streek van West-Vlaanderen en van de Hopverbonden van Aalst, Brabant en Poperinghe*. Naast de hopteelt werd veel aandacht besteed aan de wederopbouw en reconstructie van de verwoeste landbouwgewesten.

Uiteraard zagen na de oorlog ook nieuwe landbouwverenigingen en frisse vakbladen het levenslicht. Een aantal van hen ontstonden rechtstreeks uit de regionale of provinciale afdelingen (van de Landbouwsectie) van het NHVC. De Nationale Maatschappij der Landbouwers van België (Société Nationale des Agriculteurs de Belgique) was zo'n federatie.¹⁹⁴ Het eerste voorzitterschap kwam in handen van Jules Maenhaut. De vereniging nam de taak op zich om de Belgische boerenbelangen te verdedigen en de landbouwproductie te stimuleren. De landbouwers leden niet alleen tijdens de oorlog, ook na de oorlog heerste er wrevel bij de boeren over de hoge prijzen van industriële producten en dat terwijl de prijzen van

193. CAIMO, ROSIER, SEGERS en VAN MOLLE, *Repertorium van de Belgische landbouwers*.

194. CAIMO, ROSIER, SEGERS en VAN MOLLE, *Repertorium van de Belgische landbouwers*.

landbouwproducten achterbleven. De uitgave van het *Blad van de Nationale Maatschappij der Landbouwers van België* (*Journal de la Société Nationale des Agriculteurs de Belgique*) paste naadloos in die filosofie. Naast artikels over de landbouwactualiteit was er ruimte voor praktische tips, officiële communiqués, marktinformatie, weerberichten, aankondigingen voor tentoonstellingen of wedstrijden en adressenlijsten. Vanaf 1925 verscheen het tijdschrift niet meer.

Landbouwcomices, regionale landbouwersverenigingen die land- en tuinbouwers informeren, hervatten na de oorlog spoedig hun werkzaamheden. Vanaf 1 augustus 1919 namen de landbouwcomices van de provincies Antwerpen, Limburg, Oost-Vlaanderen en het zuiden van West-Vlaanderen het initiatief om gezamenlijk een blad uit te geven: *Het Landbouwblad*.¹⁹⁵ Het tijdschrift had een klassieke opbouw qua structuur en inhoud. In 1920 richtten een dertigtal tuinbouwleraars en land- en tuinbouwwetenschappers de Bond der Vlaamsche Tuinbouwleraars op. Om de ontredde en in crisis waarin de Belgische tuinbouw na de Eerste Wereldoorlog verkeerde aan te pakken, startte de vereniging met de uitgave van een maandblad, *Het Tuinbouwblad*.¹⁹⁶ Gebrek aan arbeidskrachten, de toenemende import, het zwakke tuinbouwonderwijs en handelsbelemmeringen werden aangeduid als oorzaken van de crisis. *Het Tuinbouwblad* wilde de tuinbouwers verenigen, ondersteunen en vormen. Onderwerpen als grondverbeteringsmethoden, aanleg van boomgaarden en verwerking van groenten en fruit wisselden elkaar af.

Er was eveneens ruimte voor particulier initiatief. De Luikenaar Joseph Sandron, uitbater van een 'pharmacie vétérinaire', was aan het einde van de oorlog ontevreden over de (Duitse) landbouw- en bevoorradingspolitiek.¹⁹⁷ Hij startte met vergaderingen voor landbouwers zowel in Luik als in de streek van Verviers en in het Henegouwse. Hieruit ontstonden per arrondissement en per provincie federaties van beroepsverenigingen van boeren die in juni 1919 de Fédération Nationale des Unions Professionnelles Agricoles de Belgique (UPA) vormden. Het tijdschrift *La Défense Agricole Belge* werd het opinieblad van de UPA en verscheen tweemaal per week. Kernpunten onmiddellijk na de oorlog waren verminderde fiscale lasten voor landbouwers, de eis voor hogere Duitse herstelbetalingen en de bescherming van de nationale landbouw. Tijdens het interbellum zou de UPA in conflict komen met de Belgische Boerenbond.

---

195. *Het Landbouwblad voor de Provinciën Antwerpen, Limburg en het Zuiddeel van West-Vlaanderen*.

196. CAIMO, ROSIER, SEGERS en VAN MOLLE, *Repertorium van de Belgische landbouwers*.

197. CAIMO, ROSIER, SEGERS en VAN MOLLE, *Repertorium van de Belgische landbouwers*.

Een laatste landbouwersvereniging die onmiddellijk na de oorlog een periodiek uitgaf was Redt u Zelfen uit Aalst (zie ook bij archievenoverzicht).¹⁹⁸ Ontevredenheid over de Duitse opeisingen en vermoedelijk ook Daensistische sympathieën lagen aan de basis van de oprichting van de organisatie. Het weekblad kreeg de naam *De Koornbloem* en berichtte in vaste rubrieken. Artikels met technische en praktische informatie over land- en tuinbouw en veeteelt wisselden af met rubrieken over wetgeving, wetenschap en maatschappij. Naast de obligate aankondigingen over veekeuringen, prijskampen en tentoonstellingen was er ook ruimte voor een rechtskundige rubriek waar een juridische dienst antwoorden gaf.

5. Documentair materiaal

In dit hoofdstukje gaan we dieper in op documenten die het verhaal aanschouwelijker maken: foto's, postkaarten, affiches, kranten, kaarten, brieven... Dit 'documentair' materiaal is een interessante bron voor historisch onderzoek. Voor het opzetten van een tentoonstelling, voor het illustreren van een wetenschappelijk of heemkundig artikel, voor het drukken van brochures en folders..., kortom voor een geslaagde erfgoedontsluiting en publiekswerking is er eveneens illustratiemateriaal nodig. De inhoud wordt pas volledig overgebracht als ze ook gevisualiseerd wordt.

We halen hier enkel de voornaamste collecties en instellingen aan die materiaal en info bevatten over landbouw, voeding en de Eerste Wereldoorlog. De overzichtslijst verder in de onderzoeksgids bevat de collecties met de grootste verzamelingen aan relevant materiaal. Het overzicht is grotendeels gebaseerd op:

- VANDEN BOSCH, H., AMARA, M. en D'HOOGHE, V., *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Algemeen Rijksarchief. Studies over de Eerste Wereldoorlog, 17), Brussel, 2010, p. 663-719.

Naast de opgesomde collecties is er nog een schat aan informatie te vinden in lokale archieven en bij heemkringen. De mooiste stukken bevinden zich wellicht bij de mensen thuis. Vele foto's en papieren documenten liggen nog te wachten op een

---

¹⁹⁸. MATTHYS en LEFEBVRE, *Gids van landbouwarchieven*, 236. CAIMO, ROSIER, SEGERS en VAN MOLLE, *Repertorium van de Belgische landbouwers*.

ontsluiting. Voorjaar 2013 loopt er bij nagenoeg elke landelijke projectvereniging of erfgoedcel een project om dit erfgoed in kaart te brengen.¹⁹⁹

5.1 Enkele kerncollecties

Het basisfonds voor beeldmateriaal en documentatie over landbouw en de Eerste Wereldoorlog is de iconografische collectie van de Commissie voor de Oorlogsarchieven (COA).²⁰⁰ Het KB van 15 november 1919 voorzag in de oprichting van de COA die als doel had het verzamelen, inventariseren en bewaren van documenten in verband met de oorlog en de bezetting. De bekende historicus Henri Pirenne werd benoemd tot voorzitter en Hubert Nélis van het Rijksarchief was secretaris. In elke provincie werd bovendien een deelcomité opgericht. De COA verzamelde een prachtige iconografische collectie. Vooreerst is er een thematische collectie prentbriefkaarten en spotprenten over onder meer Duitse, Engelse en Franse prominenten, het front, de verwoestingen en het dagelijkse leven. Vervolgens is er de collectie van de fotografische dienst van het leger. De mooiste verzameling van de COA is ongetwijfeld de collectie geïllustreerde affiches en aanplakbrieven. Duizenden aanplakbrieven documenteren het leven tijdens de bezetting. Interessante thema's die aan bod komen zijn bevoorrading, opeisingen, reglementeringen, (landbouw)prijzen en Duitse nieuwsberichten. De verzameling aanplakbrieven is de grootste van het land. De verzameling bevat onder meer ook krantenknipsels, zeldzame Belgische en Franse frontbladen, een rijke collectie sluikbladen en clandestien verspreide vlugschriften.²⁰¹ Ontelbare kleine schenkingen deden de verzameling van COA verder uitbreiden.

Het tweede belangrijke documentatiefonds is dat van het Koninklijk Legermuseum. Het museum verwerft, bewaart, bestudeert en publiceert documenten en voorwerpen die betrekking hebben op de militaire geschiedenis in de meest ruime betekenis van het woord. Het documentatiecentrum bevat heel wat informatie met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog.²⁰² Hoewel de nadruk op het militaire aspect ligt, komt het dagelijkse leven uitgebreid aan bod. Het fonds '1914-1918 – Personalities' bevat diverse dagboeken, brieven en persoonlijke papieren die een inzicht

---

199. Zie www.erfgoedcellen.be voor de plannen van elke erfgoedcel m.b.t. WOI.

200. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 678.

201. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 698.

202. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 665, 694, 711.

bieden in de toenmalige levensomstandigheden. Zowel bezet als onbezet België is gedocumenteerd. Het Legermuseum beschikt over een uitgebreide collectie gravures, postkaarten, foto's en affiches.

De collectie van de provinciale bibliotheek van West-Vlaanderen verdient een bijzondere vermelding. Onder impuls van oorlogsspecialist Luc Schepens verzamelde de bibliotheek alles over de Eerste Wereldoorlog. Het is een vrij heterogene collectie, maar ze documenteert het dagelijkse leven op onnavolgbare wijze. Er zijn brieven, oorlogsdagboeken, partituren, liederen, karikaturen, handschriften, prentbriefkaarten, aanplakbrieven, uitgeschreven interviews en uiteraard foto's aanwezig. Een gedeelte van de fotocollectie is ontsloten via de provinciale beeldbank van West-Vlaanderen.²⁰³ In het Stadsarchief van Brugge bevindt zich het fonds van het voormalige Oorlogsmuseum van Zeebrugge.²⁰⁴ Ook dit fonds bevat een massa relevante foto's en prentbriefkaarten. Thema's zoals propaganda, scheepswrakken, bunkers en duikboten komen aan bod. Een groot aantal Duitse verordeningen en aanplakbrieven is er tevens terug te vinden.

Een vrij jonge collectie (°1998) is het documentatiefonds van het kenniscentrum van het In Flanders Fields Museum. Het beheert geen archieven in de strikte zin van het woord, maar bevat schaduwarchieven en documentatie. De dossiers zijn geordend op onderwerp en op persoonsnaam en bevatten diverse brieven en dagboeken. De fotocollectie richt zich vooral tot Ieper en omstreken maar de laatste jaren werden ook andere WOI-foto's aan de verzameling toegevoegd. Het kenniscentrum bezit eveneens een rijke, gedigitaliseerde verzameling prentbriefkaarten over het verwoeste Ieper. Ook een aantal eigentijdse oorlogstijdschriften en -kranten zijn er raadpleegbaar. Dagelijks groeit het documentatiefonds aan door schenkingen van bezoekers.

De Eerste Wereldoorlog was een zodanig ingrijpende gebeurtenis dat heel wat tijdgenoten besloten om er een verzameling over aan te leggen. Dergelijke persoonsarchieven kunnen een onverwachte schat aan informatie bevatten. Twee interessante fondsen zijn bijvoorbeeld dat van Georges Hasse en Corneille Gram.²⁰⁵ Hasse was

203. Zie: www.beeldbankwest-vlaanderen.be. De term "Wereldoorlog I" levert 1966 resultaten op.
204. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 688-689.

205. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 677 en 701.

als veearts in Antwerpen sterk geïnteresseerd in de Eerste Wereldoorlog. In zijn documentatie zit vooral iconografisch en fotografisch materiaal: Duitse propagandabrochures, spotprenten, drukwerk, illegale pers... Er zijn diverse stukken met betrekking tot het NHVC, het organiseren van hondenwedstrijden en het houden van dieren. Brusselaar Corneille Gram verzamelde diverse clandestiene publicaties. Zijn collectie bevat tevens kookboeken met oorlogsrecepten, oorlogsliteratuur, kranten, tijdschriften en aanplakbrieven.

In het archievenoverzicht vermeldden we enkele fondsen bewaard in buitenlandse archieven. Ook voor de buitenlandse documentaire collecties met betrekking tot België halen we enkele sprekende voorbeelden aan. De collectie van de Commission for Relief in Belgium, bewaard in het Hoover Institution on War, Peace and Revolution in Stanford (VS), mag hier vermeld worden.²⁰⁶ Foto's van het personeel van de CRB, de werkzaamheden (bijvoorbeeld het uitladen van schepen), de opslagplaatsen, de schepen en de vluchtelingen geven een unieke kijk op de Belgische voedselvoorrading tijdens WOI. Het belangrijkste buitenlandse documentatiefonds is ongetwijfeld dat van het Imperial War Museum.²⁰⁷ Diverse stukken hebben betrekking op België. Talloze foto's, prentbriefkaarten, affiches en tekeningen documenteren het dagelijkse leven, inclusief landbouw en voedselvoorrading. Veel afbeeldingen zijn bovendien online te bekijken.²⁰⁸

5.2 Foto's en postkaarten

Het adagium "één beeld zegt meer dan duizend woorden" gaat uiteraard ook op voor de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. De visuele uitdrukking van een gebeurtenis stimuleert immers het empathisch vermogen. Foto's en postkaarten zijn wellicht de meest duidelijke afbeeldingen van hoe het vroeger was. In het kader van de herdenking van De Grote Oorlog (2014-2018) werd door verschillende instellingen, verenigingen en organisaties een oproep gelanceerd naar beeldmateriaal. De oproep werd goed onthaald en de talrijke beeldbanken zagen hun WOI-collectie sterk uitbreiden. Een overzicht van alle beeldbanken in Vlaanderen is trouwens te vinden

---

206. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 857-858.

207. VANDEN BOSCH, AMARA en D'HOOOGHE, *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog*, 903-906. Ter illustratie: de meeste afbeeldingen in Belgische publicaties SCHEPENS, *14/18 Een oorlog in Vlaanderen*, 180 en GEVAERT en HUBRECHTSEN, *Oostende 14-18*, 188 en 182, komen uit het Imperial War Museum.

208. Zie: <http://www.iwm.org.uk/collections-research>.

via www.faronet.be/web-links/beeldbanken. Er zijn tot slot heel wat websites, fora, sociale media en andere online-applicaties in verband met de Eerste Wereldoorlog.²⁰⁹ Niet zelden is daar heel wat informatie en beeldmateriaal te vinden.

Toen in de zomer van 1914 de oorlog uitbrak, was de fotografie al goed ontwikkeld. Voor de oorlog hadden welgestelde burgers zich een zakcamera aangeschaft. Frappante momenten werden vastgelegd op glasplaatjes.²¹⁰ Veel van deze foto's belanden in privé-albums en duiken nu opnieuw op. Ook perscamera's lieten zich niet onbetuigd en brachten de beelden van de strijd op spectaculaire wijze in beeld. Fotografie was trouwens een sterk propagandamiddel. De Fotografische Dienst van het Belgisch Leger, opgericht eind 1915, had expliciet als doel om levensechte beelden te maken om de Verenigde Staten te overtuigen om deel te nemen aan de strijd. Ook vanuit Britse en Duitse hoek werden fotografische diensten opgericht.

Lokale comités van het NHVC stonden in voor de plaatselijke voedselverdeling. Op de foto poseert het comité van Schepdaal (Dilbeek). De Amerikaanse vlag, de blikken zalm en bonen en de weegschaal verwijzen naar ingevoerd CRB-voedsel.

209. Bijvoorbeeld: www.forumeerstewereldoorlog.nl/index.php.

210. D'HAENE en GYSEL, *365 foto's/photos/images/Bilder*, 5.

Foto's of postkaarten die relevant zijn voor het thema komen echter minder vaak voor. De mensen van toen hadden – uiteraard – niet de behoefte om hun problemen vast te leggen. Onder de plattelandsbevolking waren fototoestellen sowieso niet zo ruim verspreid tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw. Foto's van de afdelingen van het NHVC, zowel lokaal, regionaal, provinciaal als nationaal, komen het meest voor. Het bestuur van zo'n plaatselijke afdeling staat de ene keer voor het magazijn waar de levensmiddelen opgestapeld liggen; de andere keer poseren ze met levensmiddelen voor zich. Daarnaast zijn er de talrijke afbeeldingen van de voedsel- en soepbedelingen. Meestal worden er kinderen getoond die staan aan te schuiven bij de volkskeuken. Ook deze foto's waren een propagandamiddel.

5.3 Affiches

Naast foto's en postkaarten leveren affiches, aanplakbrieven en muurkranten ongeziene inzichten in het dagelijkse leven tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Hoger maakten we melding van het archief van de Commissie voor Oorlogsarchieven in het Algemeen Rijksarchief. Naast archiefbestanden in de strikte zin van het woord en een zogenaamde 'oorlogsbibliotheek' werden ook 7000 verschillende affiches en muurkranten in verband met de oorlog verzameld.²¹¹ Het belang van deze oorlogsaffiches is ongetwijfeld heel groot. In een tijd waar van radio of televisie nog geen sprake was en waarin ook de kranten omwille van de censuur amper verschenen, nam de overheid haar toevlucht tot affiches en aanplakbrieven. De affiches waren immers het voorname en quasi enige communicatiemiddel tussen de bezetter, de lokale overheid en de bevolking. Dat was zo voor het bezette gebied maar ook voor 'vrij België' achter de IJzer en de Belgische vluchtelingen in neutrale en geallieerde landen.

Uit Brussel zond de gouverneur-generaal wekelijks grote aanplakbrieven in het Duits, Frans en Nederlands met de volledige tekst van de nieuwe verordeningen.²¹² De gemeente- en stadsbesturen moesten er voor zorgen dat die affiches in voldoende aantallen werden aangeplakt zodat alle inwoners zich op de hoogte konden stellen van de inhoud van de nieuwste wetten en reglementen. Omdat de Duitse teksten – en zelfs de 'officiële' Nederlandse vertaling – vaak te ingewikkeld was, gaf de burgemeester enkele dagen na de Duitse publicatie een eigen affiche uit waarin hij de kern van de boodschap in verstaanbaar Nederlands samenvatte.

---

211. Zie: http://arch.arch.be/content/view/full/587/212/lang.nl_BE/.

212. NIJSSEN en CEUNEN, *Verzameling van de Hasseltse affiches*, II-14.

Nagenoeg alle aspecten van het dagelijkse leven kwamen op de affiches aan bod. Het bezettingsbestuur gebruikte ze om allerhande verordeningen uit te vaardigen. Thema's als voedselvoorziening in de brede zin van het woord, regeling van de markt, opeisingen, mededelingen over militaire activiteiten, circulatieverbod, huisdieren... kwamen allemaal op de affiches terecht. In onbezet België waren muurkranten bij de bevrijding het enige communicatiemiddel van het oprukkende leger om de bevolking te bereiken. Daarom zijn er affiches bewaard die de overgangperiode tussen bezettingsbestuur en burgerlijk bestuur illustreren. De grote waarde van de affichedecollectie van het COA schuilt vooral in het feit dat veel affiches historische feiten en achtergronden documenteren die vaak niet in 'traditionele' bronnen terug te vinden zijn.

Het grote probleem van de COA-collectie was vooral bewaring en toegankelijkheid. De affiches werden na verwerving opgerold, in bruin papier verpakt en gestapeld. Door de geringe kwaliteit van het oorlogspapier zijn ze aan verval door verzuring onderhevig. Omdat de affiches verzameld en vervoerd werden in oorlogsomstandigheden waren ze al vaak beschadigd en vervuild voor ze in het archief terecht kwamen. Naast bewaring is ook toegankelijkheid een probleem. Een volledige inventaris van de affiches ontbreekt voorlopig zodat de collectie amper zijn waarde kan bewijzen. De affiches moeten immers per stuk geïdentificeerd, gevinkt, gereinigd en verstevigd worden. Slechts daarna kan een adequate inventaris opgesteld worden.

In tal van andere archieven worden affiches en muurkranten bewaard. De provinciale bibliotheek Tolhuis (Brugge) en het Stadsarchief van Brugge beschikken bijvoorbeeld over een mooie collectie. Diverse affiches in het stadsarchief hebben betrekking op de paardenhandel.²¹³ De bezetter nam ook maatregelen betreffende medisch paardenonderzoek en het dekken van merries. Zowel voor merries als voor hengsten werd het dekken op bepaalde tijdstippen verboden. Maar de Duitsers waren vooral geïnteresseerd in hoeveel dieren er waar en wanneer waren. Tientallen affiches slaan op verordeningen voor het tellen van vee. Soms gebeurde de telling heel gedetailleerd. Bijvoorbeeld: voor varkens bepaalde de verordening van 23 december 1916 dat zowel kweekberen, kweekzeugen, biggen, mestzwijnen als mannelijke en vrouwelijke dieren (zowel voor teelt als slacht) moesten worden geteld.

---

213. Stadsarchief Brugge, XIb 211 Z2 XV2: landbouw, paardenlijsten, oorlog 1914-1918.

9. AN 44

Stadt Brügge

BEKANNTMACHUNG

Auf Befehl der deutschen Behörde muss bis zum 15. Mai 1916 eine genaue Aufzählung nachstehender Feldfrüchte erfolgen: Weizen, Roggen, Gerste, Hafer, Erbsen, Pferdebohnen, Kartoffeln, Futterrüben, Flachs und Cichorie.

Zur Ausführung dieses Befehls wird jeder Landbaureisende, auch die sogenannten kleinen Leute ersucht, Angaben zu machen auf dem Büro des Gesundheitsdienstes im Rathause am Montag, den 1. und Dienstag, den 2. Mai 1916.

Grobfahrlässige der absichtlich falsche Angaben werden mit Geldstrafen bis zu 10.000 Mark oder Gefängnis bis zu einem Jahre oder beiden Strafen nebeneinander gehandelt.

Der Bürgermeister
Amédée VISART.

Brügge, den 22. April 1916.

Stad Brugge

BERICHT

Op bevel der duitse Overheid moet tegen 15 Mei 1916 eene nauwkeurige optelling plaats hebben der volgende veldvruchten: tarwe, rogge, gerst, haver, erwten, peerdenboonen, aardappelen, voederbeeten, vlas en chicorei.

Ten einde aan dit bevel te kunnen voldoen, worden de landbouwers alsook de kleingebruikers, verzocht hunne aangiften te doen in het bureel van den gezondheidsdienst, ten Stadhuize, op Maandag 1° en Dinsdag 2° Mei 1916.

Groote nalatigheden of opzettelijk valsche opgaven zullen gestraft worden met eene geldboete tot 10.000 Mark of een gevangzitting tot een jaar of met beide straffen te zamen.

De Burgemeester,
Amédée VISART.

Brugge, den 22 April 1916.

De bezetter verspreidde massaal verordeningen met betrekking tot de landbouw. Deze affiche uit 1916 spoort de Brugse landbouwers aan om het areaal tarwe, rogge, gerst, haver, erwten, paardebonden, aardappelen, voederbieten, vlas en cichorei aan te geven.

5.4 Kaarten en luchtfoto's

Er zijn een aantal uitgegeven kaarten over de Eerste Wereldoorlog, maar die hebben meestal betrekking op militaire campagnes. Toch kunnen ze interessant zijn om het landschap en het platteland in kaart te brengen. Kaarten van voor en na de oorlog tonen soms een heel ander beeld: veranderende percelering, grenswijzigingen, verdwenen bossen en groenzones, nieuwe veldpaden... Het Nationaal Geografisch Instituut (NGI) beschikt over Duitse uitgaven van Belgische stafkaarten tijdens de Eerste Wereldoorlog.²¹⁴ Deze 62 kaarten zijn gedrukt tussen 1914 en 1915 en bedekken het volledige grondgebied van België en van de grensgebieden.

²¹⁴. VERCAUTEREN en JACOBS, *Het dagelijks leven tijdens de Eerste Wereldoorlog*, 18.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog namen zowel Duitsers als geallieerden veel luchtfoto's. Die luchtfoto's zijn bewaard gebleven en worden gebruikt binnen het archeologisch, bouwkundig en landschappelijk onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog.²¹⁵ De gevolgen van de oorlog op het agrarische landschap zijn bijzonder goed te onderscheiden. Uiteraard werden de meeste luchtfoto's van het front in de Westhoek genomen, maar ook de achterliggende regio werd in kaart gebracht, zodat er WOI-luchtfoto's bestaan van heel West-Vlaanderen. Ook voor de overige provincies bestaan er dergelijke luchtfoto's, hoewel de densiteit minder groot is.

Voor landschappelijk onderzoek zijn historische luchtfoto's interessante bronnen.²¹⁶ Ze bieden meer dan louter punten en lijnen. De landschappelijke context van het overgebleven relict wordt bekeken in functie van de omgeving en de ondergrond. Veranderingen in tijd en ruimte vormen trajecten die een indicatie geven voor stabiliteit en afwisseling. Vanzelfsprekend staat het onderzoek naar historische luchtfotografie niet op zichzelf maar is er een integrerende benadering en interdisciplinair onderzoek noodzakelijk.²¹⁷ Luchtfotografie kan zowel voor lokale als regionale onderzoeken aangewend worden. Historische luchtfotografie biedt een gedetailleerd overzicht inzake diversiteit, densiteit en verspreiding van het bewaarde WOI-erfgoed. *The view from above* schenkt de agrarische geschiedschrijving ongeziene mogelijkheden inzake percelering, teeltstructuur, ruimtelijke ordening, bemesting, afwatering...

5.5 Kranten

Hierboven gingen we al dieper in op de gespecialiseerde landbouwpers. Uiteraard zijn er ook nog heel wat andere dagbladen en periodieken die informatie bevatten over landbouw en voeding. Kranten vormen een unieke historische bron. Ze berichten over alle facetten van het maatschappelijke leven: politiek, sport, jubilea, marktprijzen, overlijdens, criminaliteit, wetten... Zowel grote drama's op het wereldtoneel als kleine gebeurtenissen op het dorpsplein zijn er in terug te vinden. Tijdens het eerste

215. STICHELBAUT, *World War One Aerial Photography*.

216. Op 1 en 2 maart 2012 vond in Leper het colloquium 'Het erfgoed van de Eerste Wereldoorlog in een ruimtelijk perspectief' plaats. Nadruk lag op functioneel gebruik van de WOI-ruimte in een veranderende historische context. Zie: http://www.west-vlaanderen.be/genieten/Cultuur/erfgoed/streekgerichteprojecten_en_gebiedswerking/oorlog_vrede/Pages/tweedaagscolloquium.aspx.

217. VAN EETVELDE, V., *Historisch-strategische landschapsanalyse. Van militaire luchtfotografie tot een landschapskarakterisatie van het WOI-conflictlandschap*, lezing 2 maart 2012. Zie: <http://www.west-vlaanderen.be/genieten/Cultuur/erfgoed/streekgerichteprojectenengebiedswerking/whmuseum/Documents/VeerleVanEetvelde.pdf>.

kwart van de twintigste eeuw had nagenoeg elke regio of elke stad zijn eigen krant. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog veranderde evenwel het krantenlandschap.

Op de eerste plaats waren er dagbladen die in het bezette België onder Duitse censuur verschenen.²¹⁸ Sommige kranten voerden een ‘aanwezigheidspolitiek’ en gingen creatief om met de richtlijnen van de Duitsers. In deze periode waren de kranten naar een stedelijk en regionaal publiek gericht. In Brussel verschenen nagenoeg geen dagbladen meer, terwijl in Gent nagenoeg alle belangrijke vooroorlogse kranten bleven verschijnen. De Duitse censuur hanteerde niet overal dezelfde criteria. In bezet België verschenen ook pro-Duitse collaboratiekranten en clandestiene verzetsbladen. Op de tweede plaats waren er dagbladen die verschenen in niet-bezet België en in het buitenland. De meeste van deze periodieken waren Franstalig en namen een Belgicistisch standpunt in. De Vlaamse migrantenpers in Nederland daarentegen had een sterke invloed op het ontstaan en de ontwikkeling van de Vlaamse Beweging.

In de kranten en dagbladen komt landbouw en voeding uitgebreid aan bod. Het is evenwel onbegonnen werk om hier alle kranten en tijdschriften te vermelden. Veel informatie is terug te vinden in *De Pers in België* van Els De Bens en Karin Raeymaeckers.²¹⁹ Gelukkig zijn er een aantal initiatieven die kranten en gedrukte pers inventariseren en digitaliseren. We halen hier twee voorbeelden aan: het ‘Digitale Krantenarchief’ van D.A.D.D. vzw en Stadsarchief Aalst en ‘Historische Kranten’ van CO7 (regio Ieper).²²⁰ Deze gedigitaliseerde krantencollecties bewijzen dat ze een ongeziene hoeveelheid aan onbekende informatie bevatten. De kranten uit het Ieperse en het Poperingse van na de oorlog focussen bijvoorbeeld sterk op de reconstructie van de landbouwgronden na de oorlog. Kranten uit de omgeving van Aalst, zoals bijvoorbeeld *De Werkman*, *Den Denderbode* en *De Volksstem*, geven een inzicht in het dagelijkse leven in bezet België. De positie van de boeren komt daarin frequent aan bod.

Een recent initiatief is de digitalisering van de Belgische pers uit de twee wereldoorlogen. Het project kaderde in het door het federale Wetenschapsbeleid gefinancierde project ‘Digitalisering van de Belgische pers 1830-1950’. Het SOMA was samen met de Koninklijke Bibliotheek verantwoordelijk voor de uitvoering van dit project. Naast het digitaliseren van de gecensureerde en clandestiene pers van de beide

---

218. DE BENS en RAEYMAECKERS, *De Pers in België*, 37-38.

219. DE BENS EN RAEYMAECKERS, *De Pers in België*, 11-13.

220. Zie: <http://aalst.courant.nu/> en www.historischekranten.be.

Het geluk van boer Jan

Boer Jan V...., te N...., deed, gedurende den oorlog, het toegedeel van de meeste andere menschen: boeren, woekeraars, kettighandelaars, veekoeplieden, *accapareurs* en *profiteurs*; want het ware zot den steen naar de boeren *alleen* te gooien, als ge er in de stad ook met duizenden aantreft, die rijk zijn geworden op de armoede en ellende hunner medeburgers.

—Wij zeggen dus: boer Jan, van N... handelde anders: gedurende den ganschen oorlog, en nu nog, verkocht hij zijne melk aan 30 en 35 centiemen, versch van de koe; zijne boter is nooit meer dan 7 en 8 fr. geweest en zijne eieren heeft hij nooit duurder verkocht dan 35 centiemen.

En er is een tijd geweest, toen de Mollen de eieren opeischten, dat hij liever zijn kiekens den kop afskapte, dan hun de eieren te leveren. Zijne twee zonen dienden in het leger en met zijne dochters deed hij al het werk.

Met de kermis geeft boer Jan een maaltijd aan al de soldaten van N.... om zijn geluk uit te drukken, dat zijne twee zonen behouden zijn teruggekeerd, en hij zal opscheppen met echte Vlaamsche gulhartigheid.

In N.... zegt iedereen: Indien iemand verdient gedecoreerd te worden, dan is het wel boer Jan, want weinigen deden zooveel voor hunne medeburgers en offerden zooveel voor hun welzijn.

Dat bekennen we mee en we vinden ook dat de Belgische regeering geen enkel décoration schoon genoeg kan vinden om ze aan dien eerlijken man toe te kennen.

Maar de schoonste décoration van boer Jan zal toch nog altijd de overtuiging blijven, dat hij zijn plicht heeft vervuld en naastenliefde heeft begrepen zoals het behoort.

Och, daar zijn er veel rijk geworden en boer Jan is arm gebleven. De rijk geworden zullen vinden dat boer Jan een stommerik en dat zij, de plaatsakken, nu met de centen zitten.

Sukkelaren, die zich inbeelden dat centen alleen het geluk aanbrengen en dat dit alles is! Die zich inbeelden dat geld, op de ellende en armoede van medeburgers gewonnen, geluk verzekeren kan.

Er rust een vloek op wat met woeker is gewonnen en nooit heeft het geluk gebracht aan hen, die het opgestreken hebben.

Laat ze boer Jan, den eerlijken boer Jan maar uitschelden; zijn geluk bezitten ze ~~nooit~~ en ze zullen overigens dat geluk nooit bezitten.

Want wie het aardsche slijk, boven alles stelt en, om aan geld te geraken, den honger van zijnen evennaaste uitbuit, die staat te laag om te heseffen, wat het geluk is van een eerlijk man.

En nu vragen we verschooning aan een nederig man, dat we zijnen naam vernoodnd hebben; want hij behoort tot diegenen, die voelen dat hunne daden in waarde verminderen, wanneer ze aan 't klokzeel worden genangen.

Dat onderscheidt hem ook al van lu... rest in die lieve wereld van plaatsakken en egoïsten, woekeraars en uitouters, die morgen met hunne centen zullen laten verkondigen, dat ze de burgerdeugd en de eerlijkheid in pacht hebben.

Na de oorlog werden heel wat landbouwers afgeschilderd als woekeraars en profiteurs. In vrijzinnige dagbladen zoals *De Volksstem* (regio Aalst) werden de boeren amper gespaard.

oorlogen werd ook een geactualiseerde catalogus opgesteld van alle in 2011 bekende oorlogskranten. Er werd een website ontwikkeld waar alle gegevens zijn opgenomen.²²¹

Alle kranten uit de periode 1830-1950 zijn trouwens terug te vinden via Abraham, de online catalogus van Belgische kranten in bibliotheken en erfgoedinstellingen in Vlaanderen en Brussel.²²² In Abraham zijn gegevens over krantentitels, de instellingen die ze bezitten en de vorm waarin ze bewaard worden (papier, microfilm of digitaal) terug te vinden. Het is mogelijk om te zoeken op type, ideologische strekking en doelgebied.

6. Materiële relictten

6.1 Algemeen

Bouwkundige en materiële relictten van de Eerste Wereldoorlog zijn echter relatief schaars en zeker voor wat betreft landbouw en voeding. In nagenoeg elke gemeente waren er winkels, lokalen en magazijnen van het NHVC en de CRB. Meestal waren dit inderhaast vrijgemaakte ruimtes zoals cafés, scholen of magazijnen van bedrijven. Het lokaal comité van Dendermonde gebruikte bijvoorbeeld de opslagruimtes van de voormalige brouwerij Vertongen in de Papiermolenstraat.²²³ Het zou interessant zijn om na te gaan wat er met elke locatie gebeurd is. In grote steden die tevens fungeerden als regionale opslagplaats waren uiteraard meer lokalen beschikbaar. In Luik waren maar liefst vijftig magazijnen en lokalen vrijgemaakt ten behoeve van de activiteiten van het NHVC en CRB/CHN.²²⁴ Wellicht kregen de meeste gebouwen na de oorlog opnieuw hun oude functie.

Verspreid over het land zijn er talloze boerderijen die dateren van voor de Eerste Wereldoorlog. In zekere zin hebben deze allemaal wel een band met de Eerste Wereldoorlog, maar het is moeilijk om dat te concretiseren. Elke boerderij heeft in

---

221. Zie: <http://warpress.cegesoma.be/nl>.

222. Zie: www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be/databank/abraham.

223. BUYSE, *Dendermonde en de Eerste Wereldoorlog*, 29.

224. AZNAR CASANOVA, *La panification dans la province de Liège*, 52-53. De lokalen, magazijnen en kantoren zijn in kleur aangeduid op een getekend stadsplan van Luik.

meer of mindere mate het verhaal van opeisingen meegemaakt. Mogelijks waren er ook soldaten ingekwartierd. Maar meestal zullen er geen 'zichtbare' sporen meer zijn. Uiteraard zijn er ook uitzonderingen. Naast de hoeve Deefakker in Ingelmunster bijvoorbeeld staat in een weide een wachthuisje uit de Eerste Wereldoorlog.²²⁵ Het diende als beschermings- en rustplaats voor de nabijgelegen landingsbaan van vliegtuigen. Tegenwoordig fungeert het als stal. De meeste boerderijen die een directe band met WOI hebben, zijn uiteraard gesitueerd in de Westhoek. Zowel wederopbouwhoeves, boerderijen met een oorlogsrelict (bunker, kerkhof, monument) in de omgeving als eretekens bij verwoeste hoeves komen er frequent voor. Als landbouw- en oorlogsstreek bij uitstek liggen de verhalen daar voor het grijpen.

Wat betreft kleine materiële relictten kregen de landbouwers van de Westhoek een bijzondere erfenis. Bijna een eeuw na het einde van WOI haalt de ontminningsdienst van Houthulst immers nog steeds niet-ontplofte munitie op in de Westhoek.²²⁶ De springtuigen blijven echter uiterst gevaarlijk en kunnen bij de minste handeling dood en vernieling zaaien. Landbouwers en aannemers van bouwwerken beseffen maar al te goed dat het om verraderlijk tuig gaat. Vandaag is een ongeval met munitie uit 1914-1918 eerder uitzonderlijk. Doch na de wapenstilstand, tot ver in de jaren twintig, vielen er elke week slachtoffers. De frontstreek, waar vier jaar lang verwoed strijd werd geleverd, lag bedolven onder miljoenen niet-ontplofte granaten. Dramatische ongevallen met oorlogsmunitie waren schering en inslag.

6.2 Bouwkundig erfgoed

In 2010 verscheen een stand van zaken van het onderzoek naar het bouwkundig oorlogserfgoed in Vlaanderen.²²⁷ Onder de term 'oorlogsrelictten' ressorteren bunkers, observatieposten, militaire begraafplaatsen, gedenktekens, standbeelden, vredsbomen... Niet al deze relictten zijn opgericht tijdens de oorlog. In de online consulteerbare Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed zijn dergelijke oorlogsrelictten sporadisch en niet consequent opgenomen.²²⁸ De recentere inventarissen besteden hier echter meer aandacht aan, vooral in de provincie West-Vlaanderen.

225. Zie: *Roland Garrosfetsroute*, www.ingelmunster.be/fileadmin/MEDIA/docs/toerisme/brochure.pdf.

226. Zie daartoe het verhelderende boek: DEBAEKE, *Oud Ijzer*, 3-5.

227. VERWINNEN, *Bouwkundig Oorlogserfgoed*, 2010 (www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/thema_tisch/eerste-wereldoorlogserfgoed/bouwkundig). Er bestaat ook een onderzoeksbalans over archeologisch oorlogserfgoed en (binnenkort ook) over landschappelijk erfgoed.

228. Zie: <https://inventaris.onroenderfgoed.be/woi/relict/zoeken>.

Eerder meldden we al dat tijdens de wederopbouw er een aantal modelboeken verschenen voor de heropbouw van hoeves. De regionale kenmerken van de landelijke architectuur worden daarin beknopt beschreven. Zowel de invloed van de modelpublicaties op de wederopbouw van hoeves als de bouwtechnische aspecten van wederopbouwboerderijen zijn tot op heden echter weinig onderzocht.²³⁰ Voor de wederopbouw van hoeves speelde ook de Belgische Boerenbond een belangrijke rol. De Boerenbond richtte een Bouwdienst op in Roeselare en maakte plannen voor woningen, hoeven, melkerijen, scholen en kerken. De organisatie ging aanvankelijk niet zelf over tot bouwen.

---

230. CORNILLY, 'Een streekeigen hoeve', 85-86. Zie ook: CORNILLY, De CAIGNY en VANDERMARLIERE, *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050*, 7.

3. ONDERZOEKSTIPS

Aan de hand van bovenstaande hulpmiddelen, een uitgebreide bibliografie, een diepgaand archievenoverzicht en een beknopte oplistings van documentair materiaal, kan heel wat verder onderzoek verricht worden. Al naargelang de aard van het onderzoek of de activiteit, bieden deze hulpmiddelen een toevlucht. Aanvullingen zijn uiteraard nodig. In nagenoeg elk gemeentearchief zal wel een verslag, brief of document te vinden zijn die betrekking heeft op het dagelijkse leven tijdens WOI. Onderstaande lijst kan zowel betrekking hebben op lokaal, regionaal of nationaal onderzoek als op thematisch, chronologisch en synchronisch onderzoek.

- Het archief van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité is goed bewaard. Zowel op lokaal, provinciaal als nationaal vlak zijn diverse dossiers beschikbaar. Het ligt voor de hand om hier mee aan de slag te gaan. Bijzonder interessant lijkt de maatschappelijke invloed op de werking van verschillende comités. Het gemeentebestuur, de landbouwers, de Duitse bezetter, de arbeiders en het comité hadden allemaal complexe relaties met elkaar. Het bestuderen van één comité is de moeite waard maar een comparatief onderzoek tussen een comité op het platteland en in de stad biedt ongetwijfeld een meerwaarde, zoals Giselle Nath reeds aantoonde.²³¹
- De oprichting van een Landbouwsectie binnen de context van het NHVC vanaf 1915 biedt een onderzoekspiste naar lokale en regionale landbouw. Aan welke middelen was er in welke mate een gebrek? Wat was het concrete advies van de Landbouwsectie? Waren de noden over het hele grondgebied dezelfde? Of waren er regionale verschillen? Hoe groot was de inspraak van de landbouwers in de organisatie en werking van de Landbouwsectie? Specifiek zijn er onderzoeksmogelijkheden in verband met landbouwproductie, veeteelt, landbouwwerktuigen,

---

231. NATH, *Voedselschaarste en voedselbedeling*, 15-37. Aartrijke en Gent waren de twee casestudies.

mankracht... In de schoot van de Landbouwsectie ontstonden ook bijzondere commissies zoals de nationale kas voor landbouwkredieten, de commissie voor voedingseconomie, de centrale commissie voor landbouwherstel en de commissie ter bestrijding van (voedsel)fraude. Hun werkzaamheden bieden perspectieven voor verder onderzoek.

- Aansluitend daarbij zijn de talrijke verordeningen van de bezetter per gemeente, stad of regio afgekondigd. Besluiten en briefwisseling daartoe is vaak terug te vinden in het gemeente- of stadsarchief. Er kan bijvoorbeeld bekeken worden in welke mate de opeisingen kwalitatief en kwantitatief toenamen (als dat al zo was) en wat de perceptie van het lokaal bestuur daar tegenover was. Was iedere boer even erg getroffen door de opeisingen? Welke producten wilde de bezetter? Werd er veel weiland in akkerland omgezet? Op welke manier probeerde men de opeisingen te ontvluchten? Hoe zwaar wogen de opeisingen en het ontbreken van veevoeder en meststoffen op de landbouwproductie?
- Veel dieren werden door de bezetter opgeëist. Het kan interessant zijn om dit aspect verder te onderzoeken. Hoe ging men bijvoorbeeld in de oorlog om met dieren? Er sneuvelden naar schatting quasi evenveel dieren als mensen tijdens WOI.²³² Hoe moeilijk werd overleven voor de boeren als de Duitsers paarden, runderen en ander vee hadden opgeëist? Lotte Martens maakte reeds een (inleidende) studie over het onderwerp, maar regionale gelijkenissen of verschillen kunnen verder uitgediept worden.²³³
- Reeds voor de oorlog deed Leopold Frateur van het Leuvense Instituut voor Huisdierkunde onderzoek naar veeveredeling. Tijdens en na de oorlog zetten hij en de Boerenbond daar nog meer op in om de sterk teruggevallen veestapel zowel kwalitatief als kwantitief te verbeteren. Er kan bekeken worden hoe Frateurs plannen werden doorgevoerd. Waren er na de oorlog nog andere wetenschappers die ijverden voor veeveredeling? Was er academische eensgezindheid? Hoe ontwikkelde het onderzoek zich verder na de oorlog? In welke mate kwam de veestapel terug op peil?

232. Ter illustratie: In 2012 organiseerde Mendop vzw de tentoonstelling "They shoot horses, don't they?" waarbij voor het eerst skeletten en resten van paarden en muilieren werden geëxposeerd die uit de massagraven van de Westhoek zijn opgegraven.

233. MARTENS, *De veestapel onder schot*, 1.

9° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	17° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	<p>BOND DER BOTERHANDELAARS EN BOTERVOORTBRENGERS VAN BRABANT (ERKENDE BEROEPSVEREENIGING)</p> <p>LIGUE DES MARCHANDS ET PRODUCTEURS DE BEURRE DU BRABANT (UNION PROFESSIONNELLE RECONNUE)</p> <p>Boterkaart Carte de Beurre</p> <p>afgeleverd aan M <i>Goris Goris</i> délivré à M rue <i>14</i> straat</p> <p>Gezinskaart n° <i>791</i> Carte de ménage n° <i>791</i> Aantal af te leveren rantsoenen Nombre de rations à délivrer</p> <p>4</p> <p>door den <i>Handelaar M</i> par le détaillant M rue <i>Pl. Communale 25</i> straat</p> <p>MAGASIN N° 87</p>
10° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	18° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	
11° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	19° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	
12° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	20° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	
13° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	21° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	
14° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	22° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	
15° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	23° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	
16° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	24° REPARTITION CARTE DE MÉNAGE N° Nombre de rations 4	

Dit is een kaart voor het verkrijgen van boter vervaardigd door de Bond der Boterhandelaars en Botervoortbrengers van Brabant. Het was de enige door de Duitsers erkende organisatie die boter mocht produceren of verkopen. Rond de werking van deze beroepsvereniging is er nog onderzoek mogelijk.

- België was tijdens de oorlog opgedeeld in verschillende gebieden. Landbouw en voedselvoorrading waren daarvan afhankelijk. Naast het Generaal-Gouvernement en het Etappengebied was er ook 'vrij België'. Er kan onderzocht worden hoe de landbouw in onbezet België evolueerde. Viel die ook ten prooi aan talrijke opëisingen (door de geallieerden)? Produceerde die meer ten behoeve van de voedselvoorrading aan het front? Werden er andere gewassen geteeld (bijvoorbeeld meer tabak)? Het archief van Jean-François Maes en de dossiers in verband met landbouw in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen bieden hiertoe een geschikte insteek.

- Het verhaal van het landschap is tevens het onderzoeken waard. Hoe evolueerde het landelijke (en als contrast het stedelijke) landschap? Welke veranderingen waren er voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog? Zijn daar nu nog sporen van zichtbaar? Welke impact had dat op het leven van de landbouwers en de gewone bevolking tijdens de oorlogsjaren? Werd het landschap in zijn vooroorlogse toestand hersteld? Postkaarten, foto's en kaarten zijn hiervoor interessante bronnen.

- Landbouwproductie en de verkoop van levensmiddelen waren door de bezetter strikt gereguleerd. Veel producten verzamelden de Duitsers in 'Zentrales'. Werking, doel en inhoud van deze centrales kan verder bekeken worden. In deze context is het archief van de Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers van Brabant interessant. Deze organisatie zag toe op de productie en verkoop van boter, uiteraard onder Duitse auspiciën. (Een beknopte beschrijving van het archieffonds is verder terug te vinden.)

- Grote delen van de Westhoek werden tijdens de Eerste Wereldoorlog herschapen tot een maanlandschap. Dorpen, boerderijen, akkers, weilanden waren vernietigd. Na de oorlog zetten de overheid en de landbouwsector een grootschalig programma op om de infrastructuur en het landschap te herstellen. Er kan op zoek gegaan worden naar de aanpak en de resultaten van dit herstelprogramma. Eventueel kan één gemeente als case worden uitgewerkt. Diverse ministeries waren betrokken bij het herstel van de verwoeste gebieden en het landbouwherstel. De acties van de Boerenbond kunnen in dit onderzoek geïntegreerd worden maar kunnen ook op zich staan.

- De Dienst voor het Landbouwherstel (Office de la Reconstitution Agricole) werd in 1919 opgericht door Albert Ruzette, toenmalig minister van Landbouw. Het goed bewaarde archieffonds laat toe om de wetgeving rond de verwoeste gewesten te onderzoeken, de activiteitenverslagen er op na te slaan en briefwisseling van alle betrokkenen te bekijken.²³⁴ Om het landbouwherstel te bevorderen, organiseerde de dienst diverse wedstrijden voor landbouwherstel en grondrestitutie. Het is een meerwaarde om te bekijken hoe deze wedstrijden werden georganiseerd, welke criteria gehanteerd werden en wat het uiteindelijke resultaat was.

---

234. CARNEL, *Inventaire des archives du ministère...*, 7-II.

- Het herstel van de ‘verwoeste’ gewesten was één van de prioriteiten van de Belgische Boerenbond. In tegenstelling tot een aantal rijkslandbouwkundigen geloofde de Boerenbond wel in een volledig landbouwherstel. Het richtte daartoe een Dienst voor het Herstel van West-Vlaanderen op. Maar het initiatief van de Boerenbond was niet louter uit medeleven.²³⁵ Het oorlogsherstel was voor de Boerenbond een unieke kans om vaste voet in West-Vlaanderen te krijgen. Interessant kan dus zijn hoe de Dienst voor het Herstel van West-Vlaanderen functioneerde en in welke mate de expansionistische ondertoon op het vlak van ledenwerving aanwezig was. Werden er voorwaarden gekoppeld aan het herstel? Werden boeren die zich niet wilden aansluiten bij de Boerenbond de diensten en middelen van het landbouwherstel ontzegd?
- Een belangrijk beleidsaspect van de Boerenbond na de oorlog was de aanhoudende kritiek ten opzichte van de landbouwers te counteren. Tijdens en na de oorlog werd de boer vooral door de linkse pers afgeschilderd als een meedogenloze woekeraar die enkel interesse had in zijn eigen portefeuille en geen schroom had om de (stedelijke) bevolking niet van voedsel te voorzien. Interessant kan dus zijn om het imago van de boer te beschrijven. Waren er regionale verschillen? Hoe evolueerde dat? Zowel kranten en tijdschriften als pamfletten en spotprenten dienen als bronmateriaal. De tegenreactie van de Boerenbond – om het imago van de boeren te herstellen – verdient tevens de nodige aandacht.
- Tijdens de oorlog was de werking van de Boerenbond verstoord. Toch slaagde de bond er in om in beperkte mate te communiceren met haar achterban. Er zijn diverse brochures, brieven en pamfletten bewaard die praktische tips gaven in verband met slim tuinieren, hoe voeding te besparen, hoe zuinig te leven... De Boerenbond gaf tevens advies welke landbouwproducten men best teelde en welke niet. Dergelijke raadgevingen kunnen in het onderzoek gecombineerd worden met soortgelijke tips uitgaande van de provinciale afdelingen van het NHVC.
- Nauw daarmee verbonden is het verhaal van de gewone mensen. Wat kon de bevolking zelf doen – buiten de hulporganisaties om – om aan voldoende voedsel te geraken? Hoe leefden ze tijdens de oorlogsjaren? Wat waren hun eetgewoonten? Hoe was hun verhouding tegenover de boeren, de comités en de bezetter? Werden de tips van de Landbouwsectie en Boerenbond opgevolgd?

---

235. VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 154-158.

Hoe veranderde het dagelijkse leven tijdens de Eerste Wereldoorlog? Egodocumenten zijn voor dit onderwerp een interessante bron.

- Op het vlak van gendergeschiedenis zijn er tevens onderzoeksmogelijkheden. De Belgische huisvrouwen hadden hun handen vol met het beheer van de administratieve kant van de voedseldistributie. De vele zegels en bonnen, de aardappelen-, vlees-, vet- en kolenkaart, de oogstkaart, het inkomstenformulier en vooral het eenzelveheidsboekje werden zorgvuldig bijgehouden, ingevuld, afgestempeld en afgegeven. Bij het bereiden van de volksoep en voedselbedeling voor kinderen waren vrouwen actief betrokken. Ook de rol van de boerin kan onderzocht worden.
- Tijdens de bezetting kweekten honderdduizenden mensen, vooral minder kapitaalcrachtige stedelingen, zelf aardappelen en groenten om hun gezin van voedsel te voorzien. Om de dreigende hongersnood te bestrijden, speelden volkstuinten en het Werk van den Akker een belangrijke rol. Luc Vandeweyer bestudeerde het fenomeen reeds maar andere inzichten en perspectieven bieden ongetwijfeld een meerwaarde.²³⁶ Vooral regionale verschillen en de naoorlogse situatie kunnen verder uitgespit worden.
- Het economische verhaal van de bevolking is een interessant uitgangspunt. Hoe konden ze überhaupt overleven? Hoe verdienden gewone mensen hun boterham tijdens de oorlogsjaren? Het thema smokkelen of 'blauwen' komt hier tevens aan bod. Vooral langs de grensgemeenten met Nederland werd er duchtig gesmokkeld. Levensmiddelen waren de favoriete smokkelwaar. In navolging van Steven Van Waesberghe die een studie maakte over smokkel in het Waasland, kunnen andere regio's of gemeenten belicht worden.²³⁷
- Het archievenoverzicht maakte duidelijk dat diverse persoonsarchieven relevante informatie bevatten in verband landbouw tijdens de oorlog. Die fondsen kunnen aangegrepen worden om een biografie op te stellen. De acties in het kader van landbouw en voeding worden gekaderd in een persoonlijke context. De biografie van markies van Villalobar door Truus Van Bosstraeten dient ongetwijfeld tot inspiratie.²³⁸ Villalobar was de Spaanse vertegenwoordiger van het CHN, de

236. VANDEWEYER, 'Tuintjes in oorlogstijd', 153.

237. VAN WAESBERGHE, *Smokkel in het Land van Waas*, 1-3.

238. VAN BOSSTRAETEN, *Bezet maar beschermd*, 9-12.

opvolger van het CRB. Mogelijke biografieën zijn die van Albert Henry, L. Boereboom, Jean-François Maes, Albert Ruzette, Mathieu Gilot, Raphaël Verwilghen of Leopold Frateur.

- De uitbraak van de oorlog veroorzaakte een gigantische vluchtelingenstroom. Meer dan een miljoen Belgen vluchtten weg van de oorlog, onder andere richting Nederland. Enkele maanden later waren de meeste teruggekeerd. Een aantal boeren namen de wijk en keerden soms niet meer terug. Migratie van landbouwers tijdens en na WOI is dus een interessant onderzoekstopic. Henk Byls besteedde in zijn doctoraat reeds aandacht aan het fenomeen. Geweten is dat er na de oorlog een aantal landbouwersgezinnen definitief naar Normandië trokken. Naar welke plaatsen migreerden de boeren nog meer? Hanteerden ze dezelfde productietechnieken? Hadden ze nog een band met België?
- Een bijzondere invalshoek, die bovendien kadert in de koloniale landbouwgeschiedenis, is de impact van de Eerste Wereldoorlog op het landbouwsysteem in Belgisch-Congo in de periode 1910-1920 te bestuderen. Mogelijke onderzoeksvragen zijn dan: Kreeg de sector vanaf dan meer aandacht van de koloniale overheid en de regering in Europa? Welke nieuwe teelten traden op de voorgrond en hoe verliep het exportsysteem? Op welke manier werd de lokale bevolking ingeschakeld in de oorlogsproductie? Was er sprake van een migratie van Belgische landbouwers naar Congo tijdens de oorlog? Werden bepaalde (nieuwe) landbouwideeën uit België geïmplementeerd in Congo na de oorlog (of vice versa)?
- Met betrekking tot de visserij zijn er diverse onderzoeksmogelijkheden. Vooral de Oostendse visserij tijdens WOI is sterk gedocumenteerd. Het is een meerwaarde om de zeevisserij van de overige kustgemeenten te onderzoeken. Bleven de vissers actief tussen De Panne en Nieuwpoort (onbezet België)? Of beperkte de visvangst zich tot louter kustvisserij (zoals in Oostende)? Veel vissers vluchtten naar Engeland, Nederland of Frankrijk. Hoe waren hun levensomstandigheden daar? Bleven ze vissen? Konden ze hun vangst gemakkelijk aan de man brengen?
- Tijdens de oorlog stonden de vissers soms schepen en ander materiaal af ten behoeve van de oorlogsactiviteiten. Er kan bekeken worden hoe omvangrijk deze verliezen waren. De Scheidsrechterlijke Commissie voor Oorlogsschade aan visserijsloepen hield zich hier mee bezig. De Belgische vissersvloot werd na de oorlog vernieuwd en uitgebreid. Vissers namen in het buitenland trouwens nieuwe

productietechnieken en andere vismethodes over. Hoe ging dit in zijn werk? Wat waren die nieuwe of vernieuwde methodes? Kortom, hoe evolueerde de Belgische zeevisserij na de Eerste Wereldoorlog?

- Riviervisserij maakte ook deel uit van de Belgische visserij. Door de Duitse inval viel de Belgische economie grotendeels stil zodat de vervuiling van waterlopen en rivieren afnam. Een substantieel deel van de bevolking vulde zijn dieet aan met de gevangen vis uit nabijgelegen vijvers en waterlopen. Over riviervisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog is nog maar weinig onderzoek gebeurd. Affiches en kranten lijken hiervoor de meest aangewezen bronnen.
- De oorlog eindigde met de wapenstilstand op 11 november 1918. Het Verdrag van Versailles bepaalde de naoorlogse toestand. In het kader van de herstelbetalingen kwamen ook de Belgische landbouw en visserij aan bod. Leopold Frateur was trouwens één van de Belgische onderhandelaars. Een mogelijk onderzoeksthema is de bepalingen van dit verdrag te bekijken en nagaan in welke mate ze uitgevoerd zijn. Wat en hoeveel kreeg België ter revitalisatie van zijn landbouw? Hoe reageerde de publieke opinie? Welke eisen werden niet ingewilligd? Wetteksten en kranten bieden mogelijkheden tot vergelijkend onderzoek.

De geselecteerde thema's hebben vooral betrekking op de ontwikkeling van de landbouw, het platteland, de voedselproblematiek en het platteland in België. Uiteraard kan elk van deze thema's opengetrokken worden tot op Europees niveau. De omstandigheden zijn echter voor elk land verschillend (zie hoger). Toch moet het mogelijk zijn om een internationaal comparatief onderzoek te voeren over de landbouwsector tijdens de Eerste Wereldoorlog. Verschillen en overeenkomsten tussen landen worden zo met elkaar afgetoetst.

4. BIBLIOGRAFIE

Er is enorm veel verschenen over de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Het is onbegonnen werk om deze allemaal te bekijken. Via diverse bibliografieën en online catalogi stelden we een lijst samen die in de ruime zin betrekking heeft op landbouw, voeding en WOI. We voerden eerst een selectie door op titel, daarna ook op onderwerp. Het is dus niet uitgesloten dat mogelijk interessante werken in verband met landbouw en voeding niet in deze lijst staan. Bij elk onderzoek is het sowieso aangeraden om de algemene bibliografieën te raadplegen. In dit overzicht namen we tevens een beperkt aantal algemene werken op. De focus van deze bibliografie ligt op uitgegeven bronnen en studies over België. Ter aanvulling zijn ook een aantal titels opgenomen die betrekking hebben op landbouw en voeding in het buitenland.

Voor het samenstellen van de bibliografie hanteerden we een driedelige structuur. In een eerste deel reiken we een aantal hulpmiddelen aan. Naast bibliografieën over de Eerste Wereldoorlog en landbouw is er een uitgebreid overzicht van inventarissen en archiefgidsen. Deze verwijzen rechtstreeks naar relevante archiefbronnen. Een tweede deel slaat op uitgegeven bronnenmateriaal. Naast contemporaine documenten is er een overzicht van de voornaamste landbouwtijdschriften en cartografische bronnen. Het derde en laatste deel is het omvangrijkst. Het literatuuroverzicht is daar terug te vinden. Naast veel studies over België en Vlaanderen, komen ook andere Europese landen en de Verenigde Staten aan bod.

1. Hulpmiddelen

1.1 Bibliografieën

- DEGRANDE, V., *Bibliografie Eerste Wereldoorlog in West-Vlaanderen: geannoteerde inventaris uit de West-Vlaamse heemkundige en historische tijdschriften*, Assebroek, 2007.
- HINGHAM, R. en SHOWALTER, D. red., *Researching World War I: a handbook*, Westport-Londen, 2003.
- LEFEVRE, P. en LORETTE, J. red., *België en de Eerste Wereldoorlog. Bibliografie* (Centrum voor Militaire Geschiedenis. Bijdragen, 21), Brussel, 1987.
- SEGRS, Y., VAN MOLLE, L. en WOESTENBORGH, B., *Oriënterende bibliografie agrarische en rurale geschiedenis (19de en 20ste eeuw België)*, 2012 (www.hetvirtueleland.be/bronnen/bibliografie).
- TALLIER, P.-A. en SOUPART, S., *België en de Eerste Wereldoorlog. Bibliografie. Deel 2 (werken uitgegeven van 1985 tot 2000)* (Centrum voor Militaire Geschiedenis. Bijdragen, 35), Brussel, 2001.
- VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), 2de Herz. Uitg., Brussel, 2009.

1.2 Inventarissen en archiefgidsen

- AMARA, M., *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 446), Brussel, 2009.
- AMARA, M., *Inventaire des archives du Comité provincial de Secours et d'Alimentation pour le Brabant* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 447), Brussel, 2009.
- Archives de la guerre – Inventaire du Comité d'alimentation* (Inventaires Archives de la Ville de Bruxelles, 40), s.l., s.d.
- ASTACHOVA, M. en OLIVETSKAYA, A., *Inventaris van het archief van het NISG*, Gent, 1997.
- BAKKER, C., *Archief De Panne. Onbezet België 1914-1918* (Algemeen Rijksarchief, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in beperkte oplage, 86), Brussel, 1992.
- BATTAGLIA, A., *Archives de la Grande Guerre: inventaire des sources de la Première Guerre mondiale conservées à la BDIC*, Nanterre, 2010.
- BECKER, A. en DEROSIER, B. red., *Guide des sources de la guerre 1914-1918 dans le Nord* (Archives départementales du Nord, Temps, espace et société, 1129), Villeneuve d'Ascq, 2009.
- BERNARDO Y GARCIA, L., *Inventaire des archives de Georges Theunis (1915-1968)* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 494), Brussel, 2010.
- BETERAMS, G., *Inventaris van de archieven van het nationaal komiteit voor hulp en voeding, provincie Antwerpen* (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Antwerpen. Inventarissen, 7), Brussel, 1970.
- BOIJEN, R., *Inventaris van het archiefonds 1914-1918. I: Personalia* (Centrum voor Militaire Geschiedenis. Inventarissen, 19), Brussel, 1982.
- BOIJEN, R., *Inventaris van het fonds prentbriefkaarten: I. 1914-1918, Oorlogsoorden en getroffen streken, steden en gemeenten* (Centrum voor Militaire Geschiedenis, inventarissen, 32), Brussel, 1989.

- BOURGEOIS, P., DEVOLDER, C. en GUINAND, M. red., *Het Ministerie van Landbouw (1884-1990). I: Organisationsstructuur van de centrale administratie en adviesorganen* (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea archivistica, Studia, 50), Brussel, 1994.
- BOURGEOIS, P., DEVOLDER, C. en GUINAND, M. red., *Het Ministerie van Landbouw (1884-1990). II: Overzicht van de bevoegdheden* (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea archivistica, Studia, 54), Brussel, 1994.
- BOURMANNE, C. en COSEMANS, A., *Inventaire des archives de la Commission for Relief in Belgium et de Comité hispano-néerlandais* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 535), Brussel, 2000.
- BOVESSE, J. en LADRIER, F., *Répertoire sur fiches manuscrites provisoires des archives (triées) de l'Administration provinciale de Namur, 1830-1930*, onuitgegeven, s.l., s.d.
- CAIMO, K., ROSIER, K., SEGERS, Y. en VAN MOLLE, L., *Repertorium van de Belgische landbouwers*, Leuven, [in voorbereiding].
- CARNEL, S., *Inventaire des archives de la Fédération des coopératives pour dommages de guerre (1919-1930)* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 342), Brussel, 2003.
- CARNEL, S., *Inventaire des archives du ministère de l'Agriculture: 1ère Direction générale: Office de la Reconstitution Agricole (1919-1926)* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 353), Brussel, 2004.
- CHARLES, L., ANTHEUNIS, G. en LALEMAN, M., *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos*, Gent, 2007.
- CONSTANDT, M., *Inventaris van het fonds van het oorlogsmuseum van Zeebrugge*, onuitgegeven, [Brugge], 1982.
- COUTTENIER, J., *Archief Kardinaal D. Mercier, 1851-1926*, onuitgegeven, s.l., s.d.
- COSEMANS, A., *Inventaris van het archief van Frans Schollaert en Joris Helleputte* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 13), Brussel, 1990.
- DANIELSON, E., *Commission for Relief in Belgium (1914-1930): a register of its records in the Hoover Institution archives*, Stanford, 1996.
- DE CAIGNY, S. en ANSEEUW, A., *Het Gekwetste Gewest: archievangids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek* (CVA, Focus architectuurarchieven), Antwerpen, 2009.
- DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., *Inventaire des archives du fonds Auguste Dupont Comité belge de la Haye (1914-1918)* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 475), Brussel, 1998.
- DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., *Inventaire des archives du Comité d'enquête économique de La Haye, 1915-1919* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 564), Brussel, 2002.
- DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., *Inventaire des archives du commissaire général du gouvernement belge à Londres (1918-1919)* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 567), Brussel, 2002.
- DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., *Inventaire des archives du Comptoir national pour la reprise de l'activité économique en Belgique (sections de La Haye et de Londres), 1916-1919* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 566), Brussel, 2002.
- DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., *Inventaire des archives du Conseil économique de La Haye, 1917-1918* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 565), Brussel, 2002.
- DELVAUX, A.-C., *Inventaire des archives de la Société intercommunale de ravitaillement de la Province de Liège (1916-1921)* (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Luik. Inventarissen, 115), Brussel, 2011.
- DELVAUX, A.-C., *Inventaire des archives du Comité de secours et d'alimentation de la Province de Liège (1914-1922)* (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Luik. Inventarissen, 117), Brussel, 2011.

- DEMEYER, M., *Inventaris van het archief van de centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische Boerenbond 1890* – (KADOC Inventarissen en repertoria, 19), Leuven, 1987.
- DEMEYER, M. en DE SMAELE, H., *Inventaris van het archief van Minister van Staat Gerard Cooreman, 1852-1926* (KADOC Inventarissen en repertoria, 31), 2de druk, Leuven, 1993.
- DEPOORTERE, R., *Commission des réparations (1918-1931): inventaire* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 44), Brussel, 1988.
- DEPOORTERE, R., *Inventaire des archives du Bureau documentaire belge (1915-1920)* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 179), Brussel, 1994.
- DEPOORTERE, R. en DE SMET, J., *Inventaire des archives du Ministère van Nijverheid en Arbeid (1917-1918)* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 292), Brussel, 1996.
- DEVOLDER, K. en SYMOENS, B., *Bezete België 1914-1918: tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Educatieve Dienst, Dossiers, 2de reeks, 18), Brussel, 1998.
- DEVOLDER, K., *Catalogus van de topografisch-historische atlas (nrs. 1501-2000); (nrs. 2001-2500); (nrs. 2501-3000); (nrs. 3001-3500)* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 264, 267, 279, 343), Brussel, 1997, 1998, 1999, 2003.
- DEVOLDER, K., *Inventaris van het archief van de Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers van Brabant, erkende beroepsvereniging (1916-1919)* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 577), Brussel, 2004.
- DEVOLDER, K., *Ministerie van Landbouw en Openbare werken. Bijzondere dienst voor de heropbouw van de door de oorlog verwoeste gewesten in West-Vlaanderen: plattegronden betreffende de wederopbouw van de verwoeste gewesten (1919-1925)* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 414), Brussel, 2008.
- GRUYTHUYSEN, M., VAN SCHIE, H. en TEMPELARS, A., *Inventaris van de archieven van crisisinstellingen in verband met de Eerste Wereldoorlog, 1914-1926*, Den Haag, 1993.
- HUYS, E., *Inventaris van de verzameling 'verwoeste gewesten'*, Brussel, 1996.
- JACQUET-LADRIER, F., *Répertoire de la Collection d'imprimés réunie par A. Borgnet en F. Golenvaux*, Brussel, 1989.
- JANSSENS, G., *Inventaire des archives du Cabinet du Roi. Règne Albert I, Période 1914-1918*, Brussel, 2006.
- JANSSENS, G., *Inventaire des archives du Cabinet du Roi. Règne Albert I, Période 1909-1914 et 1919-1934*, Brussel, 2006.
- JANSSENS, L., *Catalogus van de topografisch-historische atlas (nrs. 1-500); (nrs. 501-1000); (nrs. 1001-1500)* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 243, 247, 260), Brussel, 1991, 1993, 1996.
- JOUSTEN, W., *Inventar des Archivs der Landwirtschaftlichen Lokalabteilung St. Vith-Malmedy (1898-1921)*, Eupen, 2004.
- LELOUP, G. en STRUBBE, F., *Inventaris van het archief van het Ministerie van Openbare Werken, Bestuur der Gemeentewegen* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 496), Brussel, 2010.
- MADDENS, K., *Papiers Albert Henry* (Archives Générales du Royaume, Département III), Brussel, 1998.
- MARÉCHAL, G., *Archief van het provinciebestuur van Brabant. Neerlegging 1933-1938, begin 19de eeuw – 1936* (Rijksarchief Anderlecht, Toegangen in beperkte oplage, 27), Brussel, 2001.
- MATTHYS, C. en LEFEBVRE, W., *Gids van landbouwarchieven in België 1795-2000* (ICAG-Studies, 3), Leuven, 2006.
- MERTENS, J., *Inventaris van het archief van het hoofdwaterschoutsambt Oostende* (Algemeen Rijksarchief, Rijksarchief Brugge, Toegangen in beperkte oplage, 90), Brussel, 1992.

- NIEBES, P.-J., *Inventaire du fonds Albert François délégué du Comité national de Secours et d'Alimentation pour le Hainaut* (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Bergen. Inventarissen, 102), Brussel, 2011.
- NIJSSSEN, R. en CEUNEN, N., *WOI. Onderzoeksgids voor de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in Haspengouw*, Sint-Truiden, 2011.
- NIJSSSEN, R. en CEUNEN, N., *Verzameling van de Hasseltse affiches uit de Eerste Wereldoorlog 1914-1919* (Rijksarchief te Hasselt, Inventarissen, 102), Brussel, 2012.
- NOTEBAERT, A., NEUMANN, C. en VANDEN EYNDE, W., *Inventaris van het archief van de dienst der verwoeste gewesten* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 237), Brussel, 1986.
- NUYTTENS, M., *Plaatsingslijst van het archief van het provinciaal hulp- en voedingscomité Oost-Vlaanderen*, onuitgegeven, Gent, 1990.
- NUYTTENS, M., *Familie Moyersoën* (Rijksarchief Gent, Inventarissen, 70), Brussel, 1992.
- PAGNOUL, A.-M., *Adresses aux Rois et procès-verbaux d'événements officiels marquants (1834-1921)*, Brussel, 1989.
- PAGNOUL, A.-M., *Inventaire des papiers Joseph Manneback* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 204), Brussel, 1977.
- PAULS, A., *Archiv des Kreises Malmedy (1803-1939)* (Rijksarchief Eupen, Toegangen in beperkte oplage, 1), Brussel, 1994.
- PODEVIJN, D., *Inventaris van het archief van minister van Staat Romain Moyersoën (1870-1967)* (KADOC Inventarissen en repertoria, 33), Leuven, 1993.
- ROLAND, G., *Relevé des Archives du Comité de Secours et d'Alimentation de la province de Luxembourg 1914-1918*, onuitgegeven, Saint-Hubert, 1994.
- SOMERS, A., *Inventaris van het archief van Jean-François Maes (1873-1957) en aanverwanten 1782-1973* (Rijksarchief Brugge, Inventarissen, 71), Brussel, 2011.
- TALLIER, P.-A., *Inventaire des Archives de l'Administration des Eaux et Forêts (Ministère des Finances puis Ministère de l'Agriculture) déposées aux Archives de l'État à Namur (1806-1962)*, Brussel, 2001.
- THIELEMANS, M.-R., *Liquidation du fonds de Roi Albert*, Brussel, 1998.
- TIHON, C., *Provinciaal Bestuur Brabant. Archief neergelegd in 1921-1923. 'Tihon 2'* (Rijksarchief Anderlecht, Toegangen in beperkte oplage, 48), Brussel, 2001.
- VAN HAEGENDOREN, M., *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation. Comité local d'Anderlecht* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 284), Brussel, 1995.
- VAN MEERBEECK, L., *Papiers Charles de Broqueville* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 29), Brussel, 1998.
- VANDEN BOSCH, H., AMARA, M. en D'HOOOGHE, V., *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog, 17), Brussel, 2010.
- VANDEN BOSCH, H., *Documentatie verzameld door de Commissie voor de Oorlogsarchieven 1914-1940* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 506), Brussel, 2011.
- VANDEN BOSCH, H., *Oorlogsarchieven. Reeks inventarissen 9. Inventarissen van de archieven betreffende de Eerste Wereldoorlog verzameld door particulieren*, (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 532-545), Brussel, 2013.
- VANDEN BOSCH, H., *Inventarissen van de archieven van de Rechtbank voor Oorlogsschade en van het Hof voor Oorlogsschade van Brussel (1919-1935)* (Rijksarchief Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Inventarissen, 53), Brussel, 2008.

- VANDEN BOSCH, H., *Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven 1914-1935* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 507), Brussel, 2011.
- VANDEN BOSCH, H., *Inventaris van de verzameling oorlogsdokumentatie van Théodore Heyse 1905-1964* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 522), Brussel, 2012.
- VANDEN EYNDE, W., *Inventaris van het archief van ingenieur-urbanist Raphaël Verwilghen*, 20 dln., Leuven, 1991.
- VELLE, K. en DHONDT, J., *Inventarissen van de archieven van de Hoven en Rechtbanken voor Oorlogsschade in Vlaanderen (en rechtsopvolgers) (1919-1936)* (Rijksarchief Beveren, Inventarissen, 59), Brussel, 2001.
- VLEESCHOUWERS, C., *Inventaris van het archief van het bestuur van het Zeewezen 1830-1976* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 215), Brussel, 1979.

2. Bronnen

2.1 Uitgegeven bronnen

- Algemeen verslag over de werkzaamheden van de provinciale landbouwafdeeling van het Nationaal hulp- en voedingscomiteit der provincie Antwerpen gedurende de jaren 1914 tot 1919* (Land- en Tuinbouwcomiteit der provincie Antwerpen), Antwerpen, 1920.
- ASQUITH, H., *On Belgium: relief food reaches the Belgians and reaches them alone. One of the finest achievements in the history of a humane organisation. King Albert's message* (National Committee for Relief in Belgium), Londen, 1916.
- AZNAR CASANOVA, R., *La panification dans la province de Liège et ses formes d'administration*, Luik, 1917.
- Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der verwoeste gewesten*, Brussel, [1919-1921].
- Belgische Boerenbond. Jaarverslag*, Leuven, 1914-1918.
- Belgische Heidemaatschappij. Verslagen dienstjaar* (Belgische Boerenbond), Leuven, 1914-1922.
- Boerenbond belge. Mutuelle belge contre l'incendie. Tarifs et clauses spéciales* (Boerenbond belge), Leuven, 1917.
- Bouwen en heropbouwen van huis en stal* (Belgische Boerenbond), Leuven, 1915.
- BRIGODE, J., *Union patriotique des femmes belges. Rapport présenté au Comité National de Secours et d'Alimentation, 8 août 1914 – 28 février 1915*, Brussel, 1915.
- Bulletin de l'Office des Régions Dévastées* (Ministère de l'intérieur), Brussel, 1919-1921.
- Bulletin des comités et des oeuvres belges aux Pays-Bas – Bulletin der Belgische comité's en der Belgische instellingen in Nederland*, Den Haag, s.d.
- CAUDRON, O., *Het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de landbouwersvereniging 'Redt u zelve' gesticht te Aalst ten jare 1919*, Gent, s.d.
- Cinq leçons d'embellissement de la vie rurale données pendant les travaux du jury de perfectionnement* (Etudes de reconstructions rurales, Commission nationale pour l'embellissement de la vie rurale), Brussel, 1916.
- CLERFAYT, A., *Comment doit-on s'alimenter?*, Brussel, 1916.
- CLERFAYT, A., *Hoe moeten wij ons voeden?*, Brussel, 1916.

- Comité National de Secours et d'Alimentation de la Province d'Anvers. Rapports présenté au Comité National de Secours et d'Alimentation, Antwerpen, 1915.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Bureau central des récoltes. Statistiques générales sur les opérations de moutures des comités provinciaux d'alimentation, les achats et les ventes de céréales indigènes par les bureaux provinciaux des récoltes et les importations de blés exotiques de la Commission for Relief in Belgium. Exercices 1916-1917, 1917-1918, s.l., s.d.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Comité provincial du Luxembourg. Rapports trimestriels et mensuels du Comité provincial du Luxembourg au Comité national. 1914-1915-1916-1917-1918, 60 dln., s.l., s.d..*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Compte rendu des opérations du comité provincial de secours et d'alimentation pour le Brabant au 31 décembre 1916, Brussel, 1918.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Compte rendu par le Comité exécutif des opérations du Comité national au 30 juin 1915, Brussel, 1916.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Compte rendu par le Comité exécutif des opérations du Comité national au 31 décembre 1915, Brussel, 1916.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Compte rendu par le Comité exécutif des opérations du Comité national au 30 juin 1917: 1: Département Alimentation, 2: Département Secours, Brussel, 1917.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Département laiteries du Comité national. Installations créées pendant la guerre pour fournir du lait aux oeuvres de l'enfance et aux tuberculeux, 3 dln., s.l., s.d..*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Département Secours. Recueil des règlements et instructions générales, Brussel, 1917.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Dernière réunion des délégués des comités provinciaux, le 3 juillet 1919. Allocutions de MM Francqui et Franck, s.l., 1919.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Province de Flandre Orientale. Rapports du Comité provincial. 28 janvier – 30 septembre 1915, 5 dln., Gent, 1915.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Rapport général du Comité de la province du Liège au 31 décembre 1915, Luik, 1916.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Rapport général du Comité de la province du Liège au 31 décembre 1917, Luik, 1917.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Rapports et comptes rendus du Comité exécutif du mois de novembre 1914 au mois de décembre 1917, 17 dln., s.l., s.d.*
- Comité National de Secours et d'Alimentation. Section Agricole. Rapport pour la période du 15 décembre 1914 au décembre 1915, Brussel, 1916.*
- Commission d'étude pour les reconstructions rurales dans les régions dévastées par la guerre. Rapport général, s.l., s.d.*
- COMPÈRE, A., *La pomme de terre (brochure de propagande patronnée par la Section Agricole)*, Bouillon, 1916.
- Compte rendu de l'Assemblée générale tenue à Louvain, le 10 avril 1917 à 3 heures (H.C.) de l'après-midi (Middenkredietkas Belgische Boerenbond), Leuven, 1917.*
- Compte rendu de l'Assemblée générale tenue à Louvain, le 2 avril 1918 à 2 heures de l'après-midi (Middenkredietkas Belgische Boerenbond), Leuven, 1918.*
- Compte rendu de l'Assemblée générale tenue à Louvain, le 6 avril 1915 à 2 heures de l'après-midi (Middenkredietkas Belgische Boerenbond), Leuven, 1915.*

- Comptes rendus des séances de la Commission agricole belge de La Haye: juin 1917-novembre 1918*, Zeist, 1917-1918.
- Conditions in Belgium: recent statements refuted... Belgium under the Germans* (National Committee for Relief in Belgium), s.l., 1917.
- Construction de l'habitation rurale et de ses dépendances* (Boerenbond belge), Leuven, 1915.
- Cours pour chômeurs. Hygiène générale: notes*, Brussel, 1915.
- 'Das Comité National de Secours et d'Alimentation in Belgien', in: *Der Belfried*, oktober 1916.
- 'Das Comité National de Secours et d'Alimentation in Belgien', in: *Der Belfried*, 1917.
- DAVIDSON, R., *Belgium's Christmas: a message*, Londen, 1914.
- DE BROQUEVILLE, C., *The following important statement by the Belgian Prime Minister... Food supplies for Belgium: no leakage to the Germans*, s.l., 1916.
- DE KEYSER, F., *De landbouw ten huidigen tijde*, Gent, 1916.
- DE KEYSER, F., *De Werkmansakker* (Uitgaaf der landbouwfedeeling van het Provinciaal hulpen voedingskomiteit van Oost-Vlaanderen en van de Provinciale bevoorradingskommissie), Gent, 1917.
- DELSEMME, A. en PUTZEYS, F., *Ce que chacun doit savoir concernant l'alimentation rationnelle: résumé de conférences données en 1916*, Luik, 1917.
- DELSEMME, A. en PUTZEYS, F., *Wat eenieder hoort te weten omtrent de rationeele voeding: beknopte inhoud der conferenties in 1916*, Luik, 1917.
- De vergoeding der oorlogsschade* (Belgische Boerenbond), Leuven, 1919.
- De voeding gedurende den oorlogstijd: eenige keuken-recepten, eenige recepten voor huishoudkunde*, Etterbeek, 1917.
- DE ZUTTERE, C. en VERMAUT, R., *Enquête sur la pêche maritime en Belgique*, 2 dln., Brussel, 1909-1914.
- EDGAR, W., *How Belgium is fed. The work of saving a brave nation from starvation: extracts from a remarkable article*, Londen, 1915.
- FRANCK, L., *La résistance civile et les oeuvres de secours en Belgique occupée (1914-1918)*, s.l., 1932.
- GEORGE, L., *Waarheid en verdichting. Mr. Lloyd George's verklaring betreffende de scheepvaart en voedselvoorziening*, Amsterdam, 1917.
- GIELE, J. red., *Kringen voor boerinnen en voor landelijke huishoudsters van België in 1914-1919* (Nationaal komiteit van de verbonden der boerinnenkringen), Ronse, 1920.
- GIELE, J., *Nationaal komiteit voor de verfraaiing van het landleven, zijn doel en zijne werking*, Leuven, 1925.
- GILOT, M., *Onze werking in Verwoest Vlaanderen: beknopt overzicht der werkzaamheden van onzen 'Dienst voor herstel van Westvlaanderen'* (Belgische Boerenbond, bureel Roeselare), Roeselare, 1921.
- GHOBERT, J. en HUART, C., *Les anciennes constructions rurales et les petites constructions des béguinages en Belgique*, 4 dln., Brussel, 1914-1917.
- GOODE, W., *Will you let them die?: An appeal for children in Belgium*, Londen, 1916.
- GOURMET, A., *Le jardinage en temps de guerre*, Brussel, 1918.
- GRÉGOIRE, A., *Syllabus d'un cours populaire d'alimentation humaine*, Gembloux, 1916.
- Grondregels voor Voeding: raadgevingen voor goedkoope bereiding van spijzen* (Nationaal Hulpen Voedingskomiteit Antwerpen), Antwerpen, 1916.
- Habitations provisoires dans la Province d'Anvers 1915* (Comité national de secours et d'alimentation, province d'Anvers), Antwerpen, 1915.

- HAUSSMAN, *Redevoering te Leuven, 5 augustus 1918, in de plaatselijke oogstcommissies der staatslandbouwkundigen en vertegenwoordigers van den Boerenbond*, Leuven, 1918.
- HEINS, A., *Maisons rurales du type traditionnel flamand: recueil de planches*, Gent, 1915.
- HEINS, A. en DUTRY, A., *Landelijke woningen naar traditionele Vlaamsche type*, Gent, 1916.
- HERMAN, M., *Considérations utiles sur l'alimentation humaine: note rédigée pour les classes populaires*, Bergen, 1916.
- Het kookboek voor de Volkskeuken*, Antwerpen, 1916.
- HUSSON-MARÉCHAL, M., *Notions d'hygiène infantile*, Brussel, 1916.
- ICKX, H., *Oorlog aan de vijanden onzer tuinen*, Ekeren, 1918.
- In Belgium under German rule: one meal a day. Wholesale starvation if food supplies are stopped* (National Committee for Relief in Belgium), Londen, 1916.
- King Albert's thanks: relief ships now being hurried to Belgium. Americans continue to safeguard food supplies* (National Committee for Relief in Belgium), s.l., 1917.
- La famine rongeuse*, s.l., s.d. [1914-1918].
- LAMONT, E., *Eerste huishoudboekje: ons dagelijksch brood: handeling tot het bereiden van onzer gewone spijzen*, Gent, 1915.
- LAMONT-VAN HECKE, A., *De konijnenweek*, Gent, 1916.
- LEMONNIER, M., *Fabrication du pain, contrôle*, Brussel, 7 feb. 1915.
- LEONARD, E., *Land & dorp: aantekingen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land* (Land- en Tuinbouwcomiteit der provincie Antwerpen), Antwerpen, 1916.
- Le parti catholique et la restauration des régions dévastées et les dommages de guerre* (Douze tracts de propagande électorale catholique, 12), Brussel, 1921.
- Le ravitaillement de la population civile en Belgique occupée*, s.l., 1916.
- Les affameurs ou les vampires de la guerre. Les mauvais bourgmestres et les mauvais fermiers sur la sellette. Leur méfaits, leur patriotisme*, Nil-St.-Vincent, s.d..
- L'essor national 'Le tout dans l'union' société cooperative: statuts*, Brussel, 1916.
- Ligue nationale du coin de terre. L'assistance par le travail de la terre. Bilan de 1918*, Brussel, 1918.
- Livre de comptabilité agricole: concours de 1914-1915* (Comptoir belge du sulfate d'ammoniaque), Antwerpen, s.d.
- Losse onderrichtingen aan de besturen en de kassiers der spaar- en leengilden* (Middenkredietkas Belgische Boerenbond), Leuven, 1915.
- LUYTGAERENS, E. e.a., *Rapport du Boerenbond*, Leuven, 1915-1918.
- LUYTGAERENS, E., *Het onderwijs in de begrippen van land- en tuinbouw op de landelijke meisjesschool (les gegeven tijdens de studiedagen van den Belgischen Boerinnenbond te Leuven)*, 12-14 september 1916, Leuven, 1916.
- MANNAERT, L., *Praktisch en spaarzaam keukenboekje*, Antwerpen, 1916.
- MANNAERT, L., *Nuttige wenken over Spaarzaam en Voedzaam keuken in Oorlogstijd*, Antwerpen, 1916.
- Manuel de l'Office des Régions Dévastées* (Ministère des Affaires Economiques), Brussel, 1920.
- MARÉCHAL, C. en DE RUMER, E., *Comment se nourrir et se chauffer en temps de disette*, Brussel, 1917.
- MARÉCHAL, C., *Notions et conseils pratiques d'alimentation économique en temps de guerre*, Elsene, s.d.
- MASSART, J., *Comment les belges résistent a la domination Allemande*, Parijs, 1916.

- MASSART, M., *De recepten die iedereen kennen moet: het boek van de huisvrouw, van den handelaar, den fabrikant, den rentenier, den werkman, den hovenier, den landbouwer, den sportman, den jager, den visscher enz.*, Antwerpen, 1916.
- MISEREZ, H., *Le cultivateur west-flamand devant sa ferme détruite par la guerre: vers la restauration agricole de la Flandre dévastée: Rapport sur l'activité de la fédération agricole de Poperinghe en 1919 et en 1920*, s.l., 1921.
- Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit voor Antwerpen, *15 november 1915 – 31 mei 1919*, Antwerpen, 1919.
- Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit. Provincie Antwerpen. *Afdeling Hulp. Voorlopige woningen in de provincie*, Antwerpen, 1915.
- NOTHOMB, P., *De marteling der Belgische boeren. De barbaren in België*, Parijs, 1915.
- Notre action en Flandre dévastée (Boerenbond belge)*, Roeselare, 1921.
- PARENT, M., *Recettes de guerre. Plus de 100 recettes pratiques et économiques*, Brussel, 1916.
- RAISON, T. en RONSE, A., *Landelijke bouwvingen: algemeene raadgevingen, ontwerp tot het opbouwen van eene kleine hofstede, mechanieke toepassingen*, Brugge, 1918.
- RAISON, T. en RONSE, A., *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre*, 2 dln., Brugge, 1918.
- Répertoire des oeuvres de l'agglomération bruxelloise*, Brussel, [1918].
- Oeuvre de la soupe, 1914-1919*, Luik, 1919.
- Onze eetbare planten*, Brussel, 1917.
- Onze Voeding. Wat wij dagelijksch moeten gebruiken om onze krachten te behouden en in het leven te blijven*, Antwerpen, 1917.
- Oorlogskookboek: eenvoudige handleiding ter bereiding van smakelijke, voedzame gerechten en vleeschloze schotels uit de thans beschikbaar zijnde levensmiddelen door een Hollandse vrouw*, Amsterdam, 1918.
- POPPE, A., *Hoe moet men op den buiten bouwen*, Gent, 1916.
- POSSEMIERS, V., *Tot heil der kleinen: wat er nodig is, moeder, voor het goed opgroeien van uw kindje*, Antwerpen, 1916.
- Rapport du conseil et d'administration et du collège des commissaires: bilans, comptes de profits et de pertes* (Comité provincial de Secours et d'alimentation pour la Flandre-Orientale), Gent, 1917.
- Rapport général sur le fonctionnement du Comité National de Secours et d'Alimentation. Troisième partie: Département secours et oeuvres créés ou subsidés par lui*, Brussel, 1920.
- Rapport général sur le fonctionnement et les opérations du Comité National de Secours et d'Alimentation*, 7 dln., Brussel, 1919-1921.
- Rapport général sur le fonctionnement et les opérations du Comité National de Secours et d'Alimentation. Première partie: Le comité national. Sa fondation, son statut, son fonctionnement*, Brussel, 1919.
- Rapport général sur le fonctionnement et les opérations du Comité National de Secours et d'Alimentation. Deuxième partie: Le département d'alimentation*, Brussel, 1921.
- Rapport spécial sur le fonctionnement et les opérations de la Section agricole du Comité National de Secours et d'Alimentation. 1914-1918*, Brussel, 1920.
- Rapport sur l'activité des magasins communaux de l'arrondissement de Charleroi, 21 février 1916-28 février 1919*, Marcinelle-Charleroi, 1919.
- Rapports spéciaux sur le fonctionnement de la Commission centrale des récoltes et du Bureau central des récoltes: Commission centrale des récoltes, 1914-1919, Bureau central des récoltes, 1915-1919* (Comité National de Secours et d'Alimentation), Brussel, 1920.

- RASQUIN, M., *Avant, pendant, après* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1917.
- RASQUIN, M., *Comment nourrir le cheval avec 2,5 kgs d'avoine, 1914-1915-1916*, (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, s.d.
- RASQUIN, M., *Conservons le plus possible les fruits pour l'hiver prochain, 1914-1915-1916* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, s.d.
- RASQUIN, M., *Il faut parer au manque d'engrais chimiques, 1914-1915-1916* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, s.d.
- RASQUIN, M., *L'importance des farineux-legumineux* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1918.
- RASQUIN, M., *L'institution du coin de terre et de la mise en valeur de terrains incultes pendant la guerre 1914-1915* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1915.
- RASQUIN, M., *Le régime alimentaire de guerre* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1915.
- RASQUIN, M., *Le tracteur humain ou l'homme-cheval* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1918.
- RASQUIN, M., *Les soupes communales* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1916.
- RASQUIN, M., *Vers le régime végétarien* (Comité de Secours et d'Alimentation du Hainaut), Charleroi, 1915.
- Recueil des arrêtés et instructions relatifs à la saisie et à l'achat de céréales alimentaires des récoltes de 1914-1915. Annexes: arrêtés relatifs à la saisie de l'orge, de l'avoine, du foin et de la chicorée*, Brussel, 1915.
- Recueil des arrêtés et instructions relatifs à la saisie et à l'achat de céréales alimentaires des récoltes de 1916. Annexes: arrêtés relatifs à la saisie de l'avoine et de l'orge et à la vente de café-malt par l'intermédiaire du Comité National*, Brussel, 1916.
- Recueil des arrêtés et instructions relatifs à la saisie et à l'achat de céréales alimentaires de la récolte 1918*, Brussel, 1917.
- Redevoering uitgesproken door den heer Janssens de Bisthoven, gouverneur der provincie, in zitting van den provincieraad van 4 juli 1919 rakende de herstelling van den landbouw in de verwoeste streken (getrokken uit het Beknopt Verslag der zittingen van den Provincieraad)*, Brugge, 1919.
- Redevoering uitgesproken door den heer Janssens de Bisthoven, gouverneur der provincie, in zitting van den provincieraad van 4 juli 1919 rakende de herstelling van den landbouw in de verwoeste streken*, s.l., 1919.
- Règlement du secours alimentaire, 1 mai 1919*, Brussel, 1919.
- Restauration et reconstruction d'immeubles, construction d'habitations semi-définitives: coordination des instructions applicables à partir du 15 avril 1921*, Brussel, 1921.
- RITTER, H., *Die belgische Landwirtschaft*, München-Gladbach, 1915.
- RONSE, E., *De herstelling van de oorlogschade: wet-besluiten van 8 en 23 oktober, 11 en 12 november 1918*, Gent, 1918.
- SAMBREE, E., *Projet de création d'une coopérative nationale*, Brussel, 1916.
- Section agricole provinciale du Brabant: comité des reconstructions rurales* (Comité National de Secours et d'Alimentation), s.l., 1915.
- SENGERS, G., *De spaarzame en beredeneerde voeding. Theorie en praktijk*, Hasselt, 1915.
- Situation de l'enseignement agricole: rapport triennal, années 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917* (Boerenbond belge), Brussel, 1919.

- Soupe de guerre, installée par M. Léon Thiry, directeur des usines de Halanzy dans les localités éprouvées du Sud Luxembourgeois*, Brussel, 1915.
- Studiedagen van den belgischen boerenbond gehouden te Leuven de 12, 13 en 14 september 1916. Korte inhoud der lessen* (Belgische Boerenbond), Leuven, 1916.
- [TANTE CLAIRE], *La viande nous est-elle indispensable?*, Zinnik, 1915.
- The Commission for Relief in Belgium en Nationaal Comité van Hulp en Voeding: vrijdommen en waarborgen gegeven door de Duitse overheden* (Provinciaal Comité van Oost-Vlaanderen), [Gent], 1915.
- TIBBAUT, E., *Le Rôle de l'Agriculture pendant et après la Guerre*, s.l., s.d.
- Trente recettes de cuisine raisonnée*, Zinnik, 1915.
- VANDEVELDE, H., *Het heropbouwen van hoeven. Voordracht gehouden tijdens de rondreizende tentoonstellingen, ingericht in 1916 door het technisch bureel voor hoevenbouw van het Land- en tuinbouwcomité der prov. Antwerpen*, Antwerpen, 1917.
- VAN HAUTE, I., *De smakelijke volkskeuken*, Gent, 1918.
- VAN OLMEN, A., *Onze landbouw in de tegenwoordige omstandigheden. Voordracht op de algemene vergadering van den Boerenbond op 24 mei 1915*, Leuven, 1915.
- Verordening van 6en november 1917 over arbeidsongeschiktheid* (Belgische Boerenbond), Leuven, s.d.
- Wat uit onze puinen moet verrijzen: schoone dorpen*, Brussel, 1916.
- WHITLOCK, B., *Belgium under the German occupation: A Personal Narrative*, New York, 1919.
- WILMUS, *Conseils pratiques pour les ménagères. Recettes utiles de fine boulangère et pâtisserie*, s.l., s.d.

2.2 Tijdschriften

- 't Landbouwleven: Orgaan der Landbouwfedeeling van 't Provinciaal Voedingscomité van Oost-Vlaanderen*, 1915-1918.
- Bulletin de la Société Centrale forestière de Belgique*, 1919-[1922]
- De Boer – Le Paysan*, 1891-lop. end.
- De Boerin*, 1909-lop. end.
- De Koornbloem: Landbouwweekblad*, 1918-1956.
- De Landbouwer: weekblad voor landbouwers uitgegeven onder medewerking van het Duitsch generaal gouvernement in België*, 1915-1918.
- De Toekomst van Vlaanderen: Vakblad van den Bond der Landbouwers en Hoveniers*, 1912-1914.
- Het Landbouwblad voor de Provinciën Antwerpen, Limburg en het Zuiddeel van West-Vlaanderen*, 1919.
- Het Tuinbouwblad*, 1920-1931.
- Het Westland en de hopboer. Tijdschrift van het landbouwverbond der verwoeste streek van West-Vlaanderen en van de Hopverbonden van Aalst, Brabant en Poperinghe*, s.d.
- Journal de la Société Centrale d'Agriculture de Belgique*, 1920-1927.
- Journal de la Société Nationale des Agriculteurs de Belgique*, 1919-1921.
- La Défense Agricole Belge: Organe Officiel des Fédérations Nationales des Unions professionnelles agricoles (UPA) de Belgique*, 1919-1922.
- La Reconstitution agricole. Journal fondé par l'Association des sociétés agricoles de l'arrondissement de Lille*, 1918-1919.
- La Vie Rurale Belge*, 1914-[1919].
- Le Journal des régions dévastées. Pour la défense des sinistrés du Nord et de l'Est (de la France)*, 1919-1924.

3. Studies

3.1 België en Vlaanderen

- '1914-1918, guerre et occupation', in: *Revue du Nord*, 70 (1998), nr. 325.
- ADRIAENSSENS, K., 1914-1918. *Materiële, culturele en morele aspecten van het frontleven achter de IJzer*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1985.
- AEREBOE, F., *Die Landwirtschaft und der Krieg. Vol. 2: Die landwirtschaftlichen Verhältnisse in Frankreich, Belgien und Deutschland*, Berlin, 1916.
- AMARA, M. en JAUMAIN, S. e.a. red., *Une guerre totale?: la Belgique dans la Première Guerre mondiale: nouvelles tendances de la recherche historique* (Algemeen Rijksarchief. Studies over de Eerste Wereldoorlog, 11), Brussel, 2005.
- AUBURTIN, J.-M. en BLANCHARD, H., *La cité de demain dans les régions dévastées*, Parijs, 1917.
- BAILLEUL, J.-M., *Problematiek omtrent de Wederopbouw van België na de Eerste Wereldoorlog casus Ieper en omgeving (1918-1924)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, RU Gent, departement geschiedenis, 1976.
- BAILLEUL, J.-M., 'Recht op herstel? De Belgische regering staat op de rem bij het vergoeden van de geteisterden', in: K. BAERT e.a., *Ieper, de herrezen stad*, Koksijde, 1999, p. 21-66.
- BAUDHUIN, F., *Histoire économique de la Belgique 1914-1939, 1. Grandeurs et misères d'un quart de siècle; 2. Evolution des principaux facteurs*, Brussel, 1944.
- BAUDINE, J., *Le mouvement de la protection de l'enfance en Belgique occupée pendant la Première Guerre Mondiale*, Ongepubliceerde masterproef, Université Catholique de Louvain-la-Neuve, 2011.
- BECKER, A., *Oubliés de la grande guerre*, Parijs, 1998.
- BECUWE, F., *Het verhaal van de dorst in de Grote Oorlog: bier aan het IJzerfront*, Brugge, 2009.
- BERGER, E., *L'agriculture belge pendant la guerre et après la guerre. Ire partie: Le procès des agriculteurs. Le procès d'agriculture*, Enghien, 1919.
- BERGER, E., *L'alimentation en temps de disette, en temps de guerre*, Enghien, 1915.
- BERTRAND, L., *L'occupation allemande en Belgique 1914-1918*, 2 dln., Brussel, 1919.
- BIJNENS, B., 'Enkele gegevens over De Panne tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Bachten de Kupe*, 36 (1994), p. 107-127.
- BLOM, R., *Honger. Een geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog*, Tielt, 2008.
- BLOMME, J. en SCHOLLIERS, P., 'De economische geschiedenis van België tijdens de Nieuwste Tijd: onderzoekstrends in de jaren tachtig', in: *NEHA-Bulletin. Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland*, 7 (1993), 5-38.
- BLOMME, J., *The economic development of Belgian agriculture, 1880-1980. A quantitative and qualitative analysis*, Brussel, 1992.
- BOEREBOOM, L., 'Landelijken Wederopbouw der Verwoeste Streken in West-Vlaanderen', in: H. BRUTSAERT, L. BOEREBOOM, en R. VERWILGHEN red., *Nieuw-Vlaanderen* (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding, nr. 214-215), Antwerpen, 1923, p. 29-60.
- BOSTYN, F. red., *Landschap en herinnering in de Zuidelijke Westhoek (Open Monumentendag 12 september 2004)*, s.l., 2004.

- BOURY, P., *Evolutie en bestemming van het Heuvellands bos en landschap*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, RU Gent, faculteit Landbouwwetenschappen, 1977-1978.
- BRULLOT, D., *Het oog van de meester maakt het vee vet?: rundveeverbetering in België (1880-1919)*, Ongepubliceerde masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2010.
- BRUTSAERT, H., BOEREBOOM, L., en VERWILGHEN, R. red., *Nieuw-Vlaanderen* (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding, nr. 214-215), Antwerpen, 1923.
- BUBLOT, G. en VERHULST, A. red., *De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden*, Brussel, 1980.
- BUBLOT, G., *La production agricole belge. Etude économique séculaire 1846-1955*, Leuven, 1957.
- BUYST, E., 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', in: M. VAN DEN WIJNGAERT red., *België, een land in crisis 1913-1950*, Antwerpen, 2006, p. 121-174.
- BUYSE, L., *Dendermonde en de Eerste Wereldoorlog 1914-1930*, Dendermonde, 2008.
- CAPITEYN, A., 'Weinig werk, veel honger: de problemen van het dagelijks leven', in: A. CAPITEYN red., *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*, Gent, 1991, p. 63-88.
- CARNEL, S., 'La reconstruction agricole dans les régions dévastées', in: *Memoires de la société d'histoire de Comines-Warneton et de la région*, 38 (2008), p. 257-276.
- CARNEL, S., *La reconstruction des régions dévastées après la Première Guerre Mondiale: le cas de Neuve-Eglise* (Algemeen Rijksarchief. Studies over de Eerste Wereldoorlog, 4), Brussel, 2002.
- CASTIAU, M., *Heures de détresse, Belgique 1914-1915 (Comité national de secours et d'alimentation - Commission for Relief in Belgium)*, Brussel, 1915.
- CELIS, K. en GODFROID, A., *Vrouwen en oorlog: 16e-20e eeuw* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, educatieve dienst, catalogus, 148), Brussel, 1997.
- CHIELENS, P. en DENDOOVEN, D., *Wereldoorlog I: vijf continenten in Vlaanderen*, Tiel, 2008.
- CHIELENS, P., DENDOOVEN, D. en DECOODT, H., *De laatste getuige. Het oorlogslandschap van de Westhoek*, Tiel, 2006.
- CHRISTENS, R., DE CLERCQ, K. en DE VOS, L., *Frontleven 14/18: het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer*, Tiel, 1987.
- CLERBOUT, G., 'Honger in oorlogstijd. Voedselhulp aan de bevolking van Kapelle-op-den-Bos, Ramsdonk en Nieuwenrode tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *ErfgoedBLAD*, 4 (2013), nr. 1, p. 31-51.
- CLERBOUT, G., *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog: een dagelijks leven van angst en honger*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, VUBrussel, departement Geschiedenis, 2007.
- COELUS, R., *De Ibis-story: 1906-1981*, Bredene, 1981.
- CORNILLY, J., 'Een streekeigen hoeve', in: *In de Steigers*, 14 (2007), nr. 3, p. 78-86.
- CORNILLY, J., DE CAIGNY, S. en VANDERMARLIERE, K. red., *Bouwen aan wederopbouw 1914-2050. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009.
- CORTVRINDT, E. en DE METSENAERE, W., *Denderleeuw tijdens de Eerste Wereldoorlog: naar het dagboek van Eduard Cortvrindt* (Belgen in oorlog: herinneringen), Erpe, 1999.
- D'HAESELEER, P., *De visie van de vijand: Wereldoorlog I door de ogen van Duitse fotografen*, Leuven, 2010.
- DAUPHIN, F., *La vie quotidienne sous la première occupation allemande (1914-1918) dans le doyenné de Glons*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, U.C.Louvain-la-Neuve, departement Geschiedenis, 1996.

- DAWYNDT, A., 'Prijzraming voor vissershuisje in 1918', in: *Bachten de Kupe*, 10 (1968), p. 108-109.
- DAWYNDT, A., 'Vluchtelingen uit de frontstreek tijdens W.O.I. te Veurne', in: *Bachten de Kupe*, 23 (1981), p. 40-45.
- DE BRANT, G., 'Smokkel te Stekene en Kemzeke', in: *d'Euzie. Tijdschrift van de Heemkundige Kring van Groot-Stekene*, 16 (1997), p. 18-61.
- DE LANNOY, C., *L'alimentation de la Belgique par le Comité National, novembre 1914 à novembre 1918*, Brussel, 1922.
- DE LEENER, G., 'L'agriculture', in: E. MAHAIM red., *La Belgique restaurée. Etude sociologique*, Brussel, 1926, p. 143-185.
- DE LEPELEIRE, A., 'Land- en tuinbouw in Vlaanderen', in: J. DENUCE en J.-A. GORIS red., *Vlaanderen door de eeuwen heen*, II, Amsterdam-Antwerpen, 1932, p. 325-339.
- DE NIL, B. en VERCAUTEREN, G., *Gemene Geschiedenis. Inspiratiegids voor het onderzoek naar het dagelijkse leven van het 'gewone' volk (1789-1918)*, Brussel, 2012.
- DE SCHAEPPRIJVER, S., *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 1997.
- DEBAEKE, S. en LERMYTTE, J., *Merkem in de kijker: Het dorp anno 1900, tijdens de grote oorlog en de heropbouw*, Veurne, 1995.
- DEBAEKE, S., *Ik was 20 in '14. De 20-jarige Jeroom Leuridan schrijft over het leven aan de rand van de frontstreek* (Grootvaders Oorlog, 4), Koksijde, 1999.
- DEBAEKE, S., *Oud Ijzer. De frontstreek bedolven onder levensgevaarlijke oorlogsmunitie*, Brugge, 2010.
- DEBLIECK, B., *De beeldvorming van Herbert Hoover in de Belgische pers en historiografie*, Ongepubliceerde masterproef, UGent, Vakgroep Geschiedenis, 2011.
- DECLLEER, R., 'Belgische vissers uitgeweken in 1914 tot 1918 naar Engeland, Frankrijk en Nederland', in: *Contactblad Vrije Visserijschool 'Paster Pypé'*, 29 (1993), nr. 5, p. 7-12.
- DECLERCQ, P., *Ibis 1906-2006. Een koninklijk verhaal*, Bredene, 2007.
- DECOCK, P., '1914-1918. Le rôle des organisations clandestines dans le conflit', in: *Congrès de Nivelles. Actes du 47e congrès de la fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, 23-26 août 1984, III, Nijvel, 1984, p. 324-329.
- DELOS, A., *Les aspects économiques de l'agriculture belge de 1830 à 1930*, Gembloux, 1931.
- DEMEURIE, D. en VANDEWALLE, J., *Onder dak: over barakken en noodwoningen na WOI*, Diksmuide, 2006.
- DEMOOR, J. en SLOSSE, A., 'L'alimentation des Belges pendant la guerre et ses conséquences', in: *Bulletin de l'Académie royale de Médecine de Belgique*, 1920, p. 457-510.
- DENDOOVEN, D., 'De wederopbouw van Ieper – een internationaal debat', in: P.-A. TALLIER en P. NEFORS red., *Quand les canons se taisent – En toen zwegen de kanonnen – When the Guns fall Silent* (Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog, 18), Brussel, 2010, p. 403-413.
- DEPOORTER, C., COSSEY, S. en TILLIE, W., *De oorlog achter het front: 1914-1918*, Poperinge, 1988.
- DERDELINCKX, C., *Geschiedenis van het Belgisch trekpaard. Een sociaal-economische toelichting bij een uniek paard (1880-1930)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2005.
- DESPRETZ, A., 'Zelfgemaakt geld: de uitgifte van gemeentelijk noodgeld', in: A. CAPITEYN red., *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*, Gent, 1991, p. 93-98.

- DESSAINT, J., 'Aux régions dévastées', in: *Revue de Paris*, 29 (1922), p. 748-762.
- DE VOS, L., *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1996.
- DEVOS, G., 'La reconstruction des régions dévastées, 1e partie, de tribunaux et offices de dommages de guerre', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 41 (1921), p. 50-55.
- DEWEERDT, D., *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, Gent, 1993.
- DEZUTTER, W., 'Hulp- en voedingscomités 1914-1918 (Brugge en Oostkerke)', in: *Biekorf*, 92 (1992), p. 98-99.
- DHEUR, A., *La vie quotidienne durant la Première Guerre mondiale dans le doyenné de Soumagne*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, U.C.Louvain-la-Neuve, departement Geschiedenis, 1996.
- DHUICQUE, E., 'Les sites de guerre', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 42 (1922), p. 90-91.
- DREESEN, J.-B., 'Het laatste schip ontvlucht uit de Oostendse haven voor de inval van de Duitsers in 1914', in: *Heemkundige Kring De Plate*, 21 (1992), p. 223-224.
- DUFLOU, L., 'De Augustijnenwijk tijdens en na wereldoorlog 1914-1918', in: *Iepers Kwartier*, (12) 1976, nr. 4, p. 108-121.
- DUMOULIN, M., GERARD, E., VAN DEN WIJNGAERT, M. en DUJARDIN, M. red., *Nieuwe geschiedenis van België. Deel II: 1905-1950*, Tielt, 2006.
- DUVOSQUEL, J.-M., *La vie civile à Comines durant la guerre 1914-1918: édition de quatre journaux* (Genootschap voor Geschiedenis, Bijdragen tot de geschiedenis van West-Vlaanderen, 5), Brugge, 1972.
- Een nieuwe richting in de handelspolitiek van België: het standpunt van den landbouw*, Leuven, 1933.
- ELLEBOUDT, A. en LEFEVRE, G., *Oostende onder de Duitse bezetting, 1914-1918*, 2 dln., Oostende, 1920.
- FLORQUIN, A., *Het landbouwkrediet in België* (KUL, Reeks van de School voor economische wetenschappen, 36), Gepubliceerde doctoraatsverhandeling, KU Leuven, 1949.
- FRANCK, L., *La résistance civile et les oeuvres de secours en Belgique occupée (1914-1918)*, s.l., 1932.
- FRATEUR, L., *Reconstitution, développement et amélioration de l'élevage belge* (La renaissance économique de la Belgique, 10), Brussel, 1918.
- FRATEUR, L., *De nieuwe methode tot verbetering van het vee*, Leuven, 1922.
- GAY, G., *Public relations of the Commission for relief in Belgium: documents*, 2 dln., Stanford, 1929.
- GAY, G., *The Commission for Relief in Belgium. Statistical review of relief operations: five years: November 1, 1914, to August 31, 1919 and to final liquidation*, Stanford, 1925.
- GESCHÉ, J., 'La restauration agricole des régions dévastées', in: *Journal de la Société Centrale d'Agriculture*, 68 (1920-1921), p. 4-15.
- GEVAERT, F. en HUBRECHTSEN, F., *Oostende 14-18. Oostende onder de Duitse bezetting, 1914-1918*, Koksijde, 1995-1996.
- GILLE, L., OOMS, A. en DELANDSHEERE, P., *Cinquante mois d'occupation allemande. I (1914-1915), II (1916), III (1917), IV (1918)*, 4 dln., Brussel, 1919.
- GOBIN, A., *Early introduction of Mendel's heredity laws into breeding improvement in Belgium (1900-1936)*, 2010 (<http://frateur-zootecnics-belgium.com/page15.php>).
- GOBIN, A., *Professor J.-Leopold Frateur en de omwenteling in de veehouderij* (Gedenkschrift professor J.-Leopold Frateur, 1), Utrecht, 1999.
- GOBIN, A., *Wetenschappelijke verbetering van huisdierrassen: 1899-1946* (Gedenkschrift professor J.-Leopold Frateur, 2), Utrecht, 1999.

- GOBYN, R., 'De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de eerste wereldoorlog', in: M. SMETS red., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, s.l., 1985, p. 169-187.
- GOOSSENS, P. en MEIRESONNE, L., *Vlaanderen niemandsland 1914: van gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de eerste oorlogsmaanden*, Leuven, 2009.
- GRAFTIAU, F., 'La défense agricole sous l'occupation – Cheval de gros trait', in: *Journal de la société nationale des agriculteurs en Belgique*, 1 (31 mei 1919), s.p.
- GRAFTIAU, F. en DE VUYST, P., *Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Landelijk Leven. Terugblik op 25 jaren werkzaamheid. Rol der Nationale Commissie en der Provinciale afdelingen*, Leuven, 1938.
- HACHEZ, F., 'L'alimentation en eau potable des régions dévastées de la Flandre', in: *Annales des Travaux Publics de Belgique (2e série)*, 21 (1920), s.p.
- Heistse vissers als vluchtelingen in Zierikzee 1914-'18*, Schouwen-Duiveland, 1987.
- HENRIQUET, M., 'Comment les Allemands ont saccagé nos Forêts', in: *La Revue Belge*, 2 (1919), 20 mei, p. 485-497.
- HENRIQUET, M., 'La crise agraire en Belgique', in: *La Revue Belge*, 1 (1918), 15 feb., p. 214-232.
- HENRY, A., *Etudes sur l'occupation allemande en Belgique*, Brussel, 1920.
- HENRY, A., *L'agriculture belge et la guerre* (La renaissance économique de la Belgique, 8), Brussel, 1918.
- HENRY, A., *L'Oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation pendant la guerre*, Brussel, 1920.
- HENRY, A., *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*, Parijs, 1924.
- Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918* (Heemkundige Kring Pastoor Ronse) Zedelgem, 1997.
- HEYMANS, M., 'Een grensdorp in oorlogstijd'. *Arendonk tijdens '14-'18*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2007.
- HOOVER, H., *An American Epic: The Relief of Belgium and Northern France*, Chicago, 1959.
- HORTENSIUS, L., *Burgers, boeren. Hun goed, hun vee. De frontstreek na 1914-1918*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, RU Gent, departement Geschiedenis, 1989.
- HOTTAT, S. e.a., *De zee, het andere Belgische front 14-18*, Brussel, 2000.
- HUYSECOM-WOLTER, C., 'Les "maison du Comité" à Porcheresse (Daverdisse). Un patrimoine historique et social à redécouvrir', in: *De la Meuse à l'Ardenne*, 24 (1997), p. 33-50.
- HUYSMAN, S. en VAN DEN BROECK, E., *De Eerste Wereldoorlog in het Meetjesland. Een thematische synthese*, eindrapport Erfgoedcel Comeet, Eeklo, 2011.
- JACOT, A.-S., *Le Comité National de Secours et d'Alimentation à Namur durant la Première Guerre Mondiale. Analyse institutionnelle*, Ongepubliceerde masterproef, Université Catholique de Louvain-la-Neuve, 2011.
- JACQUART, C., *La population et la guerre* (Hoger Instituut voor Filosofie), Leuven, 1922.
- JANSOONE, R., 'De lotgevallen van een Oostendse refugée in Groot-Brittannië tijdens WO1', in: *De Plate*, 36 (2007), nr. 3, p. 61-64; nr. 5, p. 114-116; 37 (2008), nr. 1, p. 6-11; nr. 3, p. 77-79; nr. 4, p. 93-99; nr. 5, p. 122-124.
- JANSOONE, R., 'Oostende en de zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog (1-18)', in: *De Plate*, 32 (2003), nr. 3, p. 74-78; nr. 5, p. 135-141; nr. 9, p. 160-164; nr. 10, p. 200-204; nr. 11, p. 238-240; 33 (2004), nr. 1, p. 9-14; nr. 2, p. 42-47; nr. 4, p. 110-118; nr. 9, p. 168-173; nr. 10, p. 199-201; nr. 12, p. 256-262; 34 (2005), nr. 3, p. 90-96; nr. 4, p. 107-114; nr. 5, p. 143-148; nr. 9, 156-162; nr. 12, p. 276-280; 35 (2006), nr. 3, p. 94-101; nr. 4, p. 126-131.

- JANSOONE, R., *Het laatste bolwerk van de jager. Beknopte geschiedenis van de Vlaamse zeevisserij* (Ministerie van Landbouw), Brussel, 1994.
- KEUKELEIRE, A., 'De geschiedenis van de haven van Brugge tijdens de Eerste Wereldoorlog en haar herstel tijdens de jaren 1917-1920', in: *Brugs Ommeland*, 18 (1978), p. 78-98.
- KITTREDGE, T., *The history of The Commission for Relief in Belgium, 1914-1917*, Londen, 1920.
- KLAUSING, J., 'De zeevisserij te Oostende tussen eeuwwisseling en Wereldoorlog I', in: *Ostendiana: Lustrumboek van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde Afdeling Oostende-Kuststreek*, I, 1972, p. 93-110.
- KLOK, J., 'De Eerste Wereldoorlog. De voedselbevoorrading', in: *Het Liller Heem*, 9 (1991), p. 110-116.
- KLOK, J., 'De Eerste Wereldoorlog. Het leven op gemeentelijk vlak', in: *Het Liller Heem*, 9 (1991), p. 60-65.
- KOCH, K., *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*, Antwerpen, 2010.
- KRAMERS, C.J., 'Hoover en het relief for Belgium', in: J.H. ANDRIESSEN, L. DORRESTEIN en P. PIERIK red., *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog*, deel 19, Soesterberg, 2009, p. 83-90.
- KRUIJT, J., *België: boeren en arbeiders sedert den wereldoorlog* (Studiën op het gebied van ethnologie, sociologie en sociografie, 2), Groningen, 1932.
- LACOSTE, H., 'La reconstruction du village de St-Georges-sur-Yser', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 46 (1926), p. 57-58.
- LAMPAERT, R., *Stabilisatie in Vlaanderen. België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (België in Oorlog, 9), Erpe-Mere, 1995.
- LEFEBVRE, P., *Le commerce horticole belge avec l'étranger* (La renaissance économique de la Belgique, 9), Brussel, 1918.
- LEPLAE, E., *Histoire des machines agricoles et de leur construction en Belgique*, Brussel, 1925.
- LEPLAE, E., *La restauration agricole des régions dévastées*, Brussel, 1920.
- LERMYTE, J.-M., *Boeren in landelijk Izegem, Emelgem en Kachtem*, Kortrijk, 2006.
- LERMYTE, J.-M., *Izegem 14-18. Het oorlogsdagboek van dokter Jules Gits*, 2 dln., Koksijde, 2000-2001.
- LERMYTE, J.-M., *Leven in het operatiegebied: Izegem 14-18*, Kortrijk, 2010.
- LEVY, R., 'Le ravitaillement du Nord de la France et de la Belgique', in: *Revue des Deux Mondes*, 87 (1917), nr. 42, p. 417-444.
- LINDEMANS, P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, 2 dln., Antwerpen, 1952.
- LOOTENS, L., *Rapport au sujet des méthodes de reconstruction des localités belges dévastées par le guerre*, Brussel, 1921.
- MAERTENS, F., '5e Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de gewesten door de oorlog 1914-1918 verwoest', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie*, 74 (1935), p. 441-449.
- MAHAIM, E., 'La restauration économique de la Belgique', in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 5 (1925/26), nr. 2/1, s.p.
- MARTENS, L., *De veestapel onder schot. De invloed van de Eerste Wereldoorlog op de Belgische veeteelt*, Ongepubliceerde masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2011.
- MARTIN, P., *De betekenis van de "Commission for Relief in Belgium" in het nationaal en internationaal spanningsveld (1914-1919)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, RU Gent, departement Geschiedenis, 1981.

- MAZY, C., *La vie quotidienne dans l'arrondissement de Waremme pendant la guerre 1914-1918*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, ULiège, departement Geschiedenis, 1999.
- MEERT, D., *Aalst 1914-1918. Het leven in een stad onder Duitse bezetting*, Aalst, 2012.
- MEIRE, J., *De stilte van de salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tiel, 2003.
- MERTENS, K. red., *Sint-Truiden in de Eerste Wereldoorlog – Bronnenboek*, Balen, 2012.
- MOULAERT, G., STRAUSS, L. en VAN HOEGAERDEN, P. e.a., *La Belgique: coloniale, commerciale, financière, industrielle, maritime, sociale*, Luik, 1920.
- NASH, G., 'Herbert Hoover's Contribution to the Reconstruction of Belgium After World War I', in: P.-A. TALLIER en P. NEFORS red., *Quand les canons se taisent – En toen zweggen de kanonnen – When the Guns fall Silent* (Algemeen Rijksarchief, Studies over de Eerste Wereldoorlog, 18), Brussel, 2010, p. 363-401.
- NASH, G., *The Life of Herbert Hoover: The Humanitarian, 1914-1917*, New York-Londen, 1988.
- NATH, G. en VAN ALSTEIN, M., *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*, Leuven, 2012.
- NATH, G., *Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën. Twee episodes uit bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Ongepubliceerde masterproef, Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, 2011.
- NICOLAI, E., *La dépopulation des campagnes: étude démographique des régions rurales, industrielles et urbaines de la Belgique*, Brussel, 1919.
- NIESTEN, E., *Tweemaal oorlog, driemaal honger* (Keuken en tafel, 2), Antwerpen, 2012.
- 'Nota betreffende de diensten welke tijdens de Oorlog 1914-18 bewezen werden door de aanboord van vissersvaartuigen aangemonsterde zeelieden die uit Engelse havens vaarden (Secr. "Federatie der Belgische Zeelieden der beide Oorlogen")', in: *Heemkundige Kring De Plate*, 13 (1984), p. 200-202.
- NUYTEN, G., *De Westhoek: invloed van de Eerste Wereldoorlog op het hedendaagse wonen*, Roeselare, 2002.
- PATRIS, E., *Le Comité de Secours et d'Alimentation et la Commission for Relief in Belgium*, Brussel, 1919.
- PECTOR, M., *"Het front gefotografeerd": officiële fotografie in België en Groot-Brittannië tijdens de Eerste Wereldoorlog en het gebruik ervan in de naoorlogse tijd*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, UGent, departement Geschiedenis, 2005.
- PEETERS, F., *Le Comité National de Secours et d'Alimentation*, Brussel, 1932.
- PHILIPS, F., *14-18 op zee. Belgische schepen en zeelui tijdens de Grote Oorlog*, Tiel, 2013.
- PICAULT, G., *La vie quotidienne à Wavre durant la Première Guerre Mondiale*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, U.C.Louvain-la-Neuve, departement Geschiedenis, 1999.
- PIRENNE, H., *La Belgique et la Guerre Mondiale*, Fontenay-aux-Roses, 1928.
- PIRENNE, J. en VAUTHIER, M., *La législation et l'administration allemandes en Belgique*, Parijs, 1925.
- POELMAN, R., 'It's a long way to Tipperary... Verhalen uit de Eerste Wereldoorlog', in: *Jaarboek Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, 47 (2010), p. 5-52.
- POLLET, J., 'Het Hulp- en Voedingscomiteit te Zedelgem (1914-1918)', in: *Zilleghem: Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse*, 11 (1990), p. 128-149; 13 (1992), p. 4-24.
- PROCTOR, T., 'Missing in Action: Belgian Civilians and the First World War', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 35 (2005), p. 547-572.

- RANIERI, L., 'Herbert Hoover et Emile Francqui, images et beaux jours (1914-1917)', in: *Cahiers Bruxellois*, 25 (1980), 47-120.
- RANIERI, L., *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice 1863-1935*, Parijs-Gembloux, 1985.
- Remembering Herbert Hoover and the Commission for Relief in Belgium: proceedings*, Brussel, 2006.
- RENCY, G., *La Belgique et la guerre. I: La vie matérielle de la Belgique durant la guerre mondiale*, Brussel, 1920.
- RONDAS, J., 'Zwarte bladzijden: Wereldoorlog I, Wereldoorlog II', in: *100 jaar Zeehaven Brugge, 1895-1995 (De (Westvlaamse) Gidsenkring)*, 1995, p. 15-30.
- ROSSIE, J., 'Het boothuis, een oorlogsverhaal uit WOI in Boekhoute', in: *De Twee Ambachten*, 1 (1993), p. 53-67.
- SCARCERIAUX, P., 'Synthèse de la Marine marchande belge (1914-1918)', in: *Neptunus: info marine*, 15 (1972), nr. 142, p. 46-67.
- SCHEPENS, L. en VANDEWOUDE, E., *Albert & Elisabeth 1914-1918: albums van de Koningin, nota's van de Koning*, Brussel, 1984.
- SCHEPENS, L., 'België in de Eerste Wereldoorlog', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, Haarlem, 1979, p. 19-39.
- SCHEPENS, L., *14/18. Een oorlog in Vlaanderen (Retrospectief)*, Tielt-Weesp, 1984.
- SCHEPENS, L., *Brugge bezet: 1914-1918, 1940-1944: het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, 1985.
- SCHOLLIERS, P., 'Koopkracht en indexkoppeling: de Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9 (1978), p. 333-382.
- SCHOLLIERS, P., 'Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890-1940', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 11 (1985), p. 30-50.
- SCHOLLIERS, P., 'België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921', in: F. VANHEMELRYCK, J.-P. PEETERS, G. JANSSENS red., *Mensen in Oorlogstijd*, Brussel, 1988, p. 151-173.
- SCHOLLIERS, P., *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem, 1993.
- SCHOLLIERS, P., 'The policy of survival: food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921', in: J. BURNETT en D.J. ODDY red., *The origins and development of food policies in Europe*, Londen, 1994, p. 39-53.
- SCHOLLIERS, P. en DAELEMANS, F., 'Standards of Living and Standards of Health in Wartime Belgium', in: R. WALL en J. WINTER red., *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge, 1998, p. 139-158.
- SCHOOFS, F., 'À propos des falsifications des substances alimentaires pendant la guerre', in: *Journal de pharmacie de Belgique*, 4 (1921), s.p..
- SCHOT, J., 'Vlaamse vissers als vluchtelingen in Zierikzee (1914-1918)', in: *Rond de Poldertorens*, 13 (1988), p. 71-83.
- SEBRECHTS, J., *Geschiedenis van den landbouw in België vóór, tijdens en na den oorlog*, s.l., 1923.
- SEGRS, Y. en VAN MOLLE, L. red., *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000*, Leuven, 2004.
- SEVENSTER, A., *De rundveefokkerij in België*, Leuven-Gent-Mechelen, 1924.
- SIMOENS, U., *L'école ménagère agricole des régions dévastées*, Ronse, 1926.
- SMETS, G., 'Les régions dévastées et la réparation des dommages de guerre', in: E. MAHAIM red., *La Belgique restaurée. Etude sociologique*, Brussel, 1926, p. 71-140.
- SOSSET, F., *La guerre de 1914-18 en Belgique et l'occupation Allemande*, Brussel, 1921.

- STICHELBAUT, B., *World War One Aerial Photography. An Archaeological Perspective*, Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, subfaculteit Archeologie, 2009.
- STINGLHAMMER, G., *Zeebrugge, sa création, son rôle durant la guerre, son avenir*, Brussel, 1923.
- STORME, J., *Maatschappelijke vrede en economische wederopbloei*, Gent, 1919.
- STREUVELS, S., *In oorlogstijd: het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*, herdruk, Brugge, 1979. [Online raadpleegbaar via: www.dbnl.org/tekst/streo09inoo02_01/].
- STYNEN, H., CHARLIER, G. en BEULENS, A., *Het verwoeste gewest 15/18: Mission Dhuicque*, Brugge, 1985.
- STYNEN, L. en VAN PETEGHEM, S. e.a. red., *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek*, Gent, 1999. [Online raadpleegbaar via: <http://edities.ctb.kantl.be/loveling/html/download.htm/>].
- TALLIER, P.-A., 'La reconstitution du patrimoine forestier belge après 1918', in: A. CORVOL en J.-P. AMAT red., *Forêt et guerre*, Parijs, 1994, p. 215-225.
- THOEN, E. en VAN MOLLE, L. red., *Rural history in the North sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)* (CORN Publication Series, 1), Turnhout, 2006.
- TITECA, M., 'De wederopbouw van Mesen', in: J. BEUN en J. LIEFOOGHE, *Mesen, kleine stad op de heuvel...*, Mesen, 1995, p. 93-113.
- 'Une cri d'alarme. Le ravitaillement du pays en temps de guerre', in: *La Belgique Militaire*, 64 (1934), nr. 281, p. 670-672.
- UYTTERHOEVEN, R., "Es 't wel dank on't cometoët", over de voedsel- en brandstofbevoorrading tijdens de Eerste Wereldoorlog te Heverlee', in: *Jaarboek Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 35 (1995), p. 84-93.
- VAES-DUPRET, H., *Les oeuvres de guerre en Belgique occupée*, Brussel, 1920.
- VAN BLADEL, G., *La réparation des dommages matériels résultant des faits de la guerre (législation, doctrine, jurisprudence). Commentaire théorique et pratique*, Brussel, 1922.
- VAN BOSSTRAETEN, T., *Bezet maar beschermd: België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2008.
- VAN BRITSOM, P., 'Enkele gegevens over de oorlog 1914-1918 te Boekhout', in: *Ons Meejetsland*, 7 (1974), nr. 2, p. 68-73.
- VAN BULCK, G., 'De prijzen van de huishoudproducten te Berchem tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Heemkundig handboekje voor de Antwerpse regio*, 32 (1984), p. 14-19.
- VAN DER HALLEN, P., *Industrial dynamics in the food industry (1890-1940) in an era of technological transition*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, KU Leuven, subfaculteit Geschiedenis, 2011.
- VAN DE PERRE, A., *Trois rapports sur l'avenir économique de la Belgique et du port d'Anvers en particulier*, Brussel, 1919.
- VAN DEUN, V., *Smokkel en verzet in de Turnhoutse Kempen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2003.
- VAN DIEVOET, E., *De pacht in de verwoest streek (Belgische Boerenbond)*, Leuven, 1920.
- VAN DIEVOET, E., *Le bail à ferme des terres dévastées: commentaire de la loi du 9 avril 1921*, Leuven, 1921.
- VAN DRIESSCHE, S., *Lokeren bezet tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, RU Gent, departement Geschiedenis, 1999.
- VAN HERWEGEN, L., 'Het oorlogsgebeuren in Mortsel tijdens de Eerste Wereldoorlog en het Mortsels Komiteit voor Hulp en Voeding', in: *Jaarboek Mortselse Heemkundige Kring*, 1993, p. 83-173.

- VAN HOONACKER, E., *Kortrijk 14-18: een stad tijdens de eerste wereldoorlog*, Kortrijk, 1994.
- VAN ISTERDAEL, D., *Marche-en-Famenne pendant la Première Guerre Mondiale, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling*, U.C.Louvain-la-Neuve, departement Geschiedenis, 1987.
- VAN LAERE, R., 'Het C.P.S.A.L. en de bevoorrading van Limburg tijdens Wereldoorlog I', in: *Limburg*, 61 (1982), nr. 5, p. 210-226.
- VAN LANGENHOVEN, B., 'Het "Beschermmcomiteit der Noodlijdende Huishoudens"', in: *Ken uw dorp. Jaarboek van de heemkundige kring Heemschut-Lede*, 22 (1995), p. 53-62.
- VAN MEUTER, J., *1914-1915: Ledeberg plaatselijk hulp en voedingscomiteit. Een jaar oorlog*, Ledeberg-Gent, s.d.
- VAN MOLLE, L., '100 jaar ministerie van Landbouw. Het Belgisch landbouwbeleid in de wisselwerking tussen economische en sociale toestanden, politiek en administratie. 1884-1984', in: *Agricontact. Koerier van het Ministerie van Landbouw*, nr. 154 (1984), p. 1-141.
- VAN MOLLE, L., *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990*, Leuven, 1990.
- VAN MOLLE, L., 'Spaar- en leengilden onder de hoede van de Middenkredietkas 1892-1934', in: H. VAN DER WEE, red., *Cera 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit*, Antwerpen, 2002, p. 13-174.
- VAN MOLLE, L. en VANHAUTE, E., 'Belgian agrarian and rural history, 1800-2000', in: E. THOEN en L. VAN MOLLE red., *Rural history in the North sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)* (CORN Publication Series, 1), Turnhout, 2006, p. 217-248.
- VAN MOLLE, L., "'Le sol, c'est la patrie": boeren in de Belgische natiestaat, 1890-1921', in: E. WITTE en G. KURGAN-VAN HENTENRYK red., *Natie en democratie, 1890-1921: acta van het interuniversitair colloquium, Brussel 8-9 juni 2006*, Brussel, 2007, p. 171-184.
- VAN ORSHOVEN, H., 'L'agriculture', in: *Times* (numéro consacré à la Belgique), Brussel, 1920.
- VAN ROYEN, H., 'Smokkelpost tijdens Wereldoorlog I', in: *WEFIS Magazine*, 11 (1994-1995), nr. 4, p. 56-63.
- VAN WAESBERGHE, S., *Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, UGent, departement Geschiedenis, 2000-2001.
- VAN WALLEGHEM, A. en GELDHOF, J., *De oorlog te Dickebusch en omstreken* (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Vlaanderen, 2), 3 dln., Brugge, 1964-1965-1967.
- VANBESELAERE, K., *Vluchtelingen in onbezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, UGent, departement Geschiedenis, 2004.
- VANCRAENBROECK, M., *Les médailles du Comité national de secours et d'alimentation et de la Commission for Relief in Belgium (Flash médailles)*, s.l., 2000.
- VANDEBOGAERDE, S., *En boven het gebulder der kanonnen... Het dagelijkse leven in een plattelandsgemeente in het Duitse Etappengebied. Tiegem 1914-1918*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, UGent, departement Geschiedenis, 2006.
- VANDEBOGAERDE, S., *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het 'Etappengebied' tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Ongepubliceerde masterproef, UGent, departement sociaal en economisch recht, 2010.
- VANDER VAEREN, J., *De voornaamste feiten uit eene eeuw geschiedenis van den Belgischen landbouw. 1830-1930*, Leuven, 1930.
- VANDEVELDE, A. en NEIRYNCK, R., *La question du lait à Gand pendant la guerre 1914-1918*, s.l., 1920.
- VANDEVELDE, A., *La lutte contre la disette du lait pendant la guerre 1914-1918*, Lons-le-Saunier, 1921.

- VANDEWEYER, L., 'De Eerste Wereldoorlog, een ramp voor de Belgische huisdieren', in: *Leidschrift. Historisch tijdschrift van de universiteit van Leiden*, 20 (2005), p. 101-119.
- VANDEWEYER, L., 'Tuintjes in oorlogstijd', in: Y. SEGERS en L. VAN MOLLE red., *Volks-
tuinen. Een geschiedenis*, Leuven, 2007, p. 153-180.
- VANDEWEYER, L., 'Wat schaft de pot? Zelfredzaamheid aan het Belgisch front in 1914-
1918', in: *Volkskunde*, III (2010), p. 405-420.
- VANDROMME, A., 'Duitse bezetting en voedselbedeling in Wereldoorlog I', in: *Ten Man-
dere*, 23 (1983), nr. 66, p. 95-115.
- VANNESTE, A., 'Het eerste 'Ijzeren gordijn'? De elektrische draadversperring aan de Bel-
gisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Tijdschrift van Dexia Bank*, 54
(2000), nr. 214, p. 39-82.
- VANNESTE, A., *Kroniek van een dorp in oorlog, Neerpelt 1914-1918 – Het dagelijks leven, de
spionage en de elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste
Wereldoorlog. Deel 1: 1914-1916, Deel 2: 1916-1918*, Deurne, 1998.
- VANOUTRIVE, P., *De allerlaatste getuigen van WOI*, Tielt, 2011.
- VANSUYT, M., 'Heuvelland in de Verwoeste Gewesten. De heropbouw van Wijtschate na
'14-'18', in: *Histories van Heuvelland. Bijdragen ter herinnering aan Hubert Masquelin*, Heu-
velland, 2011, p. 209-225.
- VARZIM, A., *Le Boerenbond belge: l'oeuvre du relèvement et de la grandeur de la classe agricole
d'un pays*, Parijs, 1934.
- VERCAUTEREN, G. en JACOBS, T., *Het dagelijks leven tijdens de Eerste Wereldoorlog. 100
jaar Grote Oorlog (2014-18), Verslagbundel van de workshops*, Brussel, 2012. ([www.faronet.
be/files/bijlagen/e-documenten/verslagbundel_woi_dagelijksleven_versie2.pdf](http://www.faronet.be/files/bijlagen/e-documenten/verslagbundel_woi_dagelijksleven_versie2.pdf))
- VERMAUT, C. red., *Het Oostendse oorlogsdagboek van Charles Castelein, 1914-1918* (Oostendse
Historische Publicaties, 3), Oostende, 1998.
- VERMEIRE, M., *Geschiedkundige schets van West-Vlaanderens landbouw, 1885-1935*, Brugge, 1935.
- VERMEIREN, H., 'Hoe enkele haringen Berendrechtenaar "Sus" Guns in de gevangenis
brachten', in: *Polderbeem*, 28 (1993), nr. 2, p. 16-20.
- VERPAALLEN, J., *Molens van de frontstreek. In de vuurlinie van 14-18: Molens uit de streek van
Ieper, Zonnebeke, Langemark-Poelkapelle, Heuvelland en Wervik*, Veurne, 1995.
- VERWILGHEN, R., *Compte rendu de la visite des régions dévastées, le 7 septembre 1922 (10e
Congrès international des architectes)*, Brussel, 1923.
- VERWINNEN, K., *Bouwkundig Oorlogserfgoed – Onderzoeksbalans Onvoerend Erfgoed Vlaan-
deren*, 2010 ([www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/thematisch/eerste-wereldoorlo-
gerfgoed/bouwkundig](http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/thematisch/eerste-wereldoorlo-
gerfgoed/bouwkundig)).
- VLAMINCK, C., *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918*, Brussel, 1921.
- VOGEL, W., *La guerre et les intérêts économiques belges: ce qui sera changé après la guerre* (Publi-
cations de la Revue Internationale d'Economie politique et de Finances), s.l., 1917.
- VON DER DUNK, H., VAN EENOO, R., DE WAELE, M. e.a., *Vluchten voor de Grote
Oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918*, Amsterdam, 1988.
- VRINTS, A. en ROUSSEAU, X., 'La répression étatique d'un phénomène de crise sociale.
Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique', in: P.-A. TAL-
LIER en P. NEFORS red., *En toen zwegen de kanonnen: akten van het internationaal collo-
quium georganiseerd door het Rijksarchief van België en het Koninklijk Museum van het Leger
en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 november 2008)* (Algemeen Rijksarchief. Studies over de
Eerste Wereldoorlog, 18), Brussel, 2010, p. 273-309.

- VRINTS, A., 'Sociaal protest in een bezet land: voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124 (2011), p. 30-47.
- WACKENIER, W., *Alveringem in de Grote Oorlog*, Brugge, 2006.
- WALLON, J., 'Sur la reconstitution possible d'un cheptel belge', in: *La Revue belge*, 1 (1918), nr. 5, p. 583-597.
- WARNIER, B., LOUAGIE, J., DECUYPERE, D. e.a. red., *West-Vlaanderen na Den Grooten Oorlog* (Jaarboek West-Vlaamse Gidsenkring, 10), Tiel, 2008.
- WEISE, R., 'Onze Vlaamse vissers in de 1e Wereldoorlog', in: *Neptunus: info marine*, 45 (2002), nr. 269, p. 249-254.
- WEISE, R., 'Zeelui van bij ons (2): Onze Vlaamse vissers in de 1e Wereldoorlog', in: *De Plate*, 28 (1998), nr. 12, p. 245-255.
- WILLAERT, M., *Geschiedkundig overzicht van het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade*, Brussel, 1930.
- WILLEMS, C., *Le rôle du pigeon en Belgique lors de la Première Guerre mondiale: déconstruction du mythe du pigeon-soldat*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, ULBrussel, departement Geschiedenis, 2006.
- WILS, L., *Flamenpolitiek en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974.
- ZANEN, M., 'Les constructions provisoires pendant et après la guerre', in: *Le Mouvement Communal*, 1922, p. 79-81.
- ZUCKERMAN, L., *The rape of Belgium: the untold story of World War I*, New York, 2004.

3.2 Europa

- AEREBOE, F., BALLOD, K. en BEYSCHLAG, F., *Die Deutsche Volksernährung und der Englische Aushungerungsplan: eine Denkschrift*, Braunschweig, 1914.
- AEREBOE, F., *Der Einfluss des Krieges auf die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland*, Stuttgart, 1927.
- Agricultural production in Continental Europe during the 1914-1918 war and reconstruction period (League of Nations)*, Londen, 1943.
- ANTIER, C., '1915. La France en chantier', in: *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 55 (2005), p. 53-62.
- APPEL, D., *Die Kartoffellagerung unter Kriegsverhältnissen beim Erzeuger, Verteiler und Verbraucher*, s.l., 191[8].
- AUDOIN-ROUZEAU, S. en BECKER, J.-J. red., *Encyclopédie de la Grande Guerre, 1914-1918: histoire et culture*, Parijs, 2004.
- AUGÉ-LARIBÉ, M., *Agriculture and food supply in France during the war*, New Haven, 1927.
- AUGÉ-LARIBÉ, M., *L'agriculture pendant la guerre*, Parijs, 1925.
- AUGÉ-LARIBÉ, M., *La situation matérielle et morale des agriculteurs* (Comité national d'études sociales et politiques, 312), Boulogne-sur-Seine, 1926.
- AUGÉ-LARIBÉ, M., *Le paysan français après la guerre*, Parijs, 1923.
- BARNETT, M., *British Food Policy during the First World War*, Boston/Londen, 1985.
- BARRAL, P., 'Les conséquences de la Première Guerre Mondiale dans l'agriculture française', in: *Francia*, 2 (1974), p. 551-565.

- BECHTOLSHEIMER, K., *Unsere heimischen Heil- und Gewürzpflanzen. Ihre Bedeutung für die menschliche Ernährung, ihre wirtschaftliche Verwertung, ihr Einsammeln und Anbau. Ein Beitrag zur Volksernährung*, Berlijn, 1917.
- BALL, A., *Die englische Hungerblockade im Weltkrieg, 1914-15*, Essen, 1943.
- BENNETT, M., 'Wheat and War, 1914-18 and now', in: *Wheat Studies*, 16 (1939), s.p.
- BERTHOLD, R., 'Zur Entwicklung der Deutschen Agrarproduktion und der Ernährungswirtschaft zwischen 1907 und 1925', in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1974, nr. 4, p. 83-III.
- BEVERIDGE, W., *British food control*, Londen, 1928.
- BIELEMAN, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, Amsterdam, 2008.
- BINNEVELD, H. e.a. red., *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Hilversum, 2001.
- BRAYBON, G. red., *Evidence, history and the Great War: historians and the impact of 1914-18*, New York, 2003.
- BROADBERRY, S. en HARRISON, M., *The economics of World War I*, Cambridge, 2005.
- BOTT, J., *The German Food crisis of World War I: the cases of Coblenz and Cologne*, onuitgegeven doctoraatproefschrift, University of Missouri, 1981.
- BYRON, M., *How to save cookery: a war-time cookery book*, Londen, 1915.
- CARLOTTI, J., *Répercussions de la guerre 1914-1918 sur l'agriculture provençale*, doctoraatsthesis Aix-Marseille, Marseille, 1920.
- CARPENTIER, P., *La reconstitution agricole des champs de bataille de l'Artois (1915)*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Université d'Artois, departement histoire et géographie, 2000.
- CHANNON, G., *The Politics of Food*, Londen, 1987.
- CHAPMAN, J. en SEELIGER, S., 'The influence of the agricultural executive committees in the First World War: some evidence from West Sussex', in: *Southern History*, 13 (1991), p. 105-122.
- CLOUT, H., *After the Ruins: Restoring the Countryside of Northern France after the Great War*, Devon, 1996.
- COLLINET, P. en STAHL, P., *Le ravitaillement de la France occupée*, Parijs, 1928.
- CROOKES, W., *The wheat problem*, Londen, 1917.
- CROWE, H., 'Keeping the Wheels of the Farm in Motion: Labour Shortages in the Uplands during the Great War', in: *Rural History*, 19 (2008), p. 201-216.
- CROWE, H., 'Profitable ploughing of the uplands? The food production campaign in the First World War', in: *Agricultural History Review*, 55 (2007), p. 205-228.
- DAVIS, B., *Home Fires Burning. Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin*, Londen, 2000.
- DE LISSA, N., *War-time cookery: three weeks' meals for a family of eight at 2s. per day*, Londen, 1915.
- DEWEY, P., 'Agricultural Labour Supply in England and Wales during the First World War', in: *Economic History Review*, 28 (1975), p. 100-112.
- DEWEY, P., 'British Farming Profits and Government Policy during the First World War', in: *Economic History Review*, 37 (1984), p. 373-390.
- DEWEY, P., 'Government provision of farm labour in England and Wales, 1914-18', in: *Agricultural History Review*, 27 (1979), p. 110-121.
- DEWEY, P., *British agriculture in the First World War*, Londen, 1989.
- DEWEY, P., 'Nutrition and living standards in wartime Britain', in: R. WALL en J. WINTER red., *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge, 1998, p. 196-220.

- DOUAIRE, F., *La Guerre et l'agriculture de demain. Conférence faite à la Société d'Agriculture du Lot le 3 avril 1915*, Cahors, 1915.
- DUFFETT, R., 'A war unimagined: food and the rank and file soldier of the First World War', in: J. MEYER red., *British popular culture and the First World War*, Leiden, 2008, 47-70.
- DUFFETT, R., *The stomach for fighting: Food and the soldiers of the Great War*, Manchester, 2012.
- ELTZBACHER, P. red., *Germany's food. Can it last?*, Londen, 1915.
- FEDERICO, G., *Feeding the world: an economic history of agriculture, 1800-2000*, Princeton, 2005.
- FICHOU, J.-C., 'La Grande Guerre et les conserveurs de sardines', in: *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 55 (2005), p. 71-86.
- GERVAIS, M., JOLLIVET, M. en TAVERNIER, Y., *Histoire de la France rurale. Tome 4: la fin de la France paysanne de 1914 à nos jours*, Parijs, 1992.
- GIBSON, C., 'The British Army, french farmers and the war on the western front, 1914-1918', in: *Past & Present*, 180 (2003), p. 175-239.
- GOUDA, D., *De Nederlandse zeevisserij tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, Haarlem, 1978.
- GRAYZEL, S., 'Nostalgia, gender, and the countryside: placing the 'land girl' in First World War Britain', in: *Rural History*, 10 (1999), p. 155-170.
- HALL, A., *Agriculture after the war*, Londen, 1916.
- HARDACH, G., *The First World War, 1914-1918* (History of the World Economy in the Twentieth Century, 2), Londen, 1977.
- HIBBARD, B., *Effects of the Great War upon agriculture in the United States and Great Britain*, New York, 1919.
- HIRSCHFELD, G., KRUMEICH, G. en RENZ, I. red., *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn, 2003.
- HOLLMAN, O. en JAUCHEN, C., *Anleitung für den Feldgemüsebau. Bearbeitet im Auftrage des Vorstandes des Verbandes Deutscher Gemüsezüchter* (Flugschriften des Verbandes Deutscher Gemüsezüchter, 1), Poppenburg, 1916.
- HOMBACH, W. en BERTHOLD, R., 'Landwirtschaft und Agrarpolitik im Imperialistischen Deutschland während des Ersten Weltkrieges und der Revolutionären Nachkriegskrise (= Agriculture and agricultural politics in imperialist Germany during World War I and in the revolutionary crisis after the war)', in: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 23 (1974), p. 571-578; p. 613-631.
- HUNT, K., 'The politics of Food and Women's Neighborhood Activism in First World War Britain', in: *International labor and working class history*, 77 (2010), p. 8-26.
- JOHNSTONE, E., 'Horses on the Western Front, part one: how Britain mobilised an army of horses; part two: caring for devoted servants', in: *Heavy Horse World*, 2010, p. 48-50.
- KOHLER, E., 'Inflation and black marketeering in the Rhenish agricultural economy, 1919-1922', in: *German Studies Review*, 8 (1985), p. 43-64.
- KONING, N., *The failure of agrarian capitalism. Agrarian politics in the United Kingdom, Germany, the Netherlands and the United States, 1846-1919*, Ongepubliceerd doctoraatproefschrift, Landbouwniversiteit Wageningen, 1994.
- KRAAIJESTEIN, M., 'Lokale noden en lokaal beleid', in: H. BINNEVELD e.a. red., *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Hilversum, 2001, p. 63-48.
- KUKULA, F., *La reconstitution de l'espace agricole dans le canton de Cambrin au lendemain de la Première Guerre Mondiale*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Univeristé d'Artois, departement histoire et géographie, 1999.

- LIESKE, J., 'De landbouw in Heerde tijdens de eerste wereldoorlog', in: *Heerde historisch: bijdragen en mededelingen van de Heerder Historische Vereniging*, 1987, p. 148-159; 1988, p. 37-41.
- LLOYD, E., *Experiments in State control at the War Office and Ministry of Food*, Oxford, 1924.
- LYNCH, E., 'Interwar France and the Rural Exodus: The National Myth in Peril', in: *Rural History*, 21 (2010), p. 165-176.
- LOCKWOOD, C., 'From soldier to peasant? The land settlement scheme of East Sussex, 1919-1939', in: *Albion*, 30 (1998), p. 439-462.
- MACLEAN, M., *Farming and forestry on the Western Front, 1915-1919*, Ipswich, 2004.
- MCPHAIL, H., *The Long Silence: Civilian Life under the German Occupation of Northern France, 1914-1918*, Londen, 2001.
- MIDDLETON, T., *Food production in War*, Oxford, 1923.
- MILES, H., *Economy in war time; or, health without meat*, Londen, 1915.
- MOELLER, R., 'Dimensions of Social Conflict in the Great War: the view from the German countryside', in: *Central European History*, 14 (1981), p. 142-169.
- OFFER, A., 'The Blockade of Germany and the Strategy of Starvation, 1914-1918: An Agency Perspective', in: S. FÖRSTER en R. CHICKERING red., *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, New York, 2000, p. 169-188.
- OFFER, A., *The First World War: an agrarian interpretation*, Oxford, 1989.
- OLDMEADOW, E., *Home cookery in war time*, Londen, 1914.
- OLSON, M., *The Economics of Wartime Shortage: A History of British Food Supplies in the Napoleonic War and in World Wars I and II*, Durham, 1963.
- OSBORNE, E., *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914-1919*, Londen-New York, 2004.
- PARRY, C., 'Gwynedd and the Great War', in: *Welsh History Review*, 14 (1988), p. 78-117.
- PHILIP, A., *Rations, rationing and food control*, Londen, 1918.
- PINOT, P., *Le controle du ravitaillement de la population civile*, Parijs, 1925.
- PLEVEN, R., *Les ouvriers de l'agriculture anglaise depuis la guerre*, Parijs, 1925.
- POLLE, J., *Le progrès agricole: monographie d'un hebdomadaire agricole: 1914-1926 (de l'entrée en guerre à l'arrivée du gouvernement Poincaré)*, Université de Picardie, mémoire de maîtrise, 1973.
- POSTHUMA, F., 'Food supply and agriculture', in: *The Netherlands and the World War. Studies in the War History of a Neutral*, II, New Haven, 1928, p. 207-299.
- PRUVOST, E., *La reconstruction agricole dans le canton de Vimy après la Première Guerre Mondiale*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Université d'Artois, département histoire et géographie, 1999.
- RATHBONE, H., 'The wheat supplies of the British Isles', in: A. NEWTON red., *The Staple Trades of the Empire*, Londen, 1917, s.p.
- RUBMANN, M. red., *Hunger! Wirkungen moderner Kriegsmethoden*, Berlin, 1919.
- RÜSSE, N., 'Absatzkrisen und marketingkonzepte der Deutschen Landwirtschaft nach dem Ersten Weltkrieg (= Market crises and marketing concepts in German agriculture after World War I)', in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1 (1996), p. 129-162.
- SCHULTE-VARENDORFF, U., *Die Hungerunruben in Hamburg in juni 1919 – eine zweite Revolution?*, Hamburg, 2010.
- SENN, C., *Meals without meat*, Londen, 1916.
- SHEAIL, J., 'Land improvement and reclamation: the experience of the First World War in England and Wales', in: *Agricultural History Review*, 24 (1976), p. 110-125.
- SILBERNAGEL-CHERRIÈRE, A., *L'Agriculture Française pendant la Guerre*, Parijs, 1915.

- SKALWEIT, A., 'The maintenance of the agricultural labour supply during the war', in: *International Review of Agricultural Economics*, 13 (1922), s.p..
- SKALWEIT, A., *Die deutsche Kriegsernährungswirtschaft*, Stuttgart, 1927.
- SMIDT, H., 'De regulering van de Nederlandse export van landbouwprodukten naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 54 (1991), p. 102-133.
- SMIDT, H., 'Dutch and Danish agricultural exports during the First World War', in: *The Scandinavian economic history review*, 1996, p. 140-160.
- STARLING, E., 'The food supply of Germany during the war', in: *Journal of the Royal Statistical Society*, 83 (1920), s.p.
- TAYLOR, A. en KELLOG, V., *German food and trade conditions* (American Relief Administration, 1), New York, 1919.
- TEICH, M., 'Science and food during the Great War: Britain and Germany', in: H. KAMMINGA en A. CUNNINGHAM red., *The Science and Culture of Nutrition, 1840-1940*, Amsterdam, 1995, p. 213-234.
- TRENTMANN, F. en JUST, F. red., *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Houndmills, 2006.
- TRIEBEL, A., 'Variations in patterns of consumption in Germany in the period of the First World War', in: R. WALL en J. WINTER red., *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge, 1998, p. 159-195.
- TRUPIN, S., *La reconstruction agricole dans le canton de Bapaume de 1919 à 1929*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Université d'Artois, département histoire et géographie, 1999.
- TURNOR, C., *Our food supply: perils and remedies*, Londen, 1916.
- VACHER, M., *La situation du cheptel français*, Parijs, 1917.
- VAILLAT, L., *La maison des pays de France: les provinces dévastées: Flandre, Artois, Picardie, Ile-de-France, Champagne, Lorraine, Alsace*, Parijs, s.d.
- VAN DER BIE, R., 'Een doorlopende groote roes': *de economische ontwikkeling van Nederland 1913-1921* (Tinbergen Institute Research Series, 98), Amsterdam, 1995.
- VENN, J., *The foundations of agricultural economics together with an economic history of British agriculture during and after the great war*, Cambridge, 1933.
- VERNON, J., *Hunger: A Modern History*, Cambridge, 2007.
- VINCENT, C., *The politics of hunger: the allied blockade of Germany, 1915-1919*, Athens-Ohio, 1985.
- VON BATOCKI, A., 'Rationierung der Lebensmittel', in: G. ANSCHÜTZ e.a., *Handbuch der Politik* (3de druk), II, Berlijn-Leipzig, 1920, s.p.
- VON BATOCKI, A., 'Umstellung der Landwirtschaft', in: G. ANSCHÜTZ e.a., *Handbuch der Politik* (3de druk), II, Berlijn-Leipzig, 1920, s.p..
- WEEKS, A., *Tea, Rum and Fags: Sustaining Tommy 1914-18*, Stroud, 2009.
- WELKER, G., *Die Münchener Erhebung über den Lebensmittelverbrauch im Februar 1915*, München-Berlijn-Leipzig, 1915.
- WHETHAM, E. red., *The agrarian history of England and Wales. Volume VIII 1914-39*, Cambridge, 1978.
- WHITE, B., 'Feeding the war effort: agricultural experiences in First World War Devon, 1914-17', in: *Agricultural History Review*, 58 (2010), p. 95-112.
- WIBBERLEY, T., *War-time farming*, Londen, 1916.
- WRIGLEY, C. red., *The First World War and the International Economy*, Northampton, 2000.
- ZIEMANN, B., *War experiences in rural Germany 1914-1923*, Oxford-New York, 2007.

ZWEINIGER-BARGIELOWSKA, I., DUFFETT, R. en DROUARD, A. red., *Food and War in Twentieth Century Europe*, Aldershot, 2011.

3.3 Verenigde Staten

BENNETT, M., 'Average pre-war and post-war farm costs of wheat production in the North American Spring-Wheat Belt', in: *Wheat Studies*, 1 (1925), s.p..

DICKSON, M., *The food front in World War I*, Washington DC, 1944.

FARNSWORTH, H., "'World" wheat stocks, 1890-1914 and 1922-39', in: *Wheat Studies*, 16 (1939-40), s.p.

Food guide for war service at home (United States Food Administration), s.l., 1918.

GELFAND, L., *Herbert Hoover: the great war and its aftermath 1914-23*, Iowa, 1979.

GOUDISS, C. en GOUDISS, A., *Foods that will win the war and how to cook them*, New York, 1918.

GUERRIER, E., *We pledged allegiance: the U.S. food administration*, Stanford, 1941.

LUSK, G., *Food in war time*, Philadelphia/Londen, 1918.

MULLENDORE, W., *History of the United States Food Administration, 1917-1919*, Stanford, 1941.

ROSE, M., *Everyday foods in war time*, New York, 1918.

SURFACE, F. en BLAND, R., *American food in the World War and reconstruction period. Operations of the organizations under the direction of Herbert Hoover. 1914 to 1924*, Stanford, 1931.

SURFACE, F., *The Grain Trade during the World War: being a history of the Food Administration Grain Corporation and the United States Grain Corporation*, New York, 1928.

THOMPSON, J., *The harvests of War: the Prairie West, 1914-1918*, Toronto, 1978.

TUNC, T., 'Less Sugar, More Warships: Food as American Propaganda in the First World War', in: *War in History*, 19 (2012), p. 193-216.

VEIT, H., "'We Were a Soft People": Asceticism, self-discipline and American Food Conservation in the First World War', in: *Food, Culture and Society: An international journal of multidisciplinary research*, 10 (2007), p. 167-190.

21 AK 86

Nr 134

BEKANNTMACHUNG**Nordseekrabben**

UND

MAGERMILCH**HÖCHSTPREISE***a) Höchstpreise für Nordseekrabben.*

Als Höchstpreise für Nordseekrabben werden festgesetzt :

50 Pf. beim Fischer	} für ein Kilo
60 » » Grosshändler	
80 » » Kleinhändler	

In den Küstenorten, in denen die Krabbenfischerei betrieben wird, bleibt es den Ortskommandanten überlassen, evtl. niedrigere Preise festzusetzen.

b) Höchstpreise für Magermilch.

Der Höchstpreis für Magermilch wird auf :

8 Pf. beim Erzeuger und
10 Pf. im Kleinverkauf für ein Liter festgesetzt.

Im übrigen gelten die Bestimmungen der Verordnung über Höchstpreise vom 3. Mai 1915.

Der Kommandant.

Brügge, den 11. Juni 1917.

Nr 134

BERICHT**GARNALEN**

EN

Afgeroomde Melk**HOOGSTE PRIJZEN***a) Hoogste prijzen voor noordseekrabben (garnalen).*

Als hoogste prijzen voor Noordseekrabben worden vastgesteld :

50 pf. (Ofr. 625) bij de visschers	} voor 1 kilo
60 pf. (Ofr. 75) bij de Groothandelaars	
80 pf. (1fr. 00) bij de Kleinhandelaars	

In de steden en gemeenten der kust waar de garnalvisscherij uitgeoefend wordt, is het aan de plaatskommandanten overgelaten gebeurlijk lagere prijzen vast te stellen.

b) Hoogste prijzen voor afgeroomde melk :

De hoogste prijs voor afgeroomde melk wordt op

8 Pf. (Ofr. 10) bij den voortbrenger en
10 Pf. (Ofr. 125) in den kleinhandel voor een liter vastgesteld.

Voor het overige gelden de bepalingen der verordening betreffende de hoogste prijzen van 3 Mei 1915.

De Kommandant.

Brugge, den 11 Juni 1917.

Aanplakbrief uit 1917 met de kennisgeving van de hoogste toegelaten prijzen voor garnalen en afgeroomde melk.

5. ARCHIEVEN EN DOCUMENTATIE

Algemeen Rijksarchief

Ruisbroekstraat 2, 1000 Brussel

www.arch.be

02/513.76.80, algemeen.rijksarchief@arch.be

1. Nationaal Hulp- en Voedingscomité

Naam	Archief van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité
Datering	1914-1920
Gegevens	170 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, internationale hulpverlening, oorlogsslachtoffers, vluchtelingen
Archiefvormer	Het NHVC (een private organisatie) stond in voor de coördinatie van voedseldistributie in het bezette België en Noord-Frankrijk. Het bood ook hulp aan noodlijdenden (soep, kolen, kledij, uitkeringen). Dankzij het CRB geraakte het NHVC aan zijn middelen. In 1915 werd een aparte Landbouwsectie opgericht ter verbetering van de landbouwopbrengsten. Zie het inleidende hoofdstuk voor meer info.
Inhoud	In het archieffonds van het NHVC zijn verslagen en notulen van het nationaal comité, het uitvoerend comité en van vergaderingen van provinciale afgevaardigden terug te vinden. Er zijn veel boekhoudkundige, financiële, statistische en administratieve documenten bewaard. Inspectie- en controledossiers van de lagere niveau's documenteren de hiërarchische structuur. Van de Landbouwsectie bleven volgende zaken bewaard: verslagen, vergadernotulen, briefwisseling, dossiers in verband met oogsten, veestapel, landbouwproducten, zaai- en plantgoed, veevoeder, meststoffen, uitbreiding landbouwareaal... Ook van gelieerde commissies en van provinciale en lokale comités is er heel wat info bewaard.
Ontsluiting	AMARA, M., <i>Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation</i> (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 446), Brussel, 2009.

2. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Brabant

Naam	Archief van het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité van Brabant
Datering	1914-1920
Gegevens	13,6 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, internationale hulpverlening, oorlogsslachtoffers, vluchtelingen
Archiefvormer	NHVC Brabant (cf. supra). Comité van voeding en hulp in de provincie Brabant, uitgezonderd de Brusselse agglomeratie.
Inhoud	Het archiefbestand bevat verslagen en notulen van provinciaal comité, uitvoerend comité en directiecomité, omzendbrieven, briefwisseling, reeks thematische dossiers, inspectiedossiers lokale comités, stukken in verband met hulp aan vluchtelingen...
Ontsluiting	AMARA, M., <i>Inventaire des archives du Comité provincial de Secours et d'Alimentation pour le Brabant</i> (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 447), Brussel, 2009.

3. Hulp- en Voedingscomité van Anderlecht

Naam	Hulp- en Voedingscomité van Anderlecht
Datering	1915-1919
Gegevens	72 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, internationale hulpverlening, vluchtelingen
Archiefvormer	NHVC Anderlecht (lokaal, cf. supra).
Inhoud	Er zijn lijsten en dossiers van hulpverlening aan werklozen, kinderen, zieken, daklozen, vluchtelingen, militairen... bewaard gebleven. Er zijn zowel dossiers over de verdeling van voedingsmiddelen zoals aardappelen, bloem en groenten als over kledij, hout, kolen en plantgoed.
Ontsluiting	VAN HAEGENDOREN, M., <i>Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation. Comité local d'Anderlecht</i> (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 284), Brussel, 1995.

4. Commission for Relief in Belgium en Spaans-Nederlands Comité (A)

Naam	Commission for Relief in Belgium en Spaans-Nederlands Comité
Datering	1914-1919
Gegevens	5,5 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	(Voedsel)bevoorrading, internationale hulpverlening
Archiefvormer	Het CRB zamelde geld in en stuurde voedsel naar België. Er werd een hele administratie op poten gezet. De controletaak van CRB werd na 1917 overgenomen door het SNC. Zie het inleidende hoofdstuk voor meer info.
Inhoud	Het archieffonds bevat slechts een deel van de archieven van de CRB en het SNC. In de jaren 1950 werden heel wat statistieken vernietigd. Bepaalde rapporten en briefwisseling met andere hulpkantoren bleven bewaard.
Ontsluiting	COSEMANS, A., <i>Inventaire des archives de la CRB et du comité Hispano-Néerlandais</i> , Brussel, 2000.

5. Ministerie van Landbouw

Naam	Ministerie van Landbouw
Datering	1917-1918
Gegevens	0,05 m, overheidsarchief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw
Archiefvormer	Het 'Vlaams' Ministerie van Landbouw ontstond in 1917 na de administratieve scheiding.
Inhoud	Het fonds bevat enkele circulaires en brieven met de bezetter.
Ontsluiting	Geen inventaris.

6. Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw

Naam	Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw
Datering	1918-1926
Gegevens	1,7 m, overheidsarchief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw, landbouw
Archiefvormer	De Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw werd in 1919 opgericht om heraanleg van landbouwgronden en aankoop materiaal te coördineren. Zie het inleidende hoofdstuk voor meer info.

Inhoud	Er zijn dossiers bewaard inzake wetgeving, contracten, verslagen, heraanleg van landbouwgronden, voornamelijk in West-Vlaanderen. Er zijn ook heel wat dossiers over ‘Concours de restauration’. Er werden naast wedstrijden om landbouwgronden te saneren ook specifieke wedstrijden georganiseerd zoals het telen van aardappelen en het heropbouwen van hoeves en stallen. Het archief bevat ook rapporten over de voorbereiding van het landbouwherstelbeleid; dossiers met betrekking tot wetgeving en klachten; activiteitsverslagen; studies over ravitaillering, dossiers ivm buitenlandse hulp en stukken van agronomen.
Ontsluiting	CARNEL, S., <i>Inventaire des archives du ministère de l'Agriculture: 1ère Direction générale: Office de la Reconstitution Agricole (1919-1926)</i> (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 353), Brussel, 2004.

7. Bestuur van het Zeewezen (1ste reeks)

Naam	Administration de la Marine (1ère série)
Datering	1830-1976
Gegevens	222 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Marine, zeewezen, visserij
Archiefvormer	Bestuur van het Zeewezen in Le Havre en Londen
Inhoud	De dossiers 7.921 tot 8.111 hebben betrekking op WOI. Aan bod komen onder meer: verslagen over de toestand van Belgische vissers in het buitenland, voorbereidingen op de naoorlogse situatie, het Belgische loodswezen, de Lloyd Royal Belge NV, bevoorrading, koopvaardij schepen, opeisingen, oorlogsschade...
Ontsluiting	VLEESCHOUWERS, C., <i>Inventaris van het archief van het bestuur van het Zeewezen 1830-1976</i> , Brussel, 1979.

8. Dienst der Verwoeste Gewesten

Naam	Dienst der Verwoeste Gewesten
Datering	1914-1926
Gegevens	261 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw, landbouwherstel, begraafplaatsen, monumenten, foto's
Archiefvormer	De DVG werd opgericht als openbare instelling om de wederopbouw van het land te bespoedigen. Zie het inleidende hoofdstuk voor meer info.
Inhoud	Er zijn algemene dossiers van de dienst beschikbaar: omzendbrieven, boekhouding, aanbestedingen, contracten, notulen... Daarnaast zijn er ook archiefbestanden over het Koning Albertfonds, de aanleg van tuinvijken, gedenktekens... De rijkdom van het archief ligt in het feit dat er voor elk heropgebouwd gebouw door de DVG het dossier bewaard is gebleven waaronder heel wat landbouwbedrijven.
Ontsluiting	NOTEBAERT, A., NEUMANN, C. en VANDEN EYNDE, W., <i>Inventaris van het archief van de dienst der verwoeste gewesten</i> (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 237), Brussel, 1986.

9. Koning Albertfonds

Naam	Koning Albertfonds
Datering	1916-1935
Gegevens	1 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw, landbouwherstel
Archiefvormer	Het Koning Albertfonds werd opgericht in 1916 om voorlopige barakken aan de vluchtelingen te verschaffen.
Inhoud	Het archief bevat enkel de vereffening van het fonds. Er zijn vooral boekhoudkundige stukken aanwezig.
Ontsluiting	THIELEMANS, M.-R., <i>Liquidation du fonds de Roi Albert</i> , Brussel, 1998.

10. Bijzondere dienst voor de heropbouw van de door de oorlog verwoeste gewesten in West-Vlaanderen

Naam	Bijzondere dienst voor de heropbouw van de door de oorlog verwoeste gewesten in West-Vlaanderen (plattegronden)
Datering	1919-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Iconografie, wederopbouw, plannen
Archiefvormer	Dienst voor heropbouw, bijzondere afdeling van de DVG
Inhoud	Deze collectie bevat kadastrale plannen, rooiplannen en bouwkundige tekeningen van huizen en boerderijen uit de Westhoek.
Ontsluiting	DEVOLDER, K., <i>Ministerie van Landbouw en Openbare werken. Bijzondere dienst voor de heropbouw van de door de oorlog verwoeste gewesten in West-Vlaanderen: plattegronden betreffende de wederopbouw van de verwoeste gewesten (1919-1925)</i> (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 414), Brussel, 2008.

11. Belgische Delegatie bij de Commissie voor Herstelbetalingen

Naam	Commission des Réparations
Datering	1918-1931
Gegevens	25 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Herstel
Archiefvormer	De internationale Commissie voor Herstelbetalingen legde de bepalingen en modaliteiten vast voor de Duitse herstelbetalingen. De Belgische delegatie werd achtereenvolgens geleid door Georges Theunis, Léon Delacroix en Camille Gutt.
Inhoud	Het fonds bestaat uit de Belgische verslagen bij de Commissie voor Herstelbetalingen. Er is veel informatie terug te vinden over de moeilijkheden van het herstel. Landbouw komt ook aan bod.
Ontsluiting	DEPOORTERE, R., <i>Commission des réparations (1918-1931): inventaire</i> (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 44), Brussel, 1988.

12. Comptoir national pour la reprise de l'activité économique en Belgique

Naam	Comptoir national pour la reprise de l'activité économique en Belgique (Sections de la Haye et de Londres)
Datering	1916-1919
Gegevens	8 m, bedrijfsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Economie, reconstructie
Archiefvormer	Het 'Comptoir national' was een NV onder patronage van de Belgische staat om het economische leven in België te revitaliseren. Het nam een tussenpositie in tussen producenten, industrielen, handelaars en de overheid. Het 'Comptoir' beschikte over een kapitaal van 500.000 Belgische Frank. De duur ervan was vastgelegd op tien jaar. Er waren afdelingen in Den Haag, Londen en Parijs.
Inhoud	Het fonds bevat twee grote delen. Ten eerste zijn er de documenten van het Comptoir van Den Haag. Deze bevatten dossiers in verband met het functioneren van de organisatie (briefwisseling, rapporten, administratie). Ze zijn verdeeld in vijf series: administratie en directie; centrale administratie (waaronder documenten van technische comités en over bezet België); schenkingen; personeel, prestaties en boekhouding en varia. Ten tweede is er het fonds van het Comptoir van Londen. Dit heeft een gelijkwaardige structuur als dat van Den Haag. Concreet is er in beide deelfondsen info te vinden over landbouw, hout, alcohol en likeur, wol, linnen, jute, landbouw materiaal, hop, tabak en voedingsconserven.
Ontsluiting	DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., <i>Inventaire des archives du Comptoir national pour la reprise de l'activité économique en Belgique (sections de La Haye et de Londres), 1916-1919</i> (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 566), Brussel, 2002.

13. Bestuur der Gemeentewegen

Naam	Ministerie van Openbare Werken. Bestuur der Gemeentewegen.
Datering	1836-1951
Gegevens	75 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw
Archiefvormer	Bestuur der Gemeentewegen
Inhoud	Het fonds bevat dossiers inzake de vastlegging van rooilijnplannen die door de Dienst van de Verwoeste Gewesten werden overgedragen aan het Bestuur der Gemeentewegen. Vooral van de gemeenten uit de frontstreek zijn er stevige dossiers aanwezig. Ook enkele nota's van de 'Hoge Koninklijke Commissarissen' zijn bewaard.
Ontsluiting	LELOUP, G. en STRUBBE, F., <i>Inventaris van het archief van het Ministerie van openbare werken, Bestuur der Gemeentewegen</i> (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 496), Brussel, 2010.

14. Commissaris-generaal van de Belgische regering in Londen

Naam	Archives du commissaire général du gouvernement belge à Londres
Datering	1918-1919
Gegevens	3,5 m, overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, economie, reconstructie
Archiefvormer	Tijdens de oorlog had de Belgische regering een delegatie in Londen voor de aankoop van levensmiddelen voor het Belgisch leger. De delegatie werd later toegevoegd aan de 'Commission belge de ravitaillement et d'intendance' dat ressorteerde onder de Commissaris-generaal van de Belgische regering in Londen.
Inhoud	De dienst vervulde een intermediaire functie tussen de Belgische en Britse regering voor alle vragen inzake wederopbouw. Het fonds bevat dossiers in verband met juridische aanlegenheden, licenties voor allerhande voedings- (vis, koffie, fruit, voedingsolie, chicorei) en levensmiddelen (zeep, kledij, wol), aanvragen voor de leveringen van meststoffen en zaad en de oplijsting van giften door Britten aan Belgen.
Ontsluiting	DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., <i>Inventaire des archives du commissaire général du gouvernement belge à Londres (1918-1919)</i> (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 567), Brussel, 2002.

15. Huldebetoon aan de vorsten en PV's

Naam	Adresses aux rois et procès-verbaux d'événements officiels marquants (Ministère de l'Intérieur) / Huldebetoon aan de vorsten en PV's
Datering	1834-1921
Gegevens	2,7 m, overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Landbouw
Archiefvormer	Ministerie van Binnenlandse Zaken
Inhoud	Het archieffonds bevat een dossier over een veegift door de 'Fédération des Sociétés d'Agriculture de la Suisse romande' in 1921.
Ontsluiting	PAGNOUL, A.-M., <i>Adresses aux Rois et procès-verbaux d'événements officiels marquants (1834-1921)</i> , Brussel, 1989.

16. Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers van Brabant

Naam	Archief van de Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers van Brabant
Datering	1916-1918
Gegevens	1,2 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar

Trefwoorden	Boter, middenstand
Archiefvormer	De Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers, opgericht door bezetter om de boterhandel te centraliseren, verwierf het monopolie op de Belgische boterproductie- en handel.
Inhoud	Het fonds bestaat uit twee delen: het archief van de Bond zelf (drukwerk, aanplakbiljetten, briefwisseling, statuten, kasboeken, facturen...). Ook dossiers over boterverdeling in de verschillende Brabantse gemeenten zijn aanwezig. Daarnaast bevat het archief aantekeningen en nota's van Georges Holvoet, Procureur des Konings over de Bond en de boterkwestie.
Ontsluiting	DEVOLDER, K., <i>Inventaris van het archief van de Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers van Brabant, erkende beroepsvereniging (1916-1919)</i> (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 577), Brussel, 2004.

17. Commissie voor Landbouwbelangen (Belgisch Comité van Den Haag)

Naam	Archives du fonds Auguste Dupont (Commission des intérêts agricoles de la Haye)
Datering	1914-1918
Gegevens	0,2 m, privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Landbouw, economie, reconstructie
Archiefvormer	Auguste Dupont was secretaris van het Belgisch Comité van Den Haag, opgericht door Belgische notabelen in Nederland. In die functie maakte Dupont deel uit van de Commissie voor Landbouwbelangen. De meeste dossiers uit zijn privé-archief hebben betrekking op deze commissie.
Inhoud	Het archieffonds bevat de verslagen van de Commissie, ledenlijsten en vooral de conferentieteksten van diverse vooraanste agronomen. Allerhande thema's komen daarbij aan bod: melkkoeien, varkens, paarden, aardappelen, chemische meststoffen, landbouwonderwijs, de vrouw op de boerderij... De verslagen van de bijeenkomsten van de Commissie lopen van juni 1917 tot november 1918.
Ontsluiting	DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., <i>Inventaire des archives du fonds Auguste Dupont: Comité belge de la Haye (1914-1918)</i> (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 475), Brussel, 1998.

18. Comité voor het Economisch onderzoek (Belgisch Comité van Den Haag)

Naam	Archives du Comité d'enquête économique de la Haye
Datering	1915-1919
Gegevens	2,7 m, overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Economie, reconstructie
Archiefvormer	Het Comité d'enquête économique de la Haye als onderdeel van Comité belge de La Haye ontstond tijdens de oorlog. Het Comité voor Economisch onderzoek werd door de Belgische regering opgericht met als doel om zo volledig mogelijke inlichtingen te verwerven over de noden van de industrie en de Belgische handel tijdens en na de oorlog. Het comité bevatte diverse commissies zoals voeding, textiel en metallurgie.
Inhoud	Hoewel het comité vooral documentatie en informatie verzamelde over de toestand van de industrie in het bezette land, zijn er dossiers die betrekking hebben op de landbouw. Ook de agro-industrie komt aan bod. Zo is er informatie over brouwerijen en de suikerindustrie beschikbaar.
Ontsluiting	DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., <i>Inventaire des archives du Comité d'enquête économique de La Haye, 1915-1919</i> , (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage, 564), Brussel, 2002.

19. Economische Raad (Belgisch Comité van Den Haag)

Naam	Archives du Conseil économique de la Haye
Datering	1917-1919
Gegevens	1,6 m, overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Economie, reconstructie, naoorlogs herstel

Archiefvormer	Het Conseil économique de la Haye (Economische Raad) als onderdeel van Comité belge de La Haye ontstond eveneens tijdens de oorlog. De Economische Raad was een adviesverlenend comité dat antwoorden zocht op de problemen met betrekking tot bezet België.
Inhoud	Het fonds bevat informatie over algemeenheden van de Economische Raad, dossiers van de industriële, financiële en commerciële commissie, dossiers over de herneming van de arbeid, dossiers van de commissie voor transport en divers materiaal. De dossiers bevatten onder andere correspondentie met de landbouwcommissie.
Ontsluiting	DE SMET, J. en TALLIER, P.-A., <i>Inventaire des archives du Conseil économique de La Haye, 1917-1918</i> , (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 565), Brussel, 2002.

20. Fonds Albert Henry

Naam	Archief Albert Henry
Datering	1920-1935
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, politiek, beleid
Archiefvormer	Albert Henry (1870-1958) was secretaris van het NHVC en directeur-generaal op het Ministerie van Landbouw (1920-1935). Henry schreef net na de oorlog het standaardwerk <i>'L'agriculture belge et la guerre'</i> (1918).
Inhoud	Het archieffonds bevat stukken over de Duitse controle op Belgische landbouwstatistieken, landbouwverenigingen tijdens WOI, landbouwpolitiek en – economie, landbouwtellingen en – statistieken... Er zijn ook dossiers van de naoorlogse landbouw en het hernieuwde landbouwbeleid beschikbaar.
Ontsluiting	MADDENS, K., <i>Papiers Albert Henry</i> (Archives générales du royaume, Département III), Brussel, 1988.

21. Fonds Frans Schollaert en Joris Helleputte

Naam	Archief Frans Schollaert en Joris Helleputte
Datering	1870-1948
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, beleid, Boerenbond
Archiefvormer	Frans Schollaert (1851-1917) en Joris Helleputte (1858-1925) waren beiden politiek actief en lagen mee aan de basis van de Belgische Boerenbond. Helleputte was minister van Landbouw tijdens de oorlog (1910-1918).
Inhoud	Het archief bestaat uit twee delen: enerzijds het familiearchief Schollaert-Helleputte en anderzijds het politiek archief van Schollaert en Helleputte. Dit laatste omvat correspondentie, zakendossiers, nota's en documentatie, persknipsels, redevoeringen over landbouw...
Ontsluiting	COSEMANS, A., <i>Inventaris van het archief van Frans Schollaert en Joris Helleputte</i> (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 13), Brussel, 1990.

22. Fonds Charles de Broqueville

Naam	Archief Charles de Broqueville
Datering	1870-1948
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Overheidsbeleid, wederopbouw
Archiefvormer	Charles De Broqueville (1860-1940) was minister van Nationale Wederopbouw (1918) en minister van Landbouw en Middenstand (1932).
Inhoud	De 'Dossiers du Havre' bevatten een aantal documenten over landbouw, bevoorrading en nationale heropbouw. Verder is er briefwisseling met leidende figuren van de Boerenbond bewaard.
Ontsluiting	VAN MEERBEECK, L., <i>Papiers Charles de Broqueville</i> (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 29), Brussel, 1988.

23. Fonds Joseph Manneback

Naam	Archief Joseph Manneback
Datering	1897-1966
Gegevens	0,40 m, privé-archief, microfilm, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, beleid, bevoorrading
Archiefvormer	Joseph Manneback (1866-1944) was directeur van het ministerie van Landbouw (1903-1908) en secretaris-generaal van het ministerie van Landbouw (1911-1931).
Inhoud	Naast biografische gegevens en algemene correspondentie zijn er dossiers en brieven van het Ministerie van Landbouw over WOI. Er zijn dossiers over de Landbouwsectie van het NHVC, Gerstcentrale, werking van de administratie van Landbouw tijdens de bezetting... bewaard gebleven. Daarnaast zijn er ook persknipsels, documentatie en nota's over de reorganisatie van het ministerie van Landbouw.
Ontsluiting	PAGNOUL, A.-M., <i>Inventaire des papiers Joseph Manneback</i> (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 204), Brussel, 1977.

24. Fonds Georges Theunis

Naam	Archives Georges Theunis
Datering	1915-1968
Gegevens	40 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Economie, bevoorrading, wederopbouw, herstelbetalingen, regering
Archiefvormer	Georges Theunis was tijdens WOI voorzitter van de Belgische Commissie voor de Bevoorrading. Daarna had hij een rol bij de vredesonderhandelingen en de Commissie voor Herstelbetalingen. In 1921-1925 en 1932-1935 was Theunis premier van België.
Inhoud	Het archiefonds bevat onder meer dossiers en registers met briefwisseling van de Belgische Commissie voor de Bevoorrading en rapporten van de Belgische economische raden. Er is ook briefwisseling met allerhande bedrijven en semi-officiële organisaties beschikbaar.
Ontsluiting	BERNARDO Y GARCIA, L., <i>Inventaire des archives de Georges Theunis (1915-1968)</i> , (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 494), Brussel, 2010.

25. Collectie van de Commissie voor Oorlogsarchieven

Naam	Collectie van de Commissie voor Oorlogsarchieven (COA)
Datering	1914-1935
Gegevens	Overheids- en privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, opeisingen, reglementeringen, prijzenpolitiek
Archiefvormer	De Commissie voor Oorlogsarchieven werd in 1919 opgericht om alles met betrekking tot de oorlog te verzamelen en te documenteren.
Inhoud	De verzameling bevat verschillende deelcollecties: Iconografische verzameling: De iconografische collectie bevat een uitgebreide reeks prentbriefkaarten, geordend per onderwerp, inclusief spotprenten. Daarnaast zijn er tal van foto's. Het Algemeen Rijksarchief bewaart tevens een unieke verzameling (geïllustreerde) affiches van Belgische, Franse, Engelse, Amerikaanse en Nederlandse makelij. De verzameling aanplakbrieven met de Duitse verordeningen is één van de grootste van het land. De meeste gaan over bevoorrading, opeisingen, reglementeringen, prijzenpolitiek en Duitse nieuwsberichten. Er bleven ook affiches uit onbezet België bewaard. Verzameling oorlogsdagboeken en -verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven: De dagboeken bevatten info over het dagelijkse leven in bezet België. Ook enquêtes met een verslag van de oorlogsgebeurtenissen in gemeentes bleven bewaard. Documentaire verzameling: In deze verzameling steken o.m. krantenknipsels, Belgische en Franse frontbladen, sluikbladen, clandestiene vlugschriften... Diverse krantenknipsels werden door de medewerkers van de Commissie uitgeknipt. De verzameling bevat veel zeldzame documenten. Zo zijn er exemplaren bewaard van 'De Landbouwer' uit 1915 en 1917.

- Ontsluiting** Er bestaat een inventaris op steekkaarten van de affiche- en aanplakbrievenverzameling.
 VANDEN BOSCH, H., *Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven 1914-1935* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 507), Brussel, 2011.
 VANDEN BOSCH, H., *Documentatie verzameld door de Commissie voor de Oorlogsarchieven 1914-1940* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 506), Brussel, 2011.

26. Collectie van de Topografisch-historische Atlas

- Naam** Topografisch-historische atlas
Datering 1914-1930
Gegevens Overheidsarchief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden Bevoorrading, dagelijks leven, hoeves
Archiefvormer Topografisch Instituut
Inhoud Deze uiteenlopende iconografische collectie bevat onder andere diverse foto's van verwoeste steden, de portretten van de belangrijkste leden van het NHVC, etsen over het dagelijkse leven te Brussel tijdens de bezetting en oorlogsaffiches. Het fonds bevat ook prachtige fotoalbums en grootboeken van de hoeves Flavie en Elisabeth in De Moeren. (Deze stonden in voor de bevoorrading van het bekende hospitaal L'Océan in De Panne).
Ontsluiting JANSSENS, L., *Catalogus van de topografisch-historische atlas (nrs. 1-500); (nrs. 501-1000); (nrs. 1001-1500)* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 243, 247, 260), Brussel, 1991, 1993, 1996.
 DEVOLDER, K., *Catalogus van de topografisch-historische atlas (nrs. 1501-2000); (nrs. 2001-2500); (nrs. 2501-3000); (nrs. 3001-3500)* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 264, 267, 279, 343), Brussel, 1997, 1998, 1999, 2003.
 (Vanaf nr. 3501 is er een onuitgegeven lijst beschikbaar).

27. Collectie Théodore Heyse

- Naam** Oorlogsdocumentatie Théodore Heyse
Datering 1905-1964
Gegevens 13 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden Bevoorrading, voedingscomité
Archiefvormer Théodore Heyse verzamelde alles in verband met WOI en was een voorname schenker aan de Commissie voor Oorlogsarchieven. Hij zocht, kocht en smeekte om boeken, brochures, kranten of archieven over de oorlog bij zijn uitgebreid netwerk van kennissen. Hij publiceerde zelf ook over de oorlog.
Inhoud Heyse verzamelde heel wat documentatie, brochures, boeken en persknipsels over de oorlog (voornamelijk regio Gent). De collectie bevat een aantal originele notulen en vergaderstukken van het NHVC Oost-Vlaanderen. Er is ook een dossier van persknipsels over land- en tuinbouw, visvangst, jacht, vogelvangst en bloementeel. Het documentatiefonds bevat ook dossiers over Belgisch-Congo en over de Tweede Wereldoorlog.
Ontsluiting VANDEN BOSCH, H., *Inventaris van de verzameling oorlogsdocumentatie van Théodore Heyse 1905-1964* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 522), Brussel, 2012.

28. Collectie Henry De Jongh

- Naam** Collectie Henry De Jongh
Datering 1914-1920
Gegevens 0,90 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden Distributie, iconografie, Nederland
Archiefvormer Henry De Jongh (Den Haag) verzamelde tijdens de oorlog veel souvenirs en documentatie over de oorlog. Hij schonk een deel van zijn collectie aan de Belgische staat in de jaren 1920.

- Inhoud** De collectie bevat uniek iconografisch materiaal over Belgische vluchtelingen in Nederland, de internationale censuurdiensten, de Nederlandse rijksdistributie en tal van andere onderwerpen. De documenten in verband met rijksdistributie bevatten kaarten en bonnen voor brood, schoenen, leder, suiker, vetten, boter, vlees, thee, koffie, brandstof... Er is ook documentatie over de verspreiding van brood en meel. Het archieffonds bevat tevens rondzendbrieven, bonnen, borderellen, formulieren en bestelkaarten van aardappelen, groenten, eieren, havermout, rijst, melk, suiker en kaas. De documenten illustreren het Nederlandse verhaal maar kunnen ook relevant zijn voor de voedselproblematiek in België.
- Ontsluiting** VANDEN BOSCH, H., *Oorlogsarchieven. Reeks inventarissen 9. Inventarissen van de archieven betreffende de Eerste Wereldoorlog verzameld door particulieren*, (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 532-545), Brussel, 2013.

29. Collectie Corneille Gram

- Naam** Collectie Corneille Gram
- Datering** 1914-19[40]
- Gegevens** Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
- Trefwoorden** Kookboeken, voedselbevoorrading
- Archiefvormer** Corneille Gram
- Inhoud** Brusselaar Corneille Gram verzamelde diverse clandestiene publicaties. Zijn collectie bevat tevens kookboeken met oorlogsrecepten, oorlogsliteratuur, kranten, tijdschriften en aanplakbrieven. Er is ook documentatie inzake voedselbonnen.
- Ontsluiting** VANDEN BOSCH, H., *Oorlogsarchieven. Reeks inventarissen 9. Inventarissen van de archieven betreffende de Eerste Wereldoorlog verzameld door particulieren*, (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 532-545), Brussel, 2013.

30. Collectie Louis Varlez

- Naam** Collectie Louis Varlez
- Datering** 1914-19[40]
- Gegevens** Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
- Trefwoorden** Sociale economie, werklozen
- Archiefvormer** Louis Varlez
- Inhoud** De Gentse advocaat Louis Varlez zette zich in voor de werklozen van zijn stad. Hij had nauwe banden met het NHVC. In zijn archief zitten diverse krantenknipsels in verband met de sociaal-economische omstandigheden van de arbeiders in de regio Gent. Er zijn ook stukken betreffende de hulpverlening door liefdadigheidscomités.
- Ontsluiting** VANDEN BOSCH, H., *Oorlogsarchieven. Reeks inventarissen 9. Inventarissen van de archieven betreffende de Eerste Wereldoorlog verzameld door particulieren*, (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 532-545), Brussel, 2013.

AMSAB – Instituut voor Sociale Geschiedenis

Bagattenstraat 174, 9000 Gent

www.amsab.be

09/224.00.79, info@amsab.be

31. Collectie AMSAB

Naam	Archief van het AMSAB – Instituut voor Sociale Geschiedenis
Datering	1836-1940
Gegevens	Privé-archief, papier en microfilm, raadpleegbaar mits toestemming
Trefwoorden	Sociale economie, bevoorrading, landbouw
Archiefvormer	-
Inhoud	Het AMSAB bevat een interessante verzameling documentie die Louis Bertrand gebruikte als basis-materiaal voor het bekende boek <i>'L'Occupation allemande en Belgique'</i> (Brussel, 1919). Zo zijn er krantenknipsels en materiaal over het NHVC bewaard gebleven. Er is ook briefwisseling van Bertrand uit de oorlogsperiode. Het AMSAB beschikt tevens over fotomateriaal uit WOI.
Ontsluiting	ASTACHOVA, M. en OLIVETSKAYA, A., <i>Inventaris van het archief van het NISG</i> , Gent, 1997.

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) – Letterenhuis

Minderbroedersstraat 22, 2000 Antwerpen

www.letterenhuis.be03/222.93.20, amvc.letterenhuis@stad.antwerpen.be

32. Fonds Jozef Goossenaerts

Naam	Fonds Jozef Goossenaerts
Datering	1882-1963
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, beleid
Archiefvormer	Jozef Goossenaerts (1882-1963), vooral actief in de Vlaamse Beweging, de theaterwereld en in de wetenschappen, liet ongeveer 30.000 brieven na.
Inhoud	In het archief worden onder meer kopieën van brieven aan Joris Helleputte als minister van Landbouw en eigen brieven aan het Ministerie van Landbouw, de Landbouwhogeschool en Veeartsenijschool van Gent, de Landbouwhogeschool van Wageningen en Belgische Boerenbond bewaard.
Ontsluiting	Ter plaatse is een inventaris beschikbaar.

33. Affiche- en fotocollectie Eerste Wereldoorlog van het AMVC

Naam	Affiche- en fotocollectie Eerste Wereldoorlog
Datering	1914-19[40]
Gegevens	Overheidsarchief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, dagelijks leven
Archiefvormer	-
Inhoud	Het fonds Eerste Wereldoorlog bevat affiches, foto's, brochures, krantenknipsels, spotliederen, pamfletten en folders.
Ontsluiting	Een aantal foto's en affiches is raadpleegbaar via de website http://anet.ua.ac.be/desktop/letterenhuis . Er is een summiere toegang via de website.

Archief Aartsbisdom Mechelen

Varkensstraat 6, 2800 Mechelen
015/29.84.22, archiv@diomb.be

34. Fonds Désiré Joseph Mercier

Naam	Fonds Désiré Joseph Mercier
Datering	1851-1926
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, bisdom, Boerenbond
Archiefvormer	Mercier (1851-1926) was aartsbisschop van België tijdens de oorlog en nam een sterke positie in tegenover de bezetter.
Inhoud	Er zijn documenten bewaard over het Werk van den Akker in oorlogstijd, briefwisseling in verband met ravitaillering en voedselhulp en stukken over de Belgische Boerenbond (1917).
Ontsluiting	COUTTENIER, J., <i>Archief Kardinaal D. Mercier, 1851-1926</i> , onuitgegeven, s.l., s.d.

Archief Koninklijk Paleis

Hertogstraat 2, 1000 Brussel
www.arch.be
02/551.20.20, cap@kppr.be

35. Kabinet koning Albert I

Naam	Archief kabinet van de koning
Datering	1909-1934
Gegevens	Publiek archief, papier, raadpleegbaar op aanvraag
Trefwoorden	Koning, landbouw, voedselbevoorrading, beleid
Archiefvormer	Kabinet koning Albert I
Inhoud	Het archieffonds bevat twee delen. Een eerste deel bevat correspondentie van de koning met de Minister van Landbouw (1909-1914, 1919-1934). Een tweede deel bevat informatie over de oorlogsjaren. Er zijn deelbestanden over de relaties met het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, over de ravitaillering en uitvoer van Belgische landbouwproducten naar de VS, over het herstel van België, over briefwisseling van het kabinet, over de werking van het NHVC...
Ontsluiting	JANSSENS, G., <i>Inventaire des archives du Cabinet du Roi. Règne Albert I, Période 1914-1918</i> , Brussel, 2006. JANSSENS, G., <i>Inventaire des archives du Cabinet du Roi. Règne Albert I, Période 1909-1914 et 1919-1934</i> , Brussel, 2006.

36. Secretariaat koning Albert I

Naam	Archief Secretariaat van de koning
Datering	1919-1924
Gegevens	Publiek archief, papier, raadpleegbaar op aanvraag
Trefwoorden	Koning, landbouw, voedselbevoorrading, beleid
Archiefvormer	Secretariaat koning Albert I

Inhoud	Het archief van het secretariaat van de koning bevat algemene stukken betreffende landbouwaangeleg- heden in de periode 1919-1924. Specifiek met betrekking tot de oorlog is er een dossier aanwezig over de wederopbouw van de verwoeste gewesten (met onder meer een gift van A. Morris en B. Yates).
Ontsluiting	JANSSENS, G., <i>Archief van het koninklijk paleis. Inventaris van het Archief van het secretariaat van koning Albert I</i> (Max-Léo Gerard), 1919-1924, Brussel, 2006.

37. Fotocollectie van koning Albert I en koningin Elisabeth

Naam	Fotocollectie van koning Albert I en koningin Elisabeth
Datering	1914-1918
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Visserij, polders, bevoorrading
Archiefvormer	Koning Albert I en koningin Elisabeth
Inhoud	Het koningspaar bezat een aantal unieke foto's uit de oorlogsperiode. Relevante onderwerpen zijn: vluchtelingen in vissersboten, overstroming van de polders, bevrijding van de verwoeste gewesten, ontmoetingen met prominenten (onder andere van het CRB en NHVC) en strandwandelingen.
Ontsluiting	Er zijn diverse onuitgegeven plaatsingslijsten beschikbaar. De collectie is grotendeels terug te vinden in: SCHEPENS en VANDEWOUDE, <i>Albert & Elisabeth 1914-1918</i> , 15-101.

Archief provincie Antwerpen

Archiefhuis, Parochiaanstraat 7, 2000 Antwerpen
www.provant.be/bestuur/kennismaking/provinciehuis/archief
 03/202.04.80, archief.historisch@admin.provant.be

38. Archief van de provincie Antwerpen

Naam	Archief provincie Antwerpen
Datering	1860-1995
Gegevens	6 km, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, beleid, wederopbouw
Archiefvormer	Provincie Antwerpen
Inhoud	In het fonds 'Plannen' bevindt zich het archief van het Technisch Bureel voor Hoevebouw (Land- en Tuinbouwcomiteit Provincie Antwerpen) met dossiers over de opmeting van landelijke gebouwen (1916-1918). In het fonds 'Landbouw' bevindt zich het archief van het Land- en Tuinbouwcomiteit – Commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven (1915-1919) met dossiers over samenstelling, verslagen, subsidies, rekeningen, publicaties, tentoonstellingen, congressen, voordrachten... Andere bestanden in het fonds 'Landbouw' zijn dossiers van het Werk van den Akker en de provinciale landbouwcommissie. Er is tot slot een volledige collectie van het "Gesetz- und Verordnungsblatt", het oorlogsdagblad "L'Echo belge" en van "De Landbouwer" aanwezig.
Ontsluiting	Ter plaatse is een inventaris beschikbaar.

Archief provincie Limburg

Universiteitslaan 1, 3500 Hasselt
www.limburg.be/provinciaalarchief
 011/23.76.06, archief@limburg.be

39. Archief van de provincie Limburg

Naam	Archief provincie Limburg – Oorlogsarchieven
Datering	1794-2000
Gegevens	12 km, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding, noodcommissie, bevoorrading
Archiefvormer	Provincie Limburg (Provinciale Noodcommissie)
Inhoud	Het archief van de Provinciale Noodcommissie Limburg (WOI) bevat nota's, rapporten en briefwisseling. Er zijn verslagen van vergaderingen van de 'Centrale Commissie voor de studie van de reconstructie van boerderijen en dorpen', een afdeling van het NHVC (1915) aanwezig. Tot slot is er info met betrekking tot lokale opslagplaatsen van het CRB en instructies van het NHVC Limburg. Het provinciearchief beschikt over een volledige collectie van het "Gesetz- und Verordnungsblatt für Flandern" (1914-1918).
Ontsluiting	Er is een inventaris ter plaatse digitaal beschikbaar.

Archief provincie Oost-Vlaanderen

Pelikaanstraat 38, 9000 Gent

www.oost-vlaanderen.be09/267.87.52, archieff@oost-vlaanderen.be

40. Archief van de provincie Oost-Vlaanderen

Naam	Archief provincie Oost-Vlaanderen
Datering	1914-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding
Archiefvormer	Provincie Oost-Vlaanderen
Inhoud	Er zijn twee afdelingen die wellicht interessant materiaal bevatten. Ten eerste is er afdeling 2 dat dossiers met volgende thema's bevat: (plaatselijke) maatschappijen voor land- en tuinbouw (1899-1913); Provinciale Commissie voor Landbouw (briefwisseling (1901-1917), inkomsten en uitgaven (1899-1921) en expertises (1900-1924)); statistieken en tellingen; runderpest, veeartsenij en pachten (1919-1920); rasverdeling (1913-1915); vee- en paardenmarkten. Ten tweede is er afdeling 4A dat materiaal bevat over prijskampen, tentoonstellingen, paarden- en veemarkten: landbouwtellingen, invoer Hollands vee, ravitaillering, jacht- en bosbeheer... Het provinciearchief beschikt ook over de dossiers van het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité.
Ontsluiting	Er is ter plaatse een handgeschreven inventaris beschikbaar.

Archief provincie West-Vlaanderen

Gistelse Steenweg 528, 8200 Sint-Andries-Brugge

www.west-vlaanderen.be/archiefdienst050/40.72.90, archieffdienst@west-vlaanderen.be

41. Archief van de provincie West-Vlaanderen (A)

Naam	Archief provincie West-Vlaanderen
------	-----------------------------------

Datering	1910-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding
Archiefvormer	Provincie West-Vlaanderen
Inhoud	In een aantal fondsen is er info te vinden: ‘Verzameling der besluiten en omzendbrieven uitgegeven tijdens de oorlog 1914-1918 in onbezet België’ met als onderwerpen opeisingen van oogsten en vee, tellingen, maximumprijzen, landbouwproducten... Afdeling 3: dossiers en stukken over landbouw (1900-1914), landbouwproductie (1905-1920), veefonds (1902-1916), landbouwbevoorrading (1914-1918), verkoop Belgische paarden (1914-1918), taks op landbouwproducten (1914-1918), landbouwteeling (1917), maandelijkse verslagen bevoorrading en opeisingen (1914-1918), stortingsborderellen en begrotingen landbouwfonds (1904-1924)... archief arrondissementscommissariaat Brugge: landbouw en nijverheid (1910-1925) afficheverzameling: affiches in verband met WOI over opeisingen, maximumprijzen, teelt en fokken van dieren...
Ontsluiting	Er is een online inventaris beschikbaar: http://probat.west-vlaanderen.be/ . Niet alle archieffondsen zijn hierin opgenomen.

CEGES-SOMA (Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij)

Luchtvaartsquare 29, 1070 Brussel

www.cegesoma.be

02/556.92.11, cegesoma@cegesoma.be

42. Documentatie van het SOMA

Naam	Documentatie en fotocollectie
Datering	1914-1940
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, dagelijkse leven
Archiefvormer	Het SOMA, opvolger van het NCWOII, doet onderzoek naar oorlogen en conflicten in de twintigste eeuw, verzamelt documentatie en organiseert academische en publieke activiteiten.
Inhoud	De collectie van het SOMA bevat een aantal interessante fondsen: Fotocollectie: Hoewel het gros van de foto's betrekking heeft op het de interbellum en WOII, zijn er ook foto's over het dagelijkse leven van WOI. Documentatiemappen: Het fonds van de familie Goiris gaat over landbouw en kleinhandel in de Denderstreek in de periode 1914-1940. Het bevat prentbriefkaarten, brieven en krantenknipsels.
Ontsluiting	Er is een (gedeeltelijke) online inventaris beschikbaar via: http://pallas.cegesoma.be/ .

Kenniscentrum In Flanders Fields Museum

Sint-Maartensplein 3, 8900 Ieper

www.inflandersfields.be/kenniscentrum

057/23.94.50, kenniscentrum@ieper.be

43. Kenniscentrum In Flanders Fields Museum

Naam	Documentatiedossiers en fotocollectie
Datering	1914-1920
Gegevens	Overheidsarchief, papier (foto's) en digitaal, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	-
Inhoud	Het IFFM beschikt over schaduwarchieven en documentatiedossiers. Er bestaan onder andere dossiers over landbouw, voeding, landschap, ontbossing en persoonlijke getuigenissen, meestal samengesteld in het kader van een tijdelijke tentoonstelling. Brieven, dagboeken, eigentijdse oorlogskranten, tijdschriften en memorabilia geschonken aan het museum worden hier bewaard. De fotocollectie van het kenniscentrum focust zich vooral op de streek rond Ieper en de Westhoek, verwoeste landschappen komen veelvuldig aan bod. Er is ook een gedigitaliseerde verzameling prentbriefkaarten aanwezig. Het IFFM herbergt tot slot een collectie spotprenten van René De Pauw die de stedelijke wrevel tegenover landbouwers aan de kaak stelt.
Ontsluiting	Er is een digitale catalogus beschikbaar.

Ecomusée du Bois-du-Luc (du Centre)

Rue Saint-Patrice 2b, 7110 Houdeng-Aimeries (La Louvière)

www.ecomuseeboisduluc.be064/28.20.00, info@ecomuseeboisduluc.be

44. Fotocollectie van het Écomusée du Centre

Naam	Fotocollectie
Datering	1914-1920
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, voedselhulp
Archiefvormer	-
Inhoud	De fotocollectie omvat het economische, sociale, religieuze en folkloristische leven van La Louvière en omgeving. De foto's in verband met WOI hebben thema's als de volkssoep, de verdeling van aardappelen, het comité van schoolmaaltijden en voedselhulp.
Ontsluiting	De fotocollectie is ontsloten via een thematisch fichesysteem.

Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience

Korte Nieuwstraat, 2000 Antwerpen

www.consciencebibliotheek.be03/206.87.10, consciencebibliotheek@stad.antwerpen.be

45. Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience

Naam	Erfgoedbibliotheek
Datering	-
Gegevens	Papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding, voedselbevoorrading, wederopbouw
Archiefvormer	-

Inhoud	De erfgoedbibliotheek bevat veel publicaties van tijdens de oorlog die betrekking hebben op voeding en voedselbevoorrading. Zie bibliografie.
Ontsluiting	www.consciencebibliotheek.be

Informatiecentrum van Boerenbond en Landelijke Gilden

Diestsevest 40, 3000 Leuven
www.boerenbond.be/Contact/Informatiecentrum
 016/28.64.42, infodoc@boerenbond.be

46. Informatiecentrum Boerenbond en Landelijke Gilden

Naam	Informatiecentrum Boerenbond en Landelijke Gilden
Datering	1914-1919[-2010]
Gegevens	Privé-archief, papier, raadpleegbaar op aanvraag
Trefwoorden	Landbouw, beleid, voedselbevoorrading
Archiefvormer	Gegroeid uit een traditionele bibliotheek en documentatiedienst, is het Informatiecentrum vandaag een kenniscentrum voor land- en tuinbouw en platteland in Vlaanderen.
Inhoud	De archieven van de Boerenbond worden door het KADOC bewaard. Toch bevat het informatiecentrum documentatie die onder de noemer 'archiefmateriaal' kan vallen. Naast een uitgebreide en gevarieerde collectie monografieën bewaard het informatiecentrum twee interessante collecties. Ten eerste is er het bestand 'brochures'. Er zijn zo'n 8.000 brochures vanaf de negentiende eeuw tot vandaag over allerhande landbouwgerelateerde onderwerpen beschikbaar. Een aantal hebben betrekking op WOI of op de nasleep. Ten tweede is er de collectie 'dossiers'. De meest uiteenlopende onderwerpen komen hierin aan bod. De dossiers zijn samengesteld uit allerhande documenten: archiefmateriaal, knipsels, officiële stukken, briefwisseling, commentaar van Boerenbondmedewerkers en losse nota's. Zo bewaart het informatiecentrum bijvoorbeeld dossiers over de belasting op oorlogswinsten 1914-1918, het landbouwherstel, landelijke sociologie en prijzen van landbouwproducten.
Ontsluiting	Veel materiaal is ontsloten via: www.boerenbond.be/language/nl-NL/Contact/Informatiecentrum/Databanken-Infodoc .

KADOC - KU Leuven

Vlamingenstraat 39, 3000 Leuven
www.kadoc.kuleuven.be
 016/32.35.00, postmaster@kadoc.be

47. Centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische Boerenbond

Naam	Archief Centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische Boerenbond
Datering	1890-2003
Gegevens	80 m, privé-archief, papier, beschikbaar na toestemming bewaargever
Trefwoorden	Economie, maatschappelijk leven, landbouworganisatie, christendemocratie, landbouw(onderwijs)
Archiefvormer	De Boerenbond is de oudste en grootste landbouworganisatie van België. Hij werd in 1890 opgericht door de katholieke politici Joris Helleputte en Frans Schollaert. Het archief van de Boerenbond is niet één centraal archief maar bevat verschillende deelbestanden. Zie het inleidende hoofdstuk voor meer info.

Inhoud	Het hoofdarchief van de centrale bestuurs- en adviesorganen van de Boerenbond bestaat uit zeven afdelingen: algemeen, centrale organisatie, beroepsorganisatie, centrale coöperatie, godsdienstige werking, externe relaties en diversen. De archieffondsen met betrekking tot WOI zijn verspreid over de verschillende afdelingen. In het archief zijn verslagen van de algemene vergaderingen, het verslagboek en de verslagen van de Hoofdraad en het verslagboek van de vergaderingen van het Hoofdbestuur terug te vinden. Verder zijn er persknipsels over de Boerenbond, boekhoudkundige stukken en nota's en briefwisseling inzake voedselbevoorrading bewaard. De dossiers van de gilden (met ledenlijsten) werden alfabetisch per gemeente ontsloten via een aparte plaatsingslijst. Hoewel de Boerenbond actief betrokken was bij de heropbouw van de verwoeste gewesten en zich engageerde in het landbouwherstel zijn hiervan relatief weinig dossiers bewaard.
Ontsluiting	DEMEYER, M., <i>Inventaris van het archief van de centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische Boerenbond 1890</i> – (KADOC Inventarissen en repertoria, 19), Leuven, 1987. <i>Plaatsingslijst van het archief van de centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische Boerenbond (aanvulling)</i> , Leuven, 2006. Zie ook: <i>Archief Centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische Boerenbond</i> , www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvww?CHK=AE_95&p_modus=O&P_DOC_TYPE_ID=HTM&refresh=undefined .

48. Assurantie van de Belgische Boerenbond (ABB)

Naam	Archief Assurantie van de Belgische Boerenbond
Datering	1890-2003
Gegevens	30 m, bedrijfsarchief, papier, beschikbaar na toestemming bewaargever
Trefwoorden	Economie, maatschappelijk leven, landbouworganisatie, bank-, krediet- en verzekeringsinstelling, landbouw
Archiefvormer	ABB, de verzekeringsmaatschappij van de BB, werd opgericht in 1890.
Inhoud	Het archief bevat de statuten en oprichtingsdocumenten van de NV ABB en haar voorgangers, de verslagboeken en de centrale vergaderstukken van de diverse bestuursorganen (inclusief 1914-1918). Waardevolle delen van tijdens en na de oorlog uit de boekhouding van de maatschappij (balansen en dagboeken), diverse (model)polissen en contracten, tarieventabellen... bleven bewaard.
Ontsluiting	<i>Plaatsingslijst van het archief ABB</i> , Leuven, s.d. (http://kadoc.kuleuven.be/db/inv/949.pdf). Zie ook: <i>Archief Assurantie van de Belgische Boerenbond</i> , www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvww?CHK=AE_977&p_modus=O&P_DOC_TYPE_ID=HTM&refresh=undefined .

49. Aan- en Verkoopvennootschap van de Belgische Boerenbond (AVV/AVEVE)

Naam	Archief Aan- en Verkoopvennootschap van de Belgische Boerenbond
Datering	1895-2004
Gegevens	64 m, bedrijfsarchief, papier, beschikbaar na toestemming bewaargever
Trefwoorden	Economie, maatschappelijk leven, landbouworganisatie, bedrijfsleven, landbouw
Archiefvormer	AVV/AVEVE
Inhoud	Het archief valt uiteen in twee grote delen. Het eerste deel omvat diverse archiefstukken (bestuur, financieel beheer, resultaten, publiciteit...) met betrekking tot de centrale diensten van AVV/AVEVE. Het tweede deel omvat dossiers gevormd door plaatselijke AVV-diensten. Vooral landbouwherstel na WOI is er terug te vinden.
Ontsluiting	<i>Plaatsingslijst van het archief AVEVE</i> , Leuven, s.d. (http://kadoc.kuleuven.be/db/inv/61.pdf). Zie ook: <i>Archief Aan- en Verkoopvennootschap van de Belgische Boerenbond</i> , www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvww?CHK=AE_89&p_modus=O&P_DOC_TYPE_ID=HTM&refresh=undefined .

50. Landelijke Gilden van de Belgische Boerenbond

Naam	Archief Landelijke Gilden van de Belgische Boerenbond
Datering	1891-2006
Gegevens	371 m, organisatie-archief, papier, beschikbaar na toestemming bewaargever
Trefwoorden	Economie, maatschappelijk leven, landbouworganisatie, landbouw
Archiefvormer	Sinds de jaren 1970 werden de traditionele en lokaal-parochiale Boerengilden opgesplitst in Landelijke Gilden en Bedrijfsgilden.
Inhoud	De gildendossiers met verslaggeving omtrent activiteiten en ledenlijsten betreffende de oude Boerengilden alsook van de latere Landelijke Gilden zijn in dit archiefbestand terug te vinden. Veel lokale boerengilden ontstonden in de jaren 1920, met WOI vers in het geheugen.
Ontsluiting	<i>Plaatsingslijst van het archief Landelijke Gilden van de Belgische Boerenbond</i> , Leuven, s.d. (http://kadoc.kuleuven.be/db/inv/996.pdf). Zie ook: <i>Archief Landelijke Gilden van de Belgische Boerenbond</i> , www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw?CHK=AE_1023&p_modus=O&P_DOC_TYPE_ID=HTM&refresh=undefined .

51. Productiecoöperaties van de Belgische Boerenbond

Naam	Archief Productiecoöperaties van de Belgische Boerenbond
Datering	1900-1984
Gegevens	18,5 m, organisatie-archief, papier, beschikbaar na toestemming bewaargever
Trefwoorden	Economie, maatschappelijk leven, landbouworganisatie, landbouw, bedrijfsleven, corporatisme
Archiefvormer	Diverse coöperaties van de Belgische Boerenbond.
Inhoud	Het archief van de geliquideerde coöperaties van de Boerenbond bevat vooral archivalia van de productiecoöperatie (melkerijen). Er bleven statuten, neergelegde rekeningen, briefwisseling en (inspectie) verslagen bewaard. De oudste dossiers geven inzicht in het doordringen van de coöperatiegedachte op het platteland na WOI.
Ontsluiting	<i>Plaatsingslijst archief Coöperaties Belgische Boerenbond</i> , Leuven, s.d. Beschikbaar in leeszaal KADOC. Zie ook: <i>Archief Productiecoöperaties van de Belgische Boerenbond</i> , www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw?CHK=AE_177&p_modus=O&P_DOC_TYPE_ID=HTM&refresh=undefined .

52. Fonds Gerard Cooreman

Naam	Fonds Gerard Cooreman
Datering	1870-1926
Gegevens	2 m, privé-archief, papier, beschikbaar na toestemming bewaargever
Trefwoorden	Economie, maatschappelijk leven, WOI, dagelijks leven, christen-democratie
Archiefvormer	Gerard Cooreman (1852-1926) was senator en volksvertegenwoordiger. Van juni tot november 1918 was hij zelfs premier van België.
Inhoud	De meeste interessante dossiers verwijzen naar WOI. Het archief bevat informatie over de bevoorrading van België en de plannen voor wederopbouw. Daarnaast zijn er ook documenten met betrekking tot Belgisch-Congo.
Ontsluiting	DEMEYER, M. en DE SMAELE, H., <i>Inventaris van het archief van Minister van Staat Gerard Cooreman, 1852-1926</i> (KADOC Inventarissen, 31), 2 ^{de} druk, Leuven, 1993 (http://kadoc.kuleuven.be/db/inv/150.pdf).

53. Fonds Emiel Vliebergh

Naam	Fonds Emiel Vliebergh
Datering	Ca. 1895-1925
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, beleid, Boerenbond
Archiefvormer	Emiel Vliebergh (1872-1925) studeerde rechten en economie en werd juridisch adviseur bij de Belgische Boerenbond. In 1917 werd hij ondervoorzitter. Daarnaast was hij ook bekend voor zijn inzet voor de vernederlandsing van het onderwijs.
Inhoud	Er is heel wat briefwisseling bewaard onder meer over de Vlaamse beweging. Ook de Boerenbond en landbouw komen aan bod. Er zijn ook enkele dossiers met betrekking tot de streekstudies van Vliebergh aanwezig. Het archief is evenwel niet ontsloten. Er worden daarnaast zo'n 550-tal brieven van Vliebergh bewaard in het AMVC/Letterenhuis.
Ontsluiting	Niet beschikbaar

Koninklijke Bibliotheek van België

Keizerslaan 4, 1000 Brussel
www.kbr.be
 02/519.53.11, info@kbr.be

54. Koninklijke Bibliotheek

Naam	Koninklijke Bibliotheek van België
Datering	-
Gegevens	Papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding, voedselbevoorrading, wederopbouw
Archiefvormer	-
Inhoud	De Koninklijke Bibliotheek bevat veel publicaties die betrekking hebben op het onderwerp. Zie bibliografie.
Ontsluiting	www.kbr.be/accueil_nl.html

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

(Documentatiecentrum), Jubelpark 3, 1000 Brussel
www.klm-mra.be
 02/737.79.32, cdoc.klm-mra@klm-mra.be

55. Koninklijk Legermuseum

Naam	Archief Koninklijk Legermuseum
Datering	1914-1920
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, voeding, leger
Archiefvormer	Het archief van het Koninklijk Legermuseum bevat een aantal interessante archieffondsen.

Inhoud	Er zijn verschillende bestanden: <ul style="list-style-type: none"> - fonds 'Moskou' (Belgische archieven gerepatrieerd uit Moskou) met diverse stukken over voeding en ravitaillering; - fonds 'Algemene Inspectie van de Dienst der Intendance' (dagelijkse orders over onder andere voedselbevoorrading); - fonds '1914-1918 (II-5)' ivm het Spaans-Nederlands Comité ter bescherming van de ravitaillering van België en Noord-Frankrijk; - fonds 'Intergeallieerd Comité voor de Bevoorrading'; - fonds 1ste Legerdivisie onder andere over de invoer en het verbruik van diepgevroren vlees voor de Belgische troepen.
Ontsluiting	Er is een inventaris ter plaatse beschikbaar.

56. Afficheverzameling, documentatiefonds 1914-1918, prentenkabinet van het Koninklijk Legermuseum

Naam	Afficheverzameling en prentenkabinet
Datering	1914-1918
Gegevens	Openbaar archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, dagelijks leven, propaganda
Archiefvormer	-
Inhoud	Het Legermuseum heeft verschillende relevante deelcollecties: <ul style="list-style-type: none"> - Afficheverzameling: Bevat een heel uitgebreide collectie over alle mogelijke aspecten van de bezetting. - Fonds 1914-1918 – Personalía: Dit fonds bevat een groot aantal dagboeken, brieven en persoonlijke brieven, vooral van Belgische militairen maar ook van burgers. Er is een dagboek bewaard gebleven (E. Bieswal) die een uniek inzicht biedt in het dagelijkse leven van onbezet België. Het oorlogsdagboek van G. Fievez informeert dan weer over het dagelijkse leven in bezet België. - Prentenkabinet en fotocollectie: In het iconografisch fonds van het Legermuseum steken talloze gravures, postkaarten en foto's. Het leven in het bezette België, inclusief voedselbevoorrading, komt aan bod. Het subfonds 'Collection Ramet 1914-1918' bevat interessante afbeeldingen in verband met landbouw, voeding en het soldatenleven.
Ontsluiting	Voor de afficheverzameling is er een inventaris ter plaatse beschikbaar. BOIJEN, R., <i>Inventaris van het archieffonds 1914-1918. 1: Personalía</i> (Centrum voor militaire geschiedenis. Inventarissen, 19), Brussel, 1982. Voor de prenten is er een thematisch fichesysteem beschikbaar in de leeszaal.

Liberaal Archief

Kramersplein 23, 9000 Gent

www.liberaalarchief.be

09/221.75.05, info@liberaalarchief.be

57. Liberale Congressen

Naam	Archief van de Liberale Congressen
Datering	1846-2004
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Liberaal, beleid, congres, maatschappij
Archiefvormer	Liberaal Partij en navolgers.

Inhoud	De congresarchieven bestaan uit teksten, redevoeringen, notulen... en beslaan zowat het hele maatschappelijke leven. Landbouw komt dus ook aan bod. Met betrekking tot de oorlog is er een rapport over landbouwkwesties (1920) beschikbaar met het pamflet 'Het Vraagstuk van den Landbouw'. Er zijn ook documenten in verband met de inrichting van landbouwkamers.
Ontsluiting	De congressen zijn online beschikbaar. Zie: www.liberaalarchief.be/databanken_databestandenla_congressen-1846.html .

Mundaneum

Rue de Nimy 76, 7000 Mons
www.mundaneum.be
 065/31.53.43, archives@mundaneum.be

58. Collectie van het Mundaneum

Naam	Iconografische collectie
Datering	1914-1918
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Voedselbedeling, hulporganisatie
Archiefvormer	-
Inhoud	Het Mundaneum bevat een aantal interessante fondsen: fonds Masure: In dit fonds is documentatie en iconografisch materiaal terug te vinden over liefdadigheidswerken (soepbedeling) tijdens de oorlog. fonds Guerre Mondiale 1914-1918: Dit fonds bevat documenten van diverse aard (brieven, affiches, krantenknipsels...) rond verschillende thema's: hulp- en voedingscomités, clandestiene pers, wezen, hulporganisaties...
Ontsluiting	Niet geïnventariseerd.

Nationale Bank van België

De Berlaimontlaan 14, 1000 Brussel
www.nbb.be
 02/221.24.05, info@nbb.be

59. Nationale Bank van België

Naam	Archief van de Nationale Bank van België
Datering	-
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw, landbouwherstel, sekwester
Archiefvormer	Nationale Bank van België
Inhoud	Het archief bevat diverse documenten in verband met besluitvorming en werking van de bank. Het archiefbestand 'Kauch' bevat de meeste interessante stukken over de oorlogsperiode. Wederopbouw van landbouw is één van de thema's. Het archief heeft ook een mooie collectie noodgeld uit WOI.
Ontsluiting	Ter plaatse is een databank beschikbaar. Het noodgeld is raadpleegbaar via www.nbbmuseum.be/nl/catalogue/necessity-money .

Provinciale Bibliotheek en Infocentrum Tolhuis

Jan Van Eyckplein 1, 8000 Brugge

www.west-vlaanderen.be/bibliotheek050/40.34.34, bibliotheek@west-vlaanderen.be

60. Collectie Provinciale Bibliotheek West-Vlaanderen

Naam	Collectie iconografisch materiaal
Datering	1914-1923
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Dagelijks leven, bevoorrading
Archiefvormer	-
Inhoud	In de Provinciale Bibliotheek van West-Vlaanderen (Brugge) wordt veel archief- en documentatiemateriaal bewaard over WOI. De collectie is heterogeen samengesteld: frontbladen, dagboeken, liederen, iconografie, karikaturen, monumenten, foto's... De bibliotheek beschikt over een ruime collectie affiches en aanplakbrieven, afkomstig van diverse steden en gemeenten in West-Vlaanderen. Een groot gedeelte gaat over opeisingen in de landbouw. Daarnaast is er een collectie prentbriefkaarten. Elk van deze dossiers kan informatie bevatten over bevoorrading, voeding en wederopbouw.
Ontsluiting	De fotocollectie is gedeeltelijk ontsloten via www.beeldbankwest-vlaanderen.be . Ter plaatse is er een (digitale) catalogus beschikbaar.

Rijksarchief Aarlen

Parc des Expositions 9, 6700 Arlon

www.arch.be063/22.06.13, archives.arlon@arch.be

61. Rechtbanken voor Oorlogsschade

Naam	Archief Rechtbanken voor Oorlogsschade
Datering	1919-1926
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Rechtbank, oorlogsschade
Archiefvormer	Begin 1919 werden in de gerechtelijke arrondissementen Rechtbanken voor Oorlogsschade opgericht: bijzondere rechtscolleges die uitspraak deden over het herstel van oorlogsschade (inclusief onroerende goederen). Idem voor Hoven van Beroep.
Inhoud	De dossiers kunnen interessante informatie bevatten in verband met de schade opgelopen aan landbouweigendommen en voedingsbedrijven tijdens WOI. Het Rijksarchief van Aarlen bevat de dossiers van de arrondissementen Aarlen (1919-1926) en Neufchâteau.
Ontsluiting	De dossiers zijn niet ontsloten.

Rijksarchief Anderlecht

Demetskaai 7, 1070 Anderlecht

www.arch.be02/524.61.15, rijksarchief.anderlecht@arch.be

62. Provinciebestuur Brabant

Naam	Archief provinciebestuur Brabant
Datering	1830-1936[-1989]
Gegevens	Overheidsarchief, papier
Trefwoorden	Landbouw, beleid, provinciaal bestuur
Archiefvormer	Provincie Brabant
Inhoud	<p>Het archief van de voormalige provincie Brabant bevat een aantal interessante dossiers verspreid over diverse fondsen.</p> <p>In de 'Reeks D' worden dossiers bewaard over een brede waaier aan activiteiten waar provincie Brabant verantwoordelijk voor was. Een beperkt gedeelte gaat over landbouw. Er zijn dossiers over achtergelaten paarden, vee en materieel door Duitse bezetter, export van paarden naar Duitsland tijdens WOI, documenten over landbouwcongressen (1898-1919) en studiebeurzen voor land- en tuinbouwscholen (1904-1918). Er zijn ook enkele stukken van het Provinciale NHVC bewaard gebleven.</p> <p>De 'Reeks G' is de verzameling dossiers van het Kabinet van de gouverneur en van de algemene en technische diensten. In de tweede divisie steken 18 nummers in verband met landbouw waaronder volgende thema's: verzekering tegen veesterfte, verbetering paarden-, honden- en veerassen, veepest en jacht (1890-1915).</p>
Ontsluiting	<p>MARÉCHAL, G., <i>Archief van het provinciebestuur van Brabant. Neerlegging 1933-1938, begin 19de eeuw – 1936</i> (Rijksarchief Anderlecht, Toegangen in beperkte oplage, 27), Brussel, 2001.</p> <p>TIHON, C., <i>Provinciaal Bestuur Brabant. Archief neergelegd in 1921-1923. 'Tihon 2'</i> (Rijksarchief Anderlecht, Toegangen in beperkte oplage, 48), Brussel, 2001.</p>

Rijksarchief Antwerpen

Sanderusstraat 81-85, 2018 Antwerpen
www.arch.be
 03/677.34.99, rijksarchief.antwerpen@arch.be

63. Fonds Louis Franck

Naam	Fonds Louis Franck
Datering	1915-1918
Gegevens	0,01 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	NHVC, activisme
Archiefvormer	Louis Franck (1868-1937) was advocaat en liberaal volksvertegenwoordiger. Franck was de oprichter en voorzitter van het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité van Antwerpen. In 1916-1918 was hij schepen van de stad. Na de oorlog werd hij minister van Koloniën en gouverneur van de Nationale Bank.
Inhoud	Het archiefbestand omvat krantenknipsels, nota's over diverse onderwerpen (waaronder het NHVC) en briefwisseling van Franck.
Ontsluiting	Er bestaat een onuitgegeven plaatsingslijst ter plaatse.

Rijksarchief Bergen

Avenue des Bassins 66, 7000 Mons
www.arch.be
 065/40.04.60, archives.mons@arch.be

64. Fonds Albert François (Hulp- en Voedingscomité van de provincie Henegouwen)

Naam	Fonds Albert François
Datering	1914-1925
Gegevens	6 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, hulpverlening
Archiefvormer	Albert François was advocaat en provinciaal afgevaardigde van het NHVC van Henegouwen.
Inhoud	Het archief van het Henegouwse NHVC werd vernietigd in 1940. Het fonds Albert François vult in zekere zin die leemte op. Het fonds is één van de weinige bronnen betreffende de voedselbevoorrading in Henegouwen.
Ontsluiting	NIEBES, P.-J., <i>Inventaire du fonds Albert François délégué du Comité national de Secours et d'Alimentation pour le Hainaut</i> (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Bergen. Inventarissen, 102), Brussel, 2011.

Rijksarchief Beveren

Kruibekesteenweg 39/1, 9120 Beveren

www.arch.be

03/750.29.77, rijksarchief.beveren@arch.be

65. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Antwerpen

Naam	Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding provincie Antwerpen
Datering	1914-1920
Gegevens	74,2 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, internationale hulpverlening, oorlogsslachtoffers, vluchtelingen, wederopbouw
Archiefvormer	NHVC Antwerpen (cf. supra)
Inhoud	Het comité had vier afdelingen, namelijk het secretariaat, de rekendienst, de voedingsdienst en de hulpdienst waarbij men telkens verslagen, nota's, affiches, processen-verbaal, financiële stukken en briefwisseling terugvindt. Ook personeelsdossiers, verslagen en brochures van andere provinciale comités en krantenknipsels zijn beschikbaar. Veel administratieve stukken betreffende de aankoop en verdeling van tarwe, graan, rogge en masteluin zijn aanwezig. De archiefbestanden van het Provinciaal Oogstbureau, het ondergeschikte Land- en Tuinbouwcomiteit en de Commissie voor Groenteteelt bieden een rijke schat aan informatie. Ook over de oogsten in de Antwerpse gemeenten valt informatie te rapen.
Ontsluiting	BETERAMS, G., <i>Inventaris van de archieven van het nationaal komiteit voor hulp en voeding, provincie Antwerpen</i> (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Antwerpen. Inventarissen, 7), Brussel, 1970.

66. Provinciebestuur Oost-Vlaanderen

Naam	Provinciaal Bestuur Oost-Vlaanderen
Datering	1917-1921
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Voedselbevoorrading
Archiefvormer	NHVC Oost-Vlaanderen (cf. supra)
Inhoud	Het deelbestand 'Provinciaal bestuur' bevat vooral inspectieverslagen van de bevoorradingscommissie tijdens WOI.
Ontsluiting	Niet beschikbaar.

67. Rechtbanken voor Oorlogsschade

Naam	Archief Rechtbanken voor Oorlogsschade
Datering	1919-1936
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Rechtbank, oorlogsschade
Archiefvormer	Begin 1919 werden in elk gerechtelijk arrondissement Rechtbanken voor Oorlogsschade opgericht: bijzondere rechtscolleges die uitspraak deden over herstel van oorlogsschade (inclusief onroerende goederen). Idem voor Hoven van Beroep.
Inhoud	De dossiers kunnen interessante informatie bevatten in verband met de schade opgelopen aan landbouweigendommen, voedingsbedrijven en andere bedrijven van de agro-industrie tijdens WOI.
Ontsluiting	VELLE, K. en DHONDT, J., <i>Inventarissen van de archieven van de Hoven en Rechtbanken voor Oorlogsschade in Vlaanderen (en rechtsopvolgers) (1919-1936)</i> (Rijksarchief Beveren, Inventarissen, 59), Brussel, 2001.

68. Archief van de stad Ronse

Naam	Archief van de stad Ronse
Datering	(1796-1967)
Gegevens	100 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	Gemeentebestuur Ronse
Inhoud	Onder meer de notulen van het schepencollege en de gemeenteraad, de briefwisseling, de stadsrekeningen en het stadsregister zijn bewaard gebleven. Er zijn aanplakbrieven met verordeningen van de bezetter, burgemeester, stadsbestuur, plaatselijke bevoorradingscommissie en provinciebestuur beschikbaar. Talrijke stukken betreffen de opeisingen en leveringen van goederen en diensten, documenten van het plaatselijk Hulp- en Voedingscomité (met affiches, ledenlijst en briefwisseling) en verslagen van het plaatselijk comité voor bijstand.
Ontsluiting	Ter plaatse is een inventaris en steekkaartencatalogus beschikbaar.

Rijksarchief Brugge

Predikherenrei 4A, 8000 Brugge

www.arch.be0487/544.578, rijksarchief.brugge@arch.be

69. Archief van de provincie West-Vlaanderen (B)

Naam	Archief provincie West-Vlaanderen (onbezet België)
Datering	1914-1919
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding
Archiefvormer	Provincie West-Vlaanderen
Inhoud	Er zijn stukken bewaard betreffende het toezicht op de onbezette gemeenten en de Burelen van Weldadigheid. Verder is er info over opeisingen en betalingen door het Belgische, Franse en Engelse leger, evacuatie burgers van het front, landbouwteelten...
Ontsluiting	BAKKER, C., <i>Archief De Panne. Onbezet België 1914-1918</i> (Algemeen Rijksarchief, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in beperkte oplage, 86), Brussel, 1992.

70. Dienst der Verwoeste Gewesten (WVL)

Naam	Archief Dienst der Verwoeste Gewesten
Datering	1919-1924
Gegevens	0,5m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw
Archiefvormer	DVG, zie het inleidende hoofdstuk voor meer info.
Inhoud	Er zijn dossiers bewaard met plannen en bestekken voor wederopbouw van openbare gebouwen in West-Vlaanderen.
Ontsluiting	HUYS, E., <i>Inventaris van de verzameling 'verwoeste gewesten'</i> , Brussel, 1996.

71. Hoofdwaterschoutambt Oostende

Naam	Archief van het Hoofdwaterschoutambt Oostende
Datering	1855-1972
Gegevens	13,3 m, overheidsarchief, papier, raadpleegbaar mits toestemming
Trefwoorden	Zeewezen, visserij
Archiefvormer	De waterschout was als officier van de gerechtelijke politie belast met het opsporen en vaststellen van misdrijven aan boord van Belgische en buitenlandse schepen in Belgische territoriale wateren. Hij had daarnaast heel wat administratieve taken.
Inhoud	Het archieffonds bevat lijsten van vissers die in aanmerking kwamen voor oorlogsverdiensten, sloepen die verdwenen tijdens de oorlog, vissers gevlucht naar Groot-Brittannië en dergelijke meer.
Ontsluiting	MERTENS, J., <i>Inventaris van het archief van het hoofdwaterschoutambt Oostende</i> (Algemeen Rijksarchief, Rijksarchief Brugge, Toegangen in beperkte oplage, 90), Brussel, 1992.

72. Fonds Jean-François Maes

Naam	Archief Jean-François Maes
Datering	1826-1965
Gegevens	12 m, privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, onbezet België, beleid, bevoorrading
Archiefvormer	Tijdens WOI speelde Jean-François Maes (1873-1957) een sleutelrol in het 'Officieel Comité voor hulp aan de vluchtelingen in het niet door de vijand bezette deel van België onder bescherming van hunne majesteiten de Koning en de Koningin' en het 'Centraal Comité voor de Landbouwbelen in België' (CCLB-CCIA). Vanaf september 1916 was Maes tevens Commissaris-generaal van de 'Regering in niet-bezet België voor de burgerlijke bevoorrading'. Na de oorlog zetelde hij onder meer in de Landbouwkamer van West-Vlaanderen.
Inhoud	In de persoonlijke dossiers van Maes zijn er documenten in verband met verpachting van hoesen en landerijen (1921-1950), kasboeken voor de boekhouding van landerijen en bossen (1922-1932) en pachtregisters (1914-1937) terug te vinden. Het ambtelijk archief bevat interessante stukken over het CCLB (organisatie, beheer, boekhouding), dossiers van de 'regering in niet-bezet België voor de burgerlijke bevoorrading' in het kader van de geleide landbouw, bescheiden in verband met de wederopbouw van de landbouw in België (briefwisseling, notulen, aantekeningen), briefwisseling met ministers in Le Havre, dossiers inzake de aankoop van grond- en meststoffen afkomstig van het 'Nationaal Verbond voor de Heropbeuring van de Landbouw in België' en boekhoudkundige stukken van het 'Middencomité voor de landbouwbelen'.
Ontsluiting	SOMERS, A., <i>Inventaris van het archief van Jean-François Maes (1873-1957) en aanverwanten 1782-1973</i> (Rijksarchief Brugge, Inventarissen, 71), Brussel, 2011.

Rijksarchief Eupen

Kaperberg 2-4, 4700 Eupen

www.arch.be

09/264.38.54, staatsarchiv.eupen@arch.be

73. Kanton Malmédy / Gouvernement Eupen-Malmédy

Naam	Archief kanton Malmédy / Gouvernement Eupen-Malmédy
Datering	1807-1922
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, kadaster, statistiek
Archiefvormer	Kanton Malmedy en Gouvernement Eupen-Malmédy. Tijdens de oorlog behoorde dit gebied tot Duitsland. Deze 'Duitse' kantons werden in 1920 bij België gevoegd.
Inhoud	Het archief van het kanton Malmédy bevat diverse landbouwgerelateerde documenten onder meer over het kadaster, gemeentegronden, domeinen en bosbeheer. De afdeling statistiek van het kanton bevat lijsten en correspondentie in verband met veetellingen (1872-1921) en akkerbouw (1902-1907). Daarnaast zijn er ook documenten en correspondentie van het plaatselijke landbouwgenootschap van Eupen-Malmedy over proeven met teelten en meststoffen (1907-1922), grondverbeteringen (1809-1916), verschillende melkerijgenootschappen (1896-1921)... Het archief van het gouvernement Eupen-Malmedy bevat decreten en verordeningen in verband met landbouw, jacht en visserij (1920-1925), alsook oorlogsarchieven. Interessant is eveneens het archief van de Landwirtschaftliche Lokalabteilung St.Vith-Malmedy (1898-1921). Het berust is het museum 'Zwischen Venn und Schneifel' (Sankt-Vith) en is ontsloten via: JOUSTEN, W., <i>Inventar des Archivs der Landwirtschaftlichen Lokalabteilung St. Vith-Malmedy (1898-1921)</i> , Eupen, 2004.
Ontsluiting	PAULS, A., <i>Archiv des Kreises Malmedy (1803-1939)</i> (Rijksarchief Eupen, Toegangen in beperkte oplage, 1), Brussel, 1994.

Rijksarchief Gent

Geraard de Duivelstraat 1, 9000 Gent

www.arch.be

09/225.13.38, rijksarchief.gent@arch.be

74. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Oost-Vlaanderen en gewestelijk comité Gent-stad

Naam	Archief van het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité
Datering	1914-1920
Gegevens	8,3 m, privé-archief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, gedeporteerden, oorlogsslachtoffers, internationale hulpverlening
Archiefvormer	NHVC Oost-Vlaanderen (cf. supra)
Inhoud	Het archief bevat rapporten, lijsten, processen-verbaal van provinciale, regionale en lokale comités en boekhoudkundige en administratieve documenten. Daarnaast zijn er ook dossiers met overzichten van geleverde goederen aan de gewestelijke en lokale comités, over het magazijnbeheer (stocklijsten, magazijnboeken), stukken over de verdeling van hulpgoederen (meel, brood, rogge, tarwe, mout, suiker, bonen, melk, rijst, brandstoffen, gist...), bereiding van volksoep en burgerkeukens. Er zijn ook stukken bewaard over de oogst van 1916.
Ontsluiting	NUYTTENS, M., <i>Plaatsingslijst van het archief van het provinciaal hulp- en voedingscomité Oost-Vlaanderen</i> , onuitgegeven, Gent, 1990.

75. Werk van den Akker Oost-Vlaanderen

Naam	Archief Werk van den Akker
Datering	1906-1985
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Landbouw, bevoorrading, volkstuinten
Archiefvormer	In de twintigste eeuw werden in de Belgische steden volkstuinten opgericht zodat arbeiders zelf groenten konden kweken. Het 'Werk van den Akker' was de oudste organisatie van volkstuinten.
Inhoud	Vooraf briefwisseling, notulen van vergaderingen, boekhouding en allerhande documentatie zijn aanwezig.
Ontsluiting	Niet beschikbaar.

76. Fonds familie Moyersoen

Naam	Archief familie Moyersoen
Datering	1700-1985
Gegevens	4 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, vluchtelingen, dagboek, bevoorrading
Archiefvormer	Gustaaf Moyersoen (1876-1952), broer van minister Romain Moyersoen vluchtte naar Groot-Brittannië en Nederland tijdens WOI.
Inhoud	Naast briefwisseling en een dagboek is vooral een gedrukt 'Compte-rendu des séances de la commission agricole belge de La Haye' (mei 1918) interessant. Het archief van Romain Moyersoen (1870-1967), Minister van Nijverheid, arbeid en ravitailering (1921-1924) en Minister van Economische Zaken (1924-1925) bevindt zich in het KADOC en is geïnventariseerd via: PODEVIJN, D., <i>Inventaris van het archief van minister van Staat Romain Moyersoen (1870-1967)</i> (KADOC Inventarissen en repertoria, 33), Leuven, 1993.
Ontsluiting	NUYTTENS, M., <i>Familie Moyersoen</i> (Rijksarchief Gent, Inventarissen, 70), Brussel, 1992.

Rijksarchief Hasselt

Bampslaan 4, 3500 Hasselt

www.arch.be011/22.17.66, rijksarchief.hasselt@arch.be

77. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Limburg

Naam	Archief van het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité van Limburg
Datering	1914-1918
Gegevens	3 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading
Archiefvormer	NHVC Limburg (cf. supra)
Inhoud	Het archiefbestand bevat briefwisseling, boekhouding en statistieken. Diverse bestanden van het Provinciaal Oogstbureau Limburg, een afdeling van het NHVC Limburg, bleven bewaard. Daarnaast zijn er ook talrijke documenten van het lokaal comité van Beringen.
Ontsluiting	Geen directe toegang beschikbaar.

78. Beroepsvereniging der boterhandelaars in Limburg

Naam	Beroepsvereniging der boterhandelaars in Limburg
Datering	1914-1918

Gegevens	1 m, privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Middenstand, boter
Archiefvormer	De Beroepsvereniging der boterhandelaars beschermde de professionele belangen van de leden en kreeg in 1916 een monopolie van de bezetter.
Inhoud	Dit archiefbestand bevat briefwisseling, boekhouding en statistieken. Ze bieden een inzicht in de handel van voedingsmiddelen van bezet België.
Ontsluiting	Er is geen toegang beschikbaar.

Rijksarchief Luik

Rue du Chéra 79, 4000 Liège

www.arch.be

04/252.03.93, archives.liege@arch.be

79. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Luik

Naam	Comité de Secours et d'Alimentation de la province de Liège
Datering	1914-1922
Gegevens	58 m, privé-archief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, hulpverlening
Archiefvormer	NHVC Luik (cf. supra)
Inhoud	Het archieffonds bevat rapporten, processen-verbaal en briefwisseling met betrekking tot de werking van het provinciale comité. Er zijn veel dossiers in verband met vluchtelingen, kinderen, oorlogsinvaliden... Het archieffonds bevat eveneens de verslagen van regionale en lokale afdelingen van het NHVC.
Ontsluiting	DELVAUX, A.-C., <i>Inventaire des archives du Comité de secours et d'alimentation de la Province de Liège (1914-1922)</i> (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Luik. Inventarissen, 117), Brussel, 2011.

80. Société Intercommunale de ravitaillement de la province de Liège

Naam	Société Intercommunale de ravitaillement de la province de Liège
Datering	1916-1921
Gegevens	4,7 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw
Archiefvormer	Société Intercommunale de ravitaillement de la province de Liège
Inhoud	De archieven (registers en kasboeken) hebben betrekking op de bevoorrading door de eigen landbouw in de provincie Luik in de periode 1916-1921.
Ontsluiting	DELVAUX, A.-C., <i>Inventaire des archives de la Société intercommunale de ravitaillement de la Province de Liège (1916-1921)</i> (Algemeen Rijksarchief. Rijksarchief te Luik. Inventarissen, 115), Brussel, 2011.

Rijksarchief Namen

Rue d'Arquet 45, 5000 Namur

www.arch.be

081/22.34.98, archives.namur@arch.be

81. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Namen

Naam	Comité de Secours et d'Alimentation de la province de Namur
Datering	1914-1919
Gegevens	Privé-archief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, hulpverlening
Archiefvormer	NHVC Namen (cf. supra)
Inhoud	Het archiefbestand is niet geklasseerd. Inhoud en omvang van de documenten is niet gekend.
Ontsluiting	Niet geïnventariseerd.

82. Administration des Eaux et Forêts

Naam	Archives de l'Administration des Eaux et Forêts (Ministère des Finances puis Ministère de l'Agriculture) déposées aux Archives de l'Etat à Namur
Datering	1806-1962
Gegevens	37 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bossen
Archiefvormer	Administratie van Water en Bossen
Inhoud	Het grootste gedeelte van het archieffonds bestaat uit wetten en reglementen in verband met jacht en visserij, voornamelijk uit de provincie Namen. Slechts enkele dossiers hebben betrekking op WOI, namelijk de documenten inzake opeisingen en werkzaamheden in verband met bosbouw opgelegd door de bezetter.
Ontsluiting	TALLIER, P.-A., <i>Inventaire des Archives de l'Administration des Eaux et Forêts (Ministère des Finances puis Ministère de l'Agriculture) déposées aux Archives de l'État à Namur (1806-1962)</i> , Brussel, 2001.

83. Administration provinciale de Namur

Naam	Archives Administration provinciale de Namur
Datering	1840-1940
Gegevens	1 km, overheidsarchief, papier, moeilijk raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, kadaster, onderwijs, domeinen
Archiefvormer	Provincie Namen (administratie)
Inhoud	De rubriek landbouw bevat stukken over: boswachters (1890-1920), provinciale landbouwkamer (1925-1933), tuinbouwverenigingen en landbouwgenootschappen (1920), taksen op vee (1917-1918), meststoffen en prijskampen. Het provinciearchief beschikt ook over dossiers van de verwoeste gewesten en de bevoorrading van de bevolking.
Ontsluiting	BOVESSE, J. en LADRIER, F., <i>Répertoire sur fiches manuscrits provisoires des archives (triées) de l'Administration provinciale de Namur, 1830-1930</i> , onuitgegeven, s.l., s.d.

84. Collectie Borgnet en Golenvaux

Naam	Verzameling gedrukte stukken van Adolphe Borgnet en Fernand Golenvaux
Datering	1914-1949
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, dagelijks leven
Archiefvormer	Adolphe Borgnet, professor geschiedenis aan de universiteit van Luik (1804-1875) en Fernand Golenvaux, burgemeester van Namen (1924-1931) legden een rijke collectie gedrukt materiaal aan. Sommige zijn gelieerd aan hun professionele en politieke activiteiten, andere zijn toevallig in de verzameling beland.

Inhoud	De collectie bevat een rijke verzameling Duitse affiches met verordeningen, gemeentelijke affiches van Namen, Dinant en Saint-Servais en affiches uitgevaardigd door het Generaal-Gouvernement.
Ontsluiting	JACQUET-LADRIER, F., <i>Répertoire de la Collection d'imprimés réunie par A. Borgnet en F. Golenvaux</i> (Algemeen Rijksarchief Namen, Inventarissen, 49), 2 dln., Brussel, 1989.

Rijksarchief Saint-Hubert

Place de l'Abbaye, 6870 Saint-Hubert

www.arch.be

061/61.14.55, archives.saint-hubert@arch.be

85. Hulp- en Voedingscomité van de provincie Luxemburg

Naam	Comité de Secours et d'Alimentation de la province de Luxembourg
Datering	1914-1919
Gegevens	311 m, privé-archief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, hulpverlening
Archiefvormer	NHVC Luxemburg (cf. supra)
Inhoud	Het rijkelijk gestoffeerde archieffonds bevat rapporten, processen-verbaal, briefwisseling, controleverslagen, boekhouding met betrekking tot de werking van het provinciale comité en dossiers van enkele regionale en lokale comités. Er zijn ook veel dossiers inzake vluchtelingen, kinderen, oorlogsinvaliden... In de reeks 'agenda journalier' zitten onder meer stukken betreffende de oogsten (1917-1920).
Ontsluiting	ROLAND, G., <i>Relevé des Archives du Comité de Secours et d'Alimentation de la province de Luxembourg 1914-1918</i> , onuitgegeven, Saint-Hubert, 1994.

Sint-Lukasarchief

Vanderlindenstraat 22, 1030 Brussel

www.sint-lukasarchief.be

02/217.65.99, onderzoek@sint-lukasarchief.be

86. Documentatie Sint-Lucasarchief

Naam	Documentatie Sint-Lucasarchief
Datering	1918-1923
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw
Archiefvormer	Sint-Lucasscholen
Inhoud	Het Sint-Lucasarchief verzamelt documentatie over alle belangrijke Belgische architecten. Zo zijn er diverse dossiers met persknipsels, plannen en foto's van architecten die betrokken waren bij de naoorlogse (landelijke) wederopbouw (inclusief hoevebouw).
Ontsluiting	Op aanvraag is een overzichtslijst beschikbaar.

Stadsarchief Aalst / D.A.D.D (Documentatiecentrum en Archief voor Daensisme en Hedendaagse Geschiedenis van de Denderstreek) vzw

Oude Vismarkt 1, 9300 Aalst

www.aalst.be

053/73.23.10, archief@aalst.be, dadd@aalst.be

87. Fonds 'Redt U Zelfen'

Naam	'Redt U Zelfen'
Datering	1918-1930
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Landbouwvereniging, sociaal
Archiefvormer	Ondanks duidelijke banden met de Daensistische Christene Volkspartij, werd 'Redt U Zelfen' in 1918 opgericht als politiek onafhankelijke landbouwvereniging. In 1919 werd een coöperatie opgericht voor de aan- en verkoop van landbouwmaterialen. Spoedig kwam daar een juridische dienst, spaar- en kredietkas en drukkerij bij.
Inhoud	Diverse brochures en verslagen van de vereniging bleven bewaard alsook de volledige collectie van 'De Korenbloem', het weekblad van de maatschappij (1918-1941 en 1947-1968). Een aantal documenten bieden een inzicht hoe 'Redt U Zelfen' met de gevolgen van de oorlog omging.
Ontsluiting	Geen gegevens.

Stadsarchief Antwerpen (Felixarchief)

Oudeleeuwenrui 29, 2000 Antwerpen

www.felixarchief.be

03/292.94.11, stadsarchief@stad.antwerpen.be

88. Modern archief van de stad Antwerpen

Naam	Modern archief van de stad Antwerpen
Datering	1914-1940
Gegevens	Overheidsarchief, papier, beschikbaar mits toestemming
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading, comité
Archiefvormer	Stadsbestuur Antwerpen
Inhoud	Het Antwerpse stadsarchief bevat een van de rijkste lokale archieven uit de oorlogsperiode. Het bevat dossiers over de meest uitlopende aspecten van het bezettingsregime. Over de moeilijke bevoorrading van de stad, de contacten met de CRB en het Provinciaal NHVC Antwerpen is het nodige materiaal aanwezig. Veel stukken betreffen de Duitse opeisingen en inkwartieringen. Het archief van het kabinet van de burgemeesters bevat dossiers over de samenstelling van de verschillende hulpcomités en de bevoorrading. In verband met de naoorlogse periode zijn de archieven over de ontvangst van de afgevaardigden van de CRB en de ereburgers Villalobar, Whitlock, Van Vollenhoven en Hoover interessant.
Ontsluiting	Via www.felixarchief.be is het mogelijk om archiefstukken aan te vragen.

89. Hulp- en Voedingscomité Antwerpen

Naam	Archief Hulp- en Voedingscomité Antwerpen
Datering	1914-1922

Gegevens	Privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading, comité
Archiefvormer	NHVC Antwerpen (cf. supra)
Inhoud	In het archief komen naast stukken afkomstig van het 'Plaatselijk Komiteit voor Hulp' ook stukken van het 'Arrondissementskomiteit' en het 'Provinciaal Komiteit' voor. Het is niet altijd even duidelijk van welke (sub)organisatie een dossier afkomstig is. Het plaatselijke comité komt wel het meest aan bod. Er zijn dossiers over de samenstelling van het uitvoerend comité, het middencomité en de verschillende wijkcomités. Daarnaast zijn er briefwisseling, aanplakbrieven, krantenknipsels, facturen, kas- en magazijnboeken beschikbaar.
Ontsluiting	Via www.felixarchief.be is het mogelijk om archiefstukken aan te vragen.

90. Collectie Georges Hasse

Naam	Collectie en archief Georges Hasse
Datering	1914-1920
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Vee, bevoorrading
Archiefvormer	Georges Hasse was veearts in Antwerpen en geïnteresseerd in de Eerste Wereldoorlog.
Inhoud	In de documentatie van Hasse zit er vooral iconografisch en fotografisch materiaal: Duitse propaganda brochures, spotprenten, drukwerk, illegale pers... Er zijn diverse stukken rond het NHVC, het organiseren van hondenwedstrijden en het houden van dieren.
Ontsluiting	Via www.felixarchief.be is het mogelijk om archiefstukken aan te vragen.

Stadsarchief Brugge

Burg 11A, 8000 Brugge

www.brugge.be

050/44.82.60, stadsarchief@brugge.be

91. Gemeentearchief (+ Hulp- en Voedingscomité) Brugge

Naam	Modern archief van de stad Brugge
Datering	1914-1922
Gegevens	Overheids- en privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw, bevoorrading, comité
Archiefvormer	NHVC Brugge (cf. supra), gemeentebestuur Brugge
Inhoud	Er zijn diverse archiefbestanden van de gemeentelijke administratie van Brugge beschikbaar. afdeling Handel en Nijverheid: hoofdstuk 'Landbouw – Oorlog' met onder andere info over het oogstbureel en het voedselcomiteit; afdeling Gemeentebestuur: hoofdstuk 'Hulp in oorlog' met onder andere info over plaatselijke hulpcomités en de regeling van het broodverbruik; afdeling Openbare Weldadigheid met onder andere een analyse van het meelverbruik (1915-1917); afdeling Onderwijs met onder andere informatie over de schoolrefter Lager Onderwijs (1911-1918) en landbouwonderwijs (1912-1916). Vermeldenswaard zijn eveneens de verslagen van het Nationaal en Provinciaal Hulp- en Voedingscomité van West-Vlaanderen en dossiers inzake de uitdeling van volkssoop.
Ontsluiting	Ter plaatse is een steekkaartencatalogus beschikbaar. Foto's zijn online te raadplegen via www.beeldbankbrugge.be .

92. Collectie voormalige Oorlogsmuseum Zeebrugge

Naam	Fonds Oorlogsmuseum in Zeebrugge
Datering	1914-1920
Gegevens	Overheidsarchief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Visserij, propaganda, dagelijks leven
Archiefvormer	-
Inhoud	Het archieffonds van het voormalige Oorlogsmuseum in Zeebrugge bevat een massa foto's en prent-briefkaarten. Er is onder andere een reeks Duitse propagandafoto's uit de kuststreek bewaard gebleven. Thema's als scheepswrakken (zoals de <i>Vindictive</i>), schuilplaatsen, visserij, bunkers en kerkhoven komen aan bod. De verzameling bevat daarnaast een aantal Duitse verordeningen en aanplakbrieven uit diverse Belgische steden en diverse Engelse, Amerikaanse, Duitse en Franse propaganda-affiches.
Ontsluiting	CONSTANDT, M., <i>Inventaris van het fonds van het oorlogsmuseum van Zeebrugge</i> , onuitgegeven, Brugge, 1982.

Stadsarchief Brussel

Rue des Tanneurs 65, 1000 Brussel

<http://archives.bruxelles.be>02/279.53.20, archives@brucity.be

93. Stad Brussel – kabinet van de burgemeester

Naam	Archives du Cabinet du Bourgmestre
Datering	Ca. 1914-1920
Gegevens	Overheidsarchief, papier, raadpleegbaar mits toestemming
Trefwoorden	Bevoorrading
Archiefvormer	Het kabinet van toenmalig burgemeester van Brussel Adolphe Max.
Inhoud	Het fonds bevat documenten over de bezetting van Brussel tijdens de oorlog. Er zijn diverse dossiers bewaard over de voedselbevoorrading van de stad.
Ontsluiting	Ter plaatse is een getypte inventaris aanwezig.

94. Voedingscomité van Brussel

Naam	Archives du Comité d'Alimentation
Datering	Ca. 1914-1920
Gegevens	Privé-archief, papier, niet raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading
Archiefvormer	NHVC Brussel (lokaal, cf. supra)
Inhoud	Er zijn documenten over de werking en activiteiten van het NHVC van Brussel.
Ontsluiting	<i>Archives de la guerre – Inventaire du Comité d'alimentation</i> (Inv. Archives de la Ville de Bruxelles, 40), s.l., s.d. Verouderd.

95. Oorlogsarchieven, iconografisch fonds en fonds Keym van de stad Brussel

Naam	Archives de la guerre, fonds iconographique
Datering	1914-1920
Gegevens	Openbaar archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar

Trefwoorden	Bevoorrading, dagelijks leven
Archiefvormer	-
Inhoud	Het Brusselse stadsarchief bevat enkele interessante fondsen: Oorlogsarchieven: Zowel brieven, brochures, affiches als postkaarten en foto's van tijdens en na de oorlog zitten in de oorlogscollectie. Er is een deelfonds over levensduurte en het dagelijkse leven in Brussel tijdens de bezetting. Iconografisch fonds: In deze verzameling steken foto's en postkaarten van de Duitsers in Brussel. Heel wat foto's illustreren het dagelijkse leven van de hoofdstad tijdens de bezetting. Fonds Keym: Diverse aspecten van het dagelijks leven komen aan bod in de collectie van Maurice Keym. Zo is er een reeks spotprenten over volkstuinen aanwezig.
Ontsluiting	Er is een inventaris ter plaatse beschikbaar.

Stadsarchief Charleroi

Caserne Tésignies, Bloc P, Rue Tumelaire 80, 6000 Charleroi
www.charleroi.be
071/86.15.21, gabrielle.poncin@charleroi.be

96. Modern Stadsarchief van Charleroi

Naam	Archives de la Ville de Charleroi – archives de la Guerre 14-18
Datering	Ca. 1914-1918
Gegevens	20 m, overheidsarchief, papier, raadpleegbaar mits toestemming
Trefwoorden	Bevoorrading, opeisingen, oorlogsschade
Archiefvormer	Stadsbestuur van Charleroi
Inhoud	Een belangrijk gedeelte van het archieffonds bestaat uit dossiers over oorlogsschade (73 dozen), opeisingen (16 dozen) en bevoorrading (13 dozen). Daarnaast zijn er heel wat dossiers over de militaire aanwezigheid in de stad. Ook de dossiers van het bureel van weldadigheid bevatten interessante informatie.
Ontsluiting	Geen inventaris beschikbaar.

Stadsarchief Dendermonde

Franz Courtensstraat 11, 9200 Dendermonde
www.dendermonde.be
052/25.11.95, archieff@dendermonde.be

97. Modern archief van de stad Dendermonde

Naam	Archief en documentatie Wereldoorlog I Dendermonde
Datering	1914-1954
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading, comité
Archiefvormer	Gemeentebestuur en NHVC Dendermonde

Inhoud	Het gemeentearchief van Dendermonde bevat diverse relevante dossiers waaronder verslagen van en briefwisseling met het Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit (1914-1917), militaire opeisingen van hout (1917-1919), landbouwopeisingen 1915-1919, oorlogsschade, slachthuis (1916-1917)... De gemeentearchieven van de huidige Dendermondse deelgemeenten bevatten meer landbouwaspecten: veebedeling door de commissie van oorlogsschade (1919), bevoorrading van de bevolking, Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit, oorlogsschade in de landbouw, schadevergoeding oorlogsschade, in beslag genomen goederen... Het stadsarchief beschikt tevens over een aantal documentatiemappen waarbij voedselbevoorrading (brood, vlees, aardappelen, melk en eieren), landbouwvorderingen- en verordeningen, oogstafleveringen- en tellingen, NHVC en herstelbetalingen aan bod komen.
Ontsluiting	De inventarissen zijn online terug te vinden via www.dendermonde.be/stadsdiensten/stadsarchief/inventarissen . Ter plaatse is een specieke inventaris beschikbaar.

Stadsarchief Diksmuide

Kleine Dijk 33A, 8600 Diksmuide

<http://archieff.diksmuide.be>

051/51.91.42, archieff@stad.diksmuide.be

98. Modern archief van de stad Diksmuide

Naam	Modern archief van de stad Diksmuide
Datering	1916, 1919-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw
Archiefvormer	Gemeentebestuur Diksmuide.
Inhoud	Uitgezonderd de notulen van het stadsbestuur van 1916 (toen het samenkwam in Parijs) is er geen archiefmateriaal van tijdens de oorlog bewaard. De notulen, rekeningen en begrotingen van het gemeentebestuur van na de oorlog zijn er wel. Het grootste deel van het materiaal slaat op de naoorlogse wederopbouw (met plannen), de landelijke herinrichting en de terugkeer van vluchtelingen.
Ontsluiting	Ter plaatse is een onuitgegeven plaatsingslijst beschikbaar.

Stadsarchief Gent

Dulle Grietlaan 12, 9050 Gent

www.gent.be

09/266.57.60, stadsarchief@gent.be

99. Modern archief van de stad Gent

Naam	Modern archief van de stad Gent
Datering	1914-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, raadpleegbaar mits toestemming
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	Stadsbestuur Gent, NHVC

- Inhoud** Naast de notulen van de gemeenteraad en het schepencollege, briefwisseling, aanplakbrieven en Duitse verordeningen (916 verschillende exemplaren) zijn er dossiers over de oorlogsomstandigheden, de opvang van vluchtelingen en de CRB. Er is tevens materiaal beschikbaar over onder andere de opeisingen (met de notulen van de commissie voor requisities), de voedselbevoorrading, de haven, het slachthuis en de wederopbouw. Het archief van het lokale bureau van Weldadigheid en een collectie lokale dagbladen bleef eveneens bewaard. Het Gentse stadsarchief beschikt over diverse documenten van het lokale en regionale NHVC. Ze maken deel uit van de grotere archiefbestanden 'handel en nijverheid' en 'openbare onderstand'.
- Ontsluiting** Er zijn onuitgegeven inventarissen ter plaatse beschikbaar.
Een nadere toegang is: CHARLES, L., ANTHEUNIS, G. en LALEMAN, M. e.a., *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos*, Gent, 2007.

100. Iconografisch fonds van het Stadsarchief Gent

- Naam** Iconografische collectie
- Datering** 1914-1930
- Gegevens** Privé-archief, papier, vrij raadpleegbaar
- Trefwoorden** Dagelijks leven, bevoorrading
- Archiefvormer** -
- Inhoud** De diverse collecties en schenkingen bevatten heel wat interessant iconografisch materiaal. In de prent-briefkaartencollectie Storme komen volgende onderwerpen aan bod: Gent, dagelijks leven, vernielingen in de Westhoek en soldatenleven.
- Ontsluiting** Er zijn verschillende onuitgegeven toegangen beschikbaar. Zie ook: CHARLES, L., ANTHEUNIS, G. en LALEMAN, M. e.a., *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos*, Gent, 2007.

Stadsarchief Hasselt

Rederijkersstraat 42, 3500 Hasselt

www.hasselt.be

011/23.98.75, stadsarchief@hasselt.be

101. Archief van de stad Hasselt

- Naam** Archief van de stad Hasselt
- Datering** Ca. 1914-1920
- Gegevens** Overheidsarchief, papier, raadpleegbaar mits toestemming
- Trefwoorden** Opeisingen, bevoorrading
- Archiefvormer** Gemeentebestuur Hasselt
- Inhoud** Naast de 'klassieke' documenten (notulen, briefwisseling, begrotingen) zijn er onder andere dossiers over de rantsoenering, uitgave van noodgeld, de intercommunale beenhouwerij en opeisingen. Over de opvoeding van aardappelen, boter, dieren, graan, haver, rogge, zaaigoed, koper, tin, rapen, kolen, wol en schapen door de bezetter is veel materiaal te vinden. Ook de affiches, proclamaties en omzendbrieven van de bezetter zijn bewaard. Uit de naoorlogse periode lijken vooral de dossiers van het Comité voor wederopbouw interessant.
- Ontsluiting** Er is een onuitgegeven inventaris ter plaatse beschikbaar.

Stadsarchief Ieper

Lange Meersstraat 9, 8900 Ieper

www.ieper.be057/23.94.40, archieff@ieper.be

102. Modern archief van de stad Ieper

Naam	Modern archief van de stad Ieper
Datering	1919-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw, hulpverlening
Archiefvormer	Gemeentebestuur Ieper
Inhoud	Door de verwoesting van Ieper bleven alleen dossiers van na 1918 bewaard. De notulen, rekeningen en briefwisseling van het gemeentebestuur hebben vooral betrekking op de wederopbouw. Dossiers van de landelijke deelgemeenten worden eveneens in het stadsarchief bewaard. Het archief bevat bovendien een uitgebreide foto- en documentatiecollectie.
Ontsluiting	Er zijn diverse onuitgegeven inventarissen beschikbaar ter plaatse. Foto's van de wederopbouw zijn te raadplegen via: www.westhoekverbeeldt.be .

Stadsarchief Kortrijk

Kortrijksestraat 388A, 8500 Kortrijk

www.kortrijk.be/stadsarchief056/27.88.00, stadsarchief@kortrijk.be

103. Modern archief van de stad Kortrijk

Naam	Modern Stadsarchief Kortrijk
Datering	1914-1919
Gegevens	Privé-en overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, hulpverlening, landbouw, rantsoenering
Archiefvormer	Gemeentebestuur Kortrijk en NHVC (en gemeenten) van Groot-Kortrijk
Inhoud	Het hedendaags archief van Kortrijk en deelgemeenten is rijkelijk gestoffeerd met betrekking tot de bezetting en de naoorlogse periode. Het bewaart stukken over het NHVC, opeisingen, landbouwteelten, oorlogsbuit, vluchtelingen, facturen, kwijtingen, aardappelleveringen, rekeningen, formulieren en voedselbons van de plaatselijke bevoorradingscommissie. Er zijn ook militaire dossiers aanwezig.
Ontsluiting	De inventaris is ter plaatse digitaal beschikbaar.

Stadsarchief Leuven

Vaartstraat 24, 3000 Leuven

www.leuven.be/stadsarchief0499/86.15.05 (leeszaal), archieff@leuven.be

104. Archief van de stad Leuven

Naam	Archief van de stad Leuven
------	----------------------------

Datering	1914-1919
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, hulpverlening, rantsoenering
Archiefvormer	Gemeentebestuur Leuven
Inhoud	Naast de notulen van de gemeenteraad, de stadsrekeningen en de bevolkingsregisters zijn er dossiers bewaard over onder andere de lokale hulpcomités, de bevoorrading, de uitgifte van gemeentebonnen, het politietoezicht en de opeising van linnen, koper, bomen en paarden. De Duitse verordeningen werden ontsloten via een aparte inventaris met meer dan 1.000 nummers. Er zijn ook veel dossiers over de naoorlogse periode. Het stadsarchief beschikt tot slot over een uitgebreide fotocollectie.
Ontsluiting	De inventaris op steekkaarten is ter plaatse (digitaal) raadpleegbaar.

Stadsarchief Lier

Kardinaal Mercierplein 6, 2500 Lier
www.lier.be/CONTACT/Stadsdiensten/Archief
 03/490.40.60, archieflieeszaal@lier.be

105. Archief van de stad Lier

Naam	Archief van de stad Lier
Datering	1914-1918
Gegevens	1,5 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, hulpverlening, rantsoenering
Archiefvormer	Gemeentebestuur Lier
Inhoud	Het stadsarchief bevat de notulen van de gemeenteraad, briefwisseling, begrotingen, rekeningen, pv's van de politie en de Duitse verordeningen. Interessant zijn onder meer de dossiers over de opeisingen, de inkwartiering van Duitse troepen, de landbouw en de oorlogsschade. Er bestaat ook een fotocollectie.
Ontsluiting	Er is een onuitgegeven inventaris ter plaatse beschikbaar. De fotocollectie is deels ontsloten via: www.kempenserfgoed.be .

Stadsarchief Lokeren

Torenstraat 1A, 9160 Lokeren
www.lokeren.be
 09/340.50.61, stadsarchief@lokeren.be

106. Modern archief van de stad Lokeren

Naam	Modern archief van de stad Lokeren
Datering	1914-1918
Gegevens	Privé- en overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, hulpverlening, rantsoenering
Archiefvormer	Gemeentebestuur Lokeren, NHVC Lokeren

- Inhoud** Het archief van het gemeentebestuur bleef quasi volledig bewaard. Naast de klassieke archieffondsen is er briefwisseling met de bezetter, dossiers inzake de bevoorrading, de sociaal-economische toestand, de opeisingen en de hulpverlening aan gedeporteerden beschikbaar. Er zijn ook verschillende documenten over de heropbouw. Het stadsarchief bewaart stukken van het lokale NHVC, het provinciale NHVC Oost-Vlaanderen, het stedelijk noodcomité en het steuncomité van de burgerij. Er is tot slot een fotocollectie over de Eerste Wereldoorlog beschikbaar.
- Ontsluiting** Er is een onuitgegeven inventaris beschikbaar.

Stadsarchief Luik

Rue Velbruck 9, 4000 Luik
www.liege.be/culture/archives
 04/233.35.91, archives@liege.be

107. Archief van de stad Luik

- Naam** Archives de la Ville de Liège. Fonds dit 'Guerre 14-18'
- Datering** 1914-1919
- Gegevens** Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
- Trefwoorden** Bevoorrading, hulpverlening, landbouw, rantsoenering
- Archiefvormer** Gemeentebestuur Luik, Bevoorradingscommissie Luik
- Inhoud** De gemeentearchieven bevatten onder andere dossiers in verband met opeisingen, contact met de bezetter, boekhouding, herbestemming van publieke gebouwen, aanplakbrieven en briefwisseling. In verband met de bevoorrading en de stedelijke bevoorradingscommissie zijn veel dossiers bewaard.
- Ontsluiting** Geen inventaris beschikbaar.

Stadsarchief Mechelen

Goswin de Stassartstraat 145, 2800 Mechelen
<http://stadsarchief.mechelen.be>
 015/20.43.46 of 015/20.39.43, stadsarchief@mechelen.be

108. Archief van de stad Mechelen

- Naam** Modern archief van de stad Mechelen
- Datering** 1914-1924
- Gegevens** Overheidsarchief, papier, raadpleegbaar mits toestemming
- Trefwoorden** Gemeente, landbouw, bevoorrading
- Archiefvormer** Gemeentebestuur Mechelen
- Inhoud** De notulen van de gemeenteraad en schepencollege, de stadsrekeningen, briefwisseling, grootboeken en de rekeningen van het bureel van Weldadigheid bleven allemaal bewaard. Het archief van het stadssecretariaat werd afzonderlijk geïnventariseerd en bevat interessante dossiers. Interessant is het verslag van de provinciegouverneur over het dagelijkse leven in Mechelen en het verslag van het boek van markies de Villalobar. Daarnaast zijn er dossiers over de financiële toestand, de bevoorrading, diverse lokale hulpcomités, het Land- en Tuinbouwcomité, de Belgische en Duitse opeisingen (en recuperatie hiervan), de inkwartieringen en de wederopbouw. Er is ook heel wat documentatiemateriaal.
- Ontsluiting** Ter plaatse is een inventaris aanwezig.
Foto's zijn te raadplegen via www.beeldbankmechelen.be.

109. Hulp- en Voedingscomité Mechelen

Naam	Archief van het Hulp- en Voedingscomité Mechelen
Datering	1914-1922
Gegevens	Privé-archief, papier, niet beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	NHVC Mechelen (cf. supra)
Inhoud	Het archief beschikt over diverse documenten van het lokale en regionale NHVC, maar is moeilijk toegankelijk.
Ontsluiting	Het bestand is niet geïnteriseerd.

Stadsarchief Menen

Waalvest 1, 8930 Menen

www.menen.be056/52.93.15 of 056/52.93.16, stadsarchief@menen.be

110. Gemeentearchief (+ Hulp- en Voedingscomité) Menen

Naam	Archief van het Hulp- en Voedingscomité Menen
Datering	1914-1922
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	NHVC Menen (cf. supra), gemeentebestuur Menen
Inhoud	Het archief beschikt over diverse documenten van het lokale NHVC: rantsoenering, ravitaillering, kasbons... (1914-1918). Er is ook een map bewaard over landbouw (1916). In het archief van de deelgemeenten zijn interessante stukken terug te vinden.
Ontsluiting	Ter plaatse is een catalogus beschikbaar.

Stadsarchief Oostende

Stadhuis, Vindictivelaan 1, 8400 Oostende

www.oostende.be/archief059/80.55.00, archief@oostende.be

111. Notulen gemeenteraad Oostende

Naam	Archief van de notulen van de gemeenteraad van Oostende
Datering	1864-2007
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente
Archiefvormer	Gemeenteraad Oostende
Inhoud	Naast de notulen gemaakt tijdens oorlogsjaren zijn ook de notulen van de jaren 1920 interessant. Niet alleen landbouw en voedselbevoorrading maar ook visserij komt aan bod. Verder zijn geen dossiers bewaard gebleven.
Ontsluiting	De notulen zijn integraal online beschikbaar: http://archiefbank.oostende.be/ArchiefZoek.aspx .

Stadsarchief Poperinge

Veurnestraat 69, 8970 Poperinge

www.poperinge.be057/33.56.25, archief@poperinge.be

112. Archief van de stad Poperinge

Naam	Modern archief van de stad Poperinge
Datering	1914-1920
Gegevens	2 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	Gemeentebestuur Poperinge
Inhoud	De archieffondsen bevatten dossiers inzake bevoorrading, werklozensteun, vergoeding voor inkwartieringen en opeisingen. Er zijn ook aanplakbrieven en dossiers over de vergoeding van de oorlogsschade bewaard gebleven.
Ontsluiting	Er is geen toegang beschikbaar. Foto's zijn te raadplegen via www.westhoekverbeeldt.be .

Stadsarchief Roeselare

Botermarkt 3, 8800 Roeselare

www.roeselare.be051/26.22.40, archief@roeselare.be

113. Gemeentearchief (+ Hulp- en Voedingscomité) Roeselare

Naam	Archief van het Hulp- en Voedingscomité Roeselare
Datering	1914-1925
Gegevens	Privé-archief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	NHVC Roeselare (cf. supra), gemeentebestuur Roeselare
Inhoud	Het archief beschikt over een groot aantal documenten van het lokale NHVC: kasboeken, werklozenfonds, spaarkassen, facturen, rekeningen, briefwisseling... Daarnaast zijn er veel documenten in verband met opeisingen en leveringen van allerhande levensmiddelen. Ook herstelbetalingen en wederopbouw komen nadrukkelijk aan bod. Er is beperkte info over het omliggende platteland.
Ontsluiting	Er is een online inventaris beschikbaar. Zie: www.roeselare.be/Vrijetijd/Archief/Archievenendocumentatie/ Overzichtarchievenendocumentatie.asp .

Stadsarchief Sint-Niklaas

Hendrik Heymanplein 3, 9100 Sint-Niklaas

www.sint-niklaas.be03/760.47.59, archief@sint-niklaas.be

114. Archief van de stad Sint-Niklaas

Naam	Modern archief van de stad Sint-Niklaas
Datering	1914-1925
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	Gemeentebestuur Sint-Niklaas
Inhoud	Naast de notulen van de gemeenteraad, briefwisseling en jaarverslagen is er een apart verslag van de oorlogsgebeurtenissen aanwezig. Er zijn heel wat financiële stukken beschikbaar (begrotingen, kasboeken en rekeningen). Er zijn talrijke dossiers inzake het lokaal Hulp- en Voedingscomité: briefwisseling, een verslagboek, een grootboek, vergaderverslagen en lijsten met de samenstelling van de commissies, waaronder die van de landbouwsectie.
Ontsluiting	Er is ter plaatse een inventaris beschikbaar.

Stadsarchief Tienen

Grote Markt 6, 3300 Tien

www.erfgoedsitetienen.be016/80.56.64, stadsarchieftienen@erfgoedsitetienen.be

115. Archief van de stad Tienen

Naam	Hedendaags archief van de stad Tienen
Datering	1914-1920
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	Gemeentebestuur Tienen
Inhoud	Het archieffonds bevat onder andere de jaarverslagen, notulen van de gemeenteraad, grootboeken, begrotingen en rekeningen van het bureel voor weldadigheid. Daarnaast zijn er dossiers inzake briefwisseling met de kommandantur, bevoorrading, inkwartieringen en oorlogsschade. Er is ook een lijst met de in het bezette gebied toegelaten kranten en tijdschriften beschikbaar. Daarnaast is er ook veel documentatie en losse archiefstukken bewaard gebleven. De dossiers van het plaatselijke Hulp- en Voedingscomité bevinden zich ook in het stadsarchief maar zijn (nog) niet ontsloten.
Ontsluiting	Er is ter plaatse een inventaris beschikbaar.

Stadsarchief Turnhout

Grote Markt 1, 2300 Turnhout

www.stadsarchiefturnhout.be014/44.33.98, stadsarchief@turnhout.be

116. Archief van de stad Turnhout

Naam	Archief van de stad Turnhout
Datering	1914-1922
Gegevens	Privé- en overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw, bevoorrading
Archiefvormer	NHVC Turnhout (cf. supra), gemeentebestuur Turnhout

Inhoud	Het archief beschikt over diverse documenten van het lokale NHVC: verslagen (1914-1916), bewijsstukken, blanco formulieren, verslagen arrondissementscomiteit, verslagen kantonnaal voedingscomiteit... Daarnaast is er ook briefwisseling bewaard in verband met de oogst, Duitse Ortskommendatur, leveringen van Duitse leger, rantsoenering, ravitaillering, kasbons... (1914-1918).
Ontsluiting	Ter plaatse is een catalogus beschikbaar.

Stadsarchief Veurne

Grote Markt 29, 8630 Veurne

www.veurne.be

058/33.55.35, stadsarchief@veurne.be

117. Archief van de stad Veurne

Naam	Archief van de stad Veurne
Datering	-
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Gemeente, landbouw, wederopbouw
Archiefvormer	Gemeentebestuur Veurne
Inhoud	Het gemeentearchief is heel gefragmenteerd. Veel dossiers in verband met 1914-1918 zijn er niet. Er zijn wel losse stukken te vinden in verband met de wederopbouw en naoorlogse landbouw.
Ontsluiting	Er zijn geen inventarissen beschikbaar voor de periode na 1918.

Stadsarchief Waregem

Gemeenteplein 2, 8790 Waregem

www.waregem.be

056/62.12.18, archieff@waregem.be

118. Archief van de stad Waregem

Naam	Modern archief van de stad Waregem
Datering	1914-1925
Gegevens	Privé- en overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Overheid, gemeente, landbouw
Archiefvormer	Gemeentebestuur Waregem, NHVC Waregem (cf. supra)
Inhoud	Naast de klassieke notulen van de gemeenteraad zijn er dossiers over richtlijnen uitgevaardigd bij het uitbreken van de oorlog en dossiers over het lokale NHVC. De documenten uit de naoorlogse periode bevatten informatie over het herstel van oorlogsschade, landbouw en vergoedingen aan oorlogsslachtoffers. De fotocollectie bevat een aantal foto's over de bezetting.
Ontsluiting	Ter plaatse is een catalogus beschikbaar.

Universiteitsarchief Gent

Sint-Pietersnieuwstraat 25, 9000 Gent

www.ugent.be

09/264.30.80, archieff@ugent.be

119. Faculteit Landbouwkundige en Toegepaste Biologische Wetenschappen / Faculteit Bio- Ingenieurswetenschappen Universiteit Gent

Naam	Faculteit Landbouwkundige en Toegepaste Biologische Wetenschappen
Datering	1917-2004
Gegevens	Overheidsarchief, papier, vrij beschikbaar
Trefwoorden	Landbouwwetenschappen, biologie
Archiefvormer	Faculteit Landbouwkundige en Toegepaste Biologische Wetenschappen, opgericht in 1917 als Hoogere Land- en Tuinbouwschool door de bezetter. Pas in 1969 werd de faculteit geïntegreerd in de universiteit.
Inhoud	Naast briefwisseling van allerhande diensten zijn vooral de notulen van de Raad der Professoren van de Hoogere Land- en Tuinbouwschool (1917-1918) en van de Academieraad (1920-1969) belangrijk. De dossiers inzake personeel en studenten kunnen info bevatten.
Ontsluiting	Er is een inventaris ter plaatse beschikbaar.

Universiteitsarchief Leuven

Mgr. Ladeuzeplein 21, 3000 Leuven

www.kuleuven.be

016/32.46.60, archieff@bib.kuleuven.be

120. Commission for Relief in Belgium en Spaans-Nederlands Comité (B)

Naam	Commission for Relief in Belgium en Spaans-Nederlands Comité
Datering	1914-1930
Gegevens	Privé-archief, microfilms, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	(Voedsel)Bevoorrading, internationale hulpverlening
Archiefvormer	CRB (cf. supra).
Inhoud	Heel wat dossiers van het CRB – waarvan een aantal de Verenigde Staten nooit verlieten – werden gemicrofilmd en geschonken aan het Universiteitsarchief van de KU Leuven. Briefwisseling, rapporten en vergaderverslagen zijn de belangrijkste elementen van de dossiers. Zeer interessant is de briefwisseling met het NHVC, alsook de rapporten, verslagen, financiële stukken, publicaties allerhande en andere bekendmakingen van het NHVC. Persberichten en documenten in verband met de opslag en het verschepen van de hulpgoederen steken in het fonds. Er zijn ook dossiers van de CRB-kantoren in Brussel, Rijsel, Londen en New York.
Ontsluiting	Er is een inventaris ter plaatse beschikbaar.

Universiteitsbibliotheek Gent

Rozier 9, 9000 Gent

www.ugent.be

09/264.38.54, libservice@gent.be

121. Universiteitsbibliotheek Gent

Naam	Bibliotheek Universiteit Gent
Datering	-
Gegevens	Papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding, voedselbevoorrading, wederopbouw
Archiefvormer	-
Inhoud	De universiteitsbibliotheek bevat veel publicaties die betrekking hebben op het onderwerp. Zie bibliografie.
Ontsluiting	http://lib.ugent.be/

Universiteitsbibliotheek Leuven

Mgr. Ladeuzeplein 21, 3000 Leuven

<http://bib.kuleuven.be>016/32.46.60, centrale.bibliotheek@bib.kuleuven.be

122. Universiteitsbibliotheek Leuven

Naam	Bibliotheek Universiteit Leuven
Datering	-
Gegevens	Papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Landbouw, voeding, voedselbevoorrading, wederopbouw
Archiefvormer	-
Inhoud	De universiteitsbibliotheek bevat veel publicaties die betrekking hebben op het onderwerp. Zie bibliografie.
Ontsluiting	http://bib.kuleuven.be/

123. Fonds Raphaël Verwilghen

Naam	Archief ingenieur-urbanist Raphaël Verwilghen
Datering	-
Gegevens	privé-archief, papier, raadpleegbaar op aanvraag
Trefwoorden	Wederopbouw, planning
Archiefvormer	Verwilghen werd hoofd van de Bouwdienst van de DVG. Hij ontwierp in de frontstreek de eerste Belgische tuinvijken.
Inhoud	Het fonds bevat veel documentatie, plannen, foto's en dia's in verband met de wederopbouw, inclusief notulen, rapporten en nota's van het Interministeriële comité voor de wederopbouw.
Ontsluiting	Het archief wordt bewaard in de bibliotheek departement Architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening van de KU Leuven (Arenberg). VANDEN EYNDE, W., <i>Inventaris van het archief van ingenieur-urbanist Raphaël Verwilghen</i> , 20 dln., Leuven, 1991.

Agentschap Onroerend Erfgoed

Phoenixgebouw, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel

www.onroerenderfgoed.be02/553.16.50, onroerenderfgoed@vlaanderen.be

124. Agentschap Onroerend Erfgoed

Naam	Agentschap Onroerend Erfgoed
Datering	-
Gegevens	foto's, raadpleegbaar
Trefwoorden	Wederopbouw, relict
Archiefvormer	Het agentschap Onroerend Erfgoed houdt zich bezig met de inventarisatie en bescherming van bouwkundig, archeologisch, landschappelijk, heraldisch en varend erfgoed. Het ondersteunt het beheer van het onroerend erfgoed en voert beleidsgericht onderzoek uit.
Inhoud	Via de Inventaris Onroerend Erfgoed kunnen WOI-relictter teruggevonden worden. Vooral uit de wederopbouwperiode is er veel materiaal beschikbaar. Voor elke interessante bouwkundige locatie werd een fiche opgesteld met administratieve gegevens, een beknopte karakterisering, een beschrijving en een bronvermelding. Er zijn talloze wederopbouwhoeves in de beeldbank opgenomen.
Ontsluiting	https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/zoeken

Hoover Institution on War, Peace and Revolution

Galvez Mall 434, Stanford CA 94305-6010

www.hoover.orgarchives@hoover.stanford.edu

125. Documentatiefonds van het Hoover Institution on War, Peace and Revolution

Naam	Commission for Relief in Belgium e.a.
Datering	1914-1930
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, CRB, NHVC
Archiefvormer	Hoover Institution on War, Peace and Revolution
Inhoud	<p>Er zijn diverse archief- en documentatiefondsen:</p> <p>Commission for Relief in Belgium: Het CRB-fonds beschikt over veel documentatie met een aantal zeldzame boeken, tijdschriften, krantenartikelen, kaarten, brochures en de eigen uitgaven van het CRB met betrekking tot de bevoorrading in België en Noord-Frankrijk. Er zijn rantsoeneringskaarten en coupons van Belgische gemeenten beschikbaar. Foto's en prentbriefkaarten van het personeel, van diverse prominenten, van de werkzaamheden (bijvoorbeeld het uitladen van levensmiddelen) steken tevens in het fonds. Interessant zijn tot slot ook knutselwerkjes, boekjes, brieven en postkaarten die door de Belgische burgers als dank naar de CRB werden gezonden.</p> <p>Belgian subject collection: In deze kunstmatige aangelegde verzameling bevindt zich allerhande archivalia en documentatie over WOI in België. Zo is er een omvangrijke collectie van Belgische dagbladen, divers materiaal van de Commissie voor Herstelbetalingen en van de Belgische delegatie op de vredesconferentie in Versailles, waar ook landbouwherstel aan bod kwam. Affichemateriaal over uiteenlopende onderwerpen is overvloedig aanwezig.</p> <p>Jonkherr-verzameling: In deze collectie bevinden zich foto's van karikaturen van de Belgische kunstenaar Jonkherr. Er zijn portretten van de afgevaardigden van het NHVC, het Provinciaal NHVC van Limburg en diverse andere hulporganisaties.</p> <p>Archief Louis Raemaekers: Raemaekers was een politiek tekenaar die bekend stond voor zijn standprenten. De collectie bevat zo'n 1000 originele karikaturen over ministers, staatshoofden, hulporganisaties en oudstrijdersverenigingen.</p>

- Ontsluiting** DANIELSON, E., *Commission for Relief in Belgium (1914-1930): a register of its records in the Hoover Institution archives*, Stanford, 1996. Zie: <http://cdn.calisphere.org/data/13030/fc/tf6zo9n8fc/files/tf6zo9n8fc.pdf>.
Van de Belgian subject collection is er een online toegang beschikbaar. Zie: <http://cdn.calisphere.org/data/13030/p7/tf3h4n99p7/files/tf3h4n99p7.pdf>.
Van het archief Louis Raemaekers is er een online toegang beschikbaar. Zie: <http://cdn.calisphere.org/data/13030/qr/tf258001qr/files/tf258001qr.pdf>.

Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (BDIC)

Allée de l'Université 6, 92001 Nanterre Cedex
www.bdic.fr
+33(0)1/40.97.79.00, renseignements@bdic.fr

126. Oorlogsdocumentatie van het BDIC

- Naam** Collection de documentation de guerre de la BDIC
Datering 1914-1930
Gegevens Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden Dagelijkse leven, slagvelden, vluchtelingen
Archiefvormer Het BDIC was een initiatief van Parijse industriëlen die sinds het uitbreken van de oorlog alle documenten over het conflict verzamelden.
Inhoud Het BDIC beschikt over een rijke collectie: foto's, postkaarten, affiches, tekeningen, postzegels... zijn er terug te vinden. Veel documentatie is afkomstig uit Vlaanderen en België. Zo zijn er diverse affiches – in het Nederlands – die handelen over de bezetting.
Ontsluiting BATTAGLIA, A., *Archives de la Grande Guerre: inventaire des sources de la Première Guerre mondiale conservées à la BDIC*, Nanterre, 2010.

Archives départementales du Nord (ADN)

Rue Saint-Bernard 22, 59000 Lille
www.archivesdepartementales.cg59.fr
+33(0)3/59.73.06.00, archivdep@cg59.fr

127. Archives départementales du Nord

- Naam** Archives départementales du Nord (ADN)
Datering 1914-1930
Gegevens Overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden Landbouw, opeisingen, bevoorrading
Archiefvormer Verschillende lokale en regionale administraties deponeerden hun archief in de ADN.
Inhoud Het ADN beschikt over diverse archieffondsen die slaan op landbouw en bevoorrading zowel in bezet als niet-bezet gebied. Hoewel de meeste informatie betrekking heeft op de gemeenten in Noord-Frankrijk is er ook documentatie over België aanwezig. Er zijn dossiers inzake oogsten, meststoffen, wateringen, arbeidskracht, veeteelt, ongedierte, staat van de landbouw...
Ontsluiting Ter plaatse zijn inventarissen beschikbaar.
Een algemene ontsluiting is: BECKER, A. en DEROSIER, B. red., *Guide des sources de la guerre 1914-1918 dans le Nord* (Archives départementales du Nord, Temps, espace et société, 1129), Villeneuve d'Ascq, 2009.

Imperial War Museum

Lambeth Road, Londen SE1 6HZ

<http://london.iwm.org.uk>+44(0)20/74.165.000, mail@iwm.org.uk

128. Documentatiefonds van het Imperial War Museum

Naam	Documentatiefonds, diversen
Datering	1914-1930
Gegevens	Privé-archief, papier (foto's), vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Dagelijks leven, internationale hulpverlening
Archiefvormer	In 1920 opende de Britse overheid een museum waar documenten en objecten over WOI verzameld en getoond werden. Na de uitbreiding tot alle conflicten met betrekking tot de Commonwealth werd het Imperial War Museum (IWM) geboren.
Inhoud	Het IWM beschikt over diverse interessante deelcollecties: <ul style="list-style-type: none"> - Verzameling persoonlijke archieven: diverse dagboeken hebben betrekking op (het dagelijkse leven in) België. - 'Women's war collection': een bonte verzameling dagboeken, brieven, affiches, verslagen, krantenknipsels, foto's en andere memorabilia bieden een uniek inzicht in de geschiedenis van de vrouwen tijdens de oorlog. - Film en video archief: het IWM beheert de grootste filmcollectie over WOI ter wereld. België komt daarin ruimschoots aan bod. - Fotocollectie: naast talloze afbeeldingen van Britse frontsoldaten zijn er ook foto's van het dagelijkse leven.
Ontsluiting	Van de collecties is er een online toegang beschikbaar. Zie: http://www.iwm.org.uk/collections/search .

Nationaal Archief Nederland

Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE Den Haag

www.nationaalarchief.nl+31(0)70/33.15.400, info@nationaalarchief.nl

129. Nederlandse crisisinstellingen in verband met de Eerste Wereldoorlog

Naam	Archieven van Nederlandse crisisinstellingen in verband met WOI
Datering	1914-1946
Gegevens	84 m, overheidsarchief, papier, vrij raadpleegbaar
Trefwoorden	Bevoorrading, landbouw, economie
Archiefvormer	Door de oorlog belandde de Nederlandse economie in crisis. De regering richtte een aantal crisisinstellingen en controlediensten op om de handel en bevoorrading van het land te bevorderen.
Inhoud	In het archief van de afdeling crisiszaken van het Ministerie van Landbouw en in het archief van de Nederlandse Overzee Trustmaatschappij zijn enkele dossiers over de uitvoer naar België te vinden.
Ontsluiting	GRUYTHUYSEN, M., VAN SCHIE, H. en TEMPELARS, A., <i>Inventaris van de archieven van crisisinstellingen in verband met de Eerste Wereldoorlog, 1914-1926</i> , Den Haag, 1993.

22AK22

Umpflügen von Weidenflächen

Auf Befehl der Deutschen Behörde wird den Bauern bekanntgegeben dass das Umpflügen von Weidenflächen verboten ist.

Zuwiderhandlungen werden streng bestraft werden.

*Bürgermeister und Schöffen,
Baron Ern. van Caloen.*

Brügge, den 26. Februar 1918.

N° 222.

Omploegen van Weiden

Op bevel der Duitse Overheid wordt er den landbouwers bekend gemaakt dat het omploegen van weiden verboden is.

De overtreders zullen streng gestraft worden.

*Burgemeester en Schepenen,
Baron Ern. van Caloen.*

Brugge, den 26 Februari 1918.

Aanplakbrief uit 1918 met de kennisgeving van het verbod om weiden om te ploegen.

6. ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

- Pg. 13: HetVirtueleLand, nr. 003753. Afbeelding Stadsarchief Leuven.
- Pg. 16: HetVirtueleLand, nr. 00010257. Afbeelding uit: RENCY, G., *La Belgique et la guerre. Tome I. La vie matérielle de la Belgique durant la guerre mondiale*, Brussel, 1920, p. 91.
- Pg. 19: HetVirtueleLand, nr. 00010240. Afbeelding uit: RENCY, G., *La Belgique et la guerre. Tome I. La vie matérielle de la Belgique durant la guerre mondiale*, Brussel, 1920, p. 239.
- Pg. 20: Stadsarchief Brussel, *Fonds Keym*, nr. 044-57.
- Pg. 23: HetVirtueleLand, nr. 00010201. Afbeelding uit: fotoreeks 'De verwoeste gewesten' (Collectie Boereboom), Stadsarchief Brugge, nr. BRU001023430.
- Pg. 30: Titelpagina van *De voeding gedurende den oorlogstijd: eenige keuken-recepten, eenige recepten voor huisboudkunde*, Etterbeek, 1917.
- Pg. 45: Advertentie uit: GOUDISS, C. en GOUDISS, A., *Foods that will win the war and how to cook them*, New York, 1918, p. 1.
- Pg. 53: HetVirtueleLand, nr. 00010329. Afbeelding uit: SOMA, *Documenten familie Goiris betr. landbouw en kleinhandel in de Denderstreek*, nr. AA 1561-3.
- Pg. 58: Stadsarchief Kortrijk, MSAK, nr. 1170.
- Pg. 61: HetVirtueleLand, nr. 00010270. Afbeelding uit: GILOT, M., *Onze werking in Verwoest Vlaanderen: beknopt overzicht der werkzaamheden van onzen 'Dienst voor herstel van West-vlaanderen'* (Belgische Boerenbond, bureel Roeselare), Roeselare, 1921, p. 79.
- Pg. 64: Titelpagina van *De Landbouwer, Weekblad voor Landbouwers uitgegeven onder medewerking van het Duitsch Generaal Gouvernement in België*, 28 april 1915.
- Pg. 72: HetVirtueleLand, nr. 00010213, Collectie H. Broeckx.
- Pg. 75: Provinciale Bibliotheek Tolhuis Brugge, *Affichecollectie WOI*, nr. 1300102397.
- Pg. 78: 'Het geluk van boer Jan', in: *De Volksstem*, 20 augustus 1919 (beschikbaar via Digitale Krantenarchief – D.A.D.D. vzw / Stadsarchief Aalst).
- Pg. 81: HetVirtueleLand, nr. 006579. Afbeelding uit: RAISON, T. en RONSE, A., *Landelijke bouwingen: algemeene raadgevingen, ontwerp tot het opbouwen van eene kleine hofstede, mekaniëke toepassingen*, Brugge, 1918, s.p.
- Pg. 85: HetVirtueleLand, nr. 00010322. Afbeelding uit: SOMA, *Documenten familie Goiris betr. landbouw en kleinhandel in de Denderstreek*, nr. AA 1561-3.
- Pg. 120: Provinciale Bibliotheek Tolhuis Brugge, *Affichecollectie WOI*, nr. 1300102648.
- Pg. 171: Provinciale Bibliotheek Tolhuis Brugge, *Affichecollectie WOI*, nr. 1300103141.

